

A középkori Magyar Királyság egyházigazgatásának néhány kérdése*

Thoroczkay Gábor

Az alábbiakban a korai magyar egyháztörténet három, az utóbbi évek-
évtizedek kutatásában gyakran taglalt problémáját foglalom össze, mindig
hangsúlyosan utalva saját kutatásaimra is. Az államszocializmus évei után
Magyarországon újra felélénkült az egyháztörténet művelése, így számos —
korábban is vizsgált — kérdés került új megvilágításba.

A kalocsai érsekség kialakulásával kapcsolatos elméletek

A magyar egyház korai történetének legtöbb vitát kiváltó kérdése az a tény,
hogy az államalapító Szent István király (1000/1001–1038) egyházszerve-
ző tevékenysége¹ során két érsekséget hozott létre, a királyi székvárosban
megalapított esztergomi Szent Adalbert-érsekséget, valamint a szintén
Duna-menti, dél-magyarországi kalocsai Szent Pál-érsekséget. Napjaink-
ban négy elmélet is él a második, kalocsai érsekség létrejöttével kapcsolat-
ban.

Az első a bizánci szertartású érsekség teóriája. Ennek alapját az képe-
zi, hogy bizánci és óorosz források szerint a Tiszától keletre, valószínűleg
Erdélyben a gyula tisztséget viselő magyar törzsfő a 950-es években meg-
keresztelkedett, és egy Hierotheos nevű, a konstantinápolyi pátriárka által
felszentelt térítőpüspököt hozott magával. E főpap templomának alapjait
megtalálták a régészek Gyulafehérvárott. Ez a *Turkia püspöke* a kutatók
döntő többsége szerint az Szent István-i állam- és egyházszervezésig mű-
ködhetett a Kárpát-medencében. A problémát az okozza, hogy bizánci
püspökséglisták (*notitia episcopatum*-ok), sőt pecsétek alapján a 11. szá-
zadban pedig létezett egy *Turkia metropolitája* tisztség a bizánci egyház-
ban. Ezt néhány bizantinológus (Nikolaos Oikonomidész), magyar nyelvtör-
ténész (Szentgyörgyi Rudolf), illetve görögkatolikus egyháztörténész (Baán
István) a magyar hierarchia részeként, olykor a kalocsai érsekkel azonos
főpapként értékelte. A magyar egyháztörténeti kutatás nagy része elveti
ennek a bizánci főpapnak Kalocsával való kapcsolatba hozását, hangsú-
lyozva: a források a latin egyházszervezés részeként tárgyalják Kalocsa
egyházának alapítását, a 20. század elején feltárt első, 11. századi székes-
egyház teljességgel a nyugati egyházi építészetből vezethető le, a legújabb
— alább idézendő — kutatások német eredetű, államalapítás-kori vagy még
az előtti réteget mutatnak ki liturgikus hagyományában stb. Véleményem
szerint *Turkia metropolitája* igénycím lehetett a bizánci hierarchiában, a
Kárpát-medencéből kiszorult *Turkia püspökének* rangemelésben részesí-

---

* A munka az MTA-PTE-ELTE Középkori Egyházi Archontológia Kutatócsoport
(azonosító szám: 1421707) keretében készült.

¹ THOROCZKAY GÁBOR: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. In: Uő:
Írások az Árpád-korról. (Történeti és historiográfiai tanulmányok) Bp., 2009. (TDI-
Könyvek 9.) (továbbiakban: THOROCZKAY, 2009.) 33–50. pp. (Első megjelenése: Szent
István és az államalapítás. Szerk.: Veszprémy László. Bp., 2002. [Nemzet és
emlékezet] 482–494. pp.)

tett, a Magyar Királyságban azonban már ténylegesen nem működő utóda lehetett.²

A második elmélet eredetét lényegében Kristó Gyula 1988-ban megjelent, a vármegyék kialakulásáról írt munkájában kereshetjük. A neves történész 1009-ben jelölte meg az érsekség alapítási évét, és miután korábban már bizonyította, hogy a néhány forrásban előkerülő ún. fekete magyarok a későbbi pécsi püspökség területén éltek, a Duna másik partját is nekik ítélte, és e rejtélyes etnikum érsekségeként határozta meg a kalocsai egyházat.³ A nagy tekintélyű Kristó elméletét sem kísérte túl nagy elismerés, de az kétségtelen: Pécs és Kalocsa egyházainak valamiféle korai összetartozását a Kalocsánál létező Szent Pál- és a Pécsnél fennálló Szent Péterpatrocíniumok szokott kapcsolatán kívül váratlanul az a friss megfigyelés is megtámogatja, miszerint korai liturgikus hagyományuk egy része is egy tőről fakadt.⁴

A harmadik és negyedik elmélet az ún. címzetes érsekségi vagy autokefalitási teória, amely Koszta László nevéhez fűződött, és az ezzel vitakozó, leginkább térítési elméletnek nevezhető elképzelés, amelyet jelenleg e sorok írója képvisel. Koszta először 1996-ban foglalkozott Kalocsa érsekségének címzetes mivoltával, esetleges autokefalitásával, de monografikusan csak tragikusan korán lezárult pályája végén, 2013-ban fejtette ki.⁵ Az elmúlt évtizedekben magam is több, Koszta nézeteivel polemizáló írást szenteltem a kalocsai érsekség kialakulásának.⁶

Az a felfogás, hogy Kalocsa esetleg csak érsekségi címet viselő, de metropolitai joghatóságot nem gyakorló államalapítás-kori egyházmege

² Összefoglalóan ld.: KOSZTA, LÁSZLÓ: Byzantine Archiepiscopal Ecclesiastical System in Hungary? In: A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. Szerk.: Terézia Olajos. Szeged, 2014. (Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina 11.) 125–143. pp.; THOROCZKAY GÁBOR: Szent István okleveleiről. In: UÓ: Ismeretlen Árpád-kor. (Püspökök, legendák, krónikák). Bp., 2016. (továbbiakban: THOROCZKAY, 2016.) 45–78. p., 50–52. pp. (Első megjelenése: *Századok*, 2009. 1385–1412. p.) (Mindkét közlemény hozza a teljes vonatkozó szakirodalmat.) Újabb, fontos megnyilatkozás: BAÁN ISTVÁN: Turкия metropolíájáról egy negyedszázad múltán – Válaszadási kísérlet a felmerült problémákra. In: UÓ: Bizáncon innen és túl. Tanulmányok. Nyíregyháza, 2018. 207–231. pp.

³ KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. (Nemzet és emlékezet) 442–446. p. (továbbiakban: KRISTÓ, 1988.)

⁴ KOVÁCS ANDREA: A középkori magyar liturgia Géza-kori elemei? In: *Magyar Zene*, 2018. 25–46. p.

⁵ KOSZTA LÁSZLÓ: A keresztény egyházszerkezet kialakulása. In: Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged, 1996. (Szeged-könyvek 2.) 105–115. p., 109–110. pp.; UÓ: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. Pécs, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensis, 2.)

⁶ Ezek összefoglalását ld.: THOROCZKAY GÁBOR: Viták keresztüztüében. (A kalocsai érsekség kutatásának története Katona Istvántól napjainkig). In: THOROCZKAY, 2016. 209–217. pp. (Első megjelenése: *Historia critica*. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből. Szerk.: Manhercz Orsolya. Bp., 2014. [Publicationes Instituti Historici Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae I.] 145–151. pp.)

lenne, azonban már korábban, a 18. század végétől napirendre került.⁷ Koszta László szerint Kalocsa helyén egykori pogány nagyfejedelmi központ lehetett, ahol 1009-ben hoztak létre érsekséget Asztrik (Aserik, Asztrik) számára. Ő nem vallotta e személy azonosságát Anasztáz pannonhalmi apáttal, későbbi esztergomi érsekkel, jóllehet ezt korai forrás (az 1100 körüli Hartvik-féle Szent István-legenda)⁸ állítja. Asztrik Szent Adalbert környezetéből származhatott, Dél-Magyarországon lehetett missziós érsek, majd 1009-től, az egyházmegye alapításától kalocsai érsek volt, de nem metropolita. A 11–12. században ugyanis sehol sem kerülnek elő Kalocsa tartománybeli püspökségei, számtalanszor püspöknek titulálják a kalocsai főpapot stb. Mindezek Koszta számára az érsekség címzetes mivoltát támasztották alá. De megjegyzendő: Esztergom szuffragáneusait sem sorolják fel sehol sem e korszakban részletesen, de jó pár forrás érsekként emlékezik meg a kalocsai főpapról. Egy kútfőt viszont jó eséllyel ki kell vennünk a kalocsai érsek korai metropolitai mivoltát bizonyító dokumentumok közül: a *Significasti frater* kezdetű II. Paschalis-féle palliumlevél⁹ legrégebbi, Rómában megtalált kézírata szerint inkább az esztergomi érsekhez (Lőrinchez) szólhatott.¹⁰

Koszta szerint Kalocsa tehát eredetileg egy provincia nélküli, címzetes érsekség volt, amelynek párhuzamai a bizánci egyházban kialakuló, de a nyugati egyházban, Itáliában (Piacenza, Siponto stb.) is megjelenő ún. autokefál érsekségek voltak. Azonban valószínűleg itt nem autokefalitásról van szó, hanem a térítést a dél- és kelet-magyarországi területeken egy érsekre akarták bízni, aki palliumot is kapott (ld. pl. a Hartvik-legenda Asztrikkal és Kalocsával kapcsolatos elbeszélését),¹¹ és csak később rendelődtek hozzá szuffragáneus egyházmegyék. Ehhez már ténylegesen párhuzamként szolgál pl. az angliai York vagy a németországi Hamburg-Bréma érsekségeinek kialakulása, de a térítéssel való kapcsolatuk miatt hangsúlyozandó: ezeknél sem autokefalitásról van szó.

⁷ Ld. pl.: KATONA ISTVÁN: A kalocsai érseki egyház története. I. Ford.: Takács József. S. a. r., bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor. Kalocsa, 2001. 79–84. pp. (Első megjelenése: KATONA, STEPHANUS: Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae. I–II. Colocae, 1800.); ERDÉLYI LÁSZLÓ: Árpád-kor. (A magyar állam, társadalom, művelődés legrégebbi története 1301-ig). Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. (2. kiad.) 67. p. (Első megjelenése: Bp., 1922.)

⁸ *Scriptores rerum Hungaricarum*. Edendo operi praefuit: Szentpétery, Emericus. I–II. Bp., 1937–1938. (továbbiakban: SRH) II. 412. p.

⁹ *Diplomata Hungariae Antiquissima*. I. (1000–1131). Edendo operi praefuit: Györffy, Georgius. Bp., 1992. 345–346. pp.; JAFFÉ, PHILLIPPUS – LÖWENFELD, SAMUEL: *Regesta pontificum Romanorum ad annum 1198*. I–II. Lipsiae, 1885–1888. 6570. sz.

¹⁰ BRETT, MARTIN: Some New Letters of Popes Urban II and Paschal II. In: *Journal of Ecclesiastical History*, 2007. 75–96. pp., 89–94. pp. Ld. még: THOROCZKAY GÁBOR: Megjegyzések a 11–12. század fordulójának magyar egyháztörténetéhez. (Források, zsinatok, pápai követek). In: *Urbs, civitas, universitas*. (Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére). Szerk.: Papp Sándor – Kordé Zoltán – Tóth Sándor László. Szeged, 2018. (Fontes et libri I.) 295–300. pp.

¹¹ SRH II. 416–417. pp.; Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) 327–328. pp. (Ford.: Kisdi Klára; bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor.)

Koszta szerint metropolitai jogokat csak az utalásokból ismert 1161. évi pápai-magyar konkordátum alapján nyert a kalocsai érsekség, hiszen az 1180-as, 1190-es években keletkezett ún. jövedelemjegyzék már fel is sorolja tartománybeli egyházmegyéit (Erdély, Maros vagy Csanád, Bihar vagy Várad, Zágráb).¹² Ez azonban csupán pusztá feltételezés, az 1161. évi meg-egyezőssel kapcsolatba hozható források közül egyetlen egy sem utal kalocsai metropolitai jogkör létrehozására. Tehát a legvalószínűbb indok a második magyar érsekség létrehozatalánál a térítés lehetett, és tartománybeli püspökségei kialakulásukat követően fokozatosan rendelődtek metropolitai jogköre alá.

Helyzete azonban ténylegesen vitatott volt a 11–12. századi magyar egyházszerkezetben, nehéz lehetett megkérdőjelezni Esztergom érsekének joghatósági igényeit. Mindennek kimutatása Koszta László elvitathatatlan érdeme marad. Magam a kalocsai egyház alapítását is 1009 elé helyezném, 1002 táján már püspökség jöhetett létre e korai Árpád-házi centrumban, amely pár évvel később érsek-metropolitai székhely lett, a fentiek értelmében a kereszténység további terjesztését elősegítendő.

A magyarországi főesperességek kialakulása, kapcsolatuk a prépostságokkal

A magyar történetírás az utóbbi évtizedekben a főesperesi hivatal kialakulására az alábbi modellt dolgozta ki: a Szent István-i várakban felépített keresztelőegyház (*ecclesia baptismalis*) papja a későbbiekben felügyeletet gyakorolt a vár körzetében létrejövő további egyházak felett (először 1067-ben említenek kerületi papot), majd Szent László idejében *archipresbíter*-ként, Kálmán idejében *archidiaconus*-ként megjelentek a törvénykönyvek lapjain is, amelyekből kiderül, hogy felügyeleti-igazságszolgáltatási jogosítványaik voltak, amelyekből bizonyára jókora jövedelmük is származott.¹³

A magyar kutatás nem igazán fordított figyelmet arra az állásfoglalásra, amely megkülönböztette a 11. század végi *archipresbíter*-eket a később feltűnő főesperesektől (*archidiaconi*), bár ez a kutatói vélemény is számolt azzal, hogy az előbbiek területi hatásköre megfelelt a későbbi főesperesekéinek.¹⁴

Legújabban kelet-közép-európai összehasonlításban is vizsgálták a kérdést: Cseh- és Lengyelországban az ún. nagyplébániák alakultak ki a központi váraknál, és a 12. század közepén-végén megjelennek mindkét területen az *archidiaconus*-ok, valamint cseh területeken a társaskáptalánok. A neves régész, Németh Péter véleményét, miszerint az ispáni várak melletti Szűz Mária-templomok lehettek az esperesi templomok, míg a

¹² BARTA GÁBOR – IFJ. BARTA JÁNOS: III. Béla király jövedelmei. (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. In: *Századok*, 1993. 3. sz. 413–449. pp., 443–444. pp.; Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről. Szerk.: Thoroczkay Gábor. Szeged, 2018. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28.) 282–284. pp. (Ford., bev., jegyz.: Weisz Boglárka.)

¹³ MEZEY LÁSZLÓ: Csútmonostor alapítástörténete és első oklevelei (1264–1271). In: *Tanulmányok Budapest múltjából*, XV. Szerk.: Gerevich László – Tarjányi Sándor. Bp., 1963. 7–42. p., 8–12. p.; KRISTÓ, 1988. 214–220. pp.

¹⁴ SZENTIRMAI, ALEXANDER: Der Ursprung des Archidiaconats in Ungarn. In: *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht*, 1956. 231–244. pp.

váraljai templomok Szent Mihály-titulussal, temetővel pedig a plébánia-egyházak,¹⁵ az újabb kutatás — mivel az államalapítás korában még nem tételez fel főesperességeket, csak a 11–12. század fordulójától — vitatja, és várkápolnákkal, illetve ezeken felül a főesperességek elődeiként pasztorációs egyházakkal (vesd össze az említett nagyplébániákkal) számol. Ez lehet tehát a magyarázata a magyar ispáni központokban (Borsod, Gyöngyöspata, Sopron, Visegrád stb., feltételezhetően Szabolcs) megjelenő két-két templomnak.¹⁶

Jóllehet források hiányában rendkívül nehéz a 11. századi magyarországi krisztianizáció folyamatát bemutatni, egy tény azért bizonyosan leszögezhető: a század végére mindenképpen területi elvű szervezatként kell a főesperességekre tekintenünk, amelyek olykor egészen korai, később már elenyészett világi területi felosztások emlékéit (lásd például az északmagyarországi patai vagy a tiszántúli kemeji főesperességeket) is fenntartották.

További kérdés a későbbi főesperesi jogkört gyakorló prépostságok (Pozsony, Vasvár stb.) kialakulása. Itt magam részletes vizsgálatok alapján arra a következtetésre jutottam, miszerint a 12–13. század folyamán a főesperesi egyházakat a létrejövő társaskáptalanok prépostjaihoz kapcsolták. Tehát nem az ellenkezője történt, miszerint a létrejövő társaskáptalanok vezetői átvették a 13. század folyamán a már meglévő főesperességek irányítását, miként azt a nagytekintélyű Kristó Gyula gondolta a magyar történetírásban. Ez már csak azért is kizárható, mert például így a 13. század elején, amikor a főesperesek egyházmegyéik székeskáptalanjainak tagjai lettek, meg kellett volna jelennie a kútfőkben pozsonyi főesperesnek (Esztergomban) vagy vasvári főesperesnek (Győrben), ami pedig nem történt meg.

A főesperesi hatalom, jövedelmek (bírságpénzek, *cathedraticum*) pedig egyes társaskáptalani prépostok számára vonzóvá tették főesperesi tisztségek megszerzését. Így történt ez a dél-magyarországi bodrogi *archidiaconatus*-szal, ezt a hajszentlőrinci prépost szerezte meg 1234-ben, és így betagozódott a kalocsai érseki káptalanba is; míg a szlavóniai csázmái (ma Čazma Horvátországban) prépostsághoz már 1232. évi alapításakor hozzátartoztak a guscei főesperességet.¹⁷

Megjegyzendő még: sohasem az adott püspöki (érseki) székhelyen működő társaskáptalanok (mint például az Esztergom-Szenttamáshegyi vagy a győri Szent Adalbert-prépostságok) prépostjai lettek valamelyik

¹⁵ NÉMETH PÉTER: Civitas és suburbium. In: *Soproni Szemle*, 1981. 50–58. pp.

¹⁶ MORDOVIN MAXIM: Templomok az ispánsági várakban. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Szerk.: Kovács László – Révész László – Bollók Ádám. Bp., 2016. 777–794. pp.

¹⁷ THOROCZKAY GÁBOR: Megjegyzések a nyitrai és pozsonyi egyház korai történetéhez. (Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szöveghagyományáról.) In: THOROCZKAY, 2009. 89–107. pp., 99–102. pp. (Első megjelenése: *Századok*, 2008. 359–363. pp.); UÓ: A messziről jött királyné prépostsága. (A hajszentlőrinci prépostság korai története 1342-ig.) In: *Arcana tabularii*. (Tanulmányok Solymosi László tiszteletére). Szerk.: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. I–II. Bp.–Debrecen, 2014. II. 321–335. pp.

főesperesség főesperesei, hanem mindig az egyházmegye székhelyétől távol eső társaskáptalanok vezetőihez rendelték az *archidiaconus*-i tisztséget.

Nyitra és Pozsony korai egyházai. *Eigenbistum*-ok Magyarországon?

Nyitra környékének egyházszervezetét a 9. század elejétől a 13. század elejéig egy évtizede Koszta László tekintette át. Megállapította, hogy a Nagymorva államban 880-ban Nyitrán létrejött, de csak rövid ideig működő püspökség hatása, továbbélése lehetetlen, az esztergomi érsekséggel kapcsolatos székhelyáthelyezési, ún. *translatio sedis*-teóriákkal egyetemben. A Nyitrán a 11. század elejétől megjelenő Szent Emmerám-patrocínium sem köthető a morva időkhöz, hanem az Gizella királynéhoz és a kíséretében Magyarországra jövő német egyháziakhoz kapcsolható. Nyitra 11. század elejétől kimutatható jelentősége kereskedelmi hátterű lehetett.

Nyitra egyházi intézményeinek jelentőssé válása összefüggésben volt a hercegség (*ducatus*) létrejöttével. A 11. század második felében valószínűleg Géza herceg egy rezidenciális társaskáptalant alakított ki itt, miként az Nyugat-Európában gyakran előfordul (Aachen elsősorban, de Altötting, Compiègne, Goslar, a korai Melk, Klosterneuburg, Hainburg, Vyšehrad stb.). A Kálmán király nevéhez köthető I. dekrétum 22. cikkelyében az istenítéleti székhelyekről szólva Pozsonnyal egyetemben nem említik a „nagyobb prépostságok” között,¹⁸ jóllehet Koszta véleménye szerint mindkettő társaskáptalan lehetett. Ennek magyarázata az lehet, hogy nem királyi, hanem Nyitra hercegi alapítás volt. Ez a felfogás lényegében elfogadható.

Kérdéses azonban Pozsony korai prépostsága. Ez sokak szerint egy, a detronizált királytól, Salamontól származó alapítás lehetett. Véleményem szerint viszont a 12. században hozták létre. Mivel Salamon 1074. évi elűzése után csupán Pozsonyt és Mosont, valamint környéküket tartotta kézben, a pozsonyi prépostság birtokainak e környéken kellene feltűnnie. Azonban ezek döntően a Csallóköz középső részén, a Kis-Kárpátok lábainál, valamint Nagyszombattól délre helyezkednek el, Salamon esetleges fennhatósági körzetébe csupán csak a Feketevíz melletti Papfalva birtoktömbje sorolható, Moson vármegyében pedig csak Pozsonnyal szemben voltak birtokai, amelyeket azonban csak a 13. század végén kapott meg az egyház.¹⁹ Így Pozsony társaskáptalanjának – mivel Kálmán híres törvényhelyében a nevezetes *necnon* kötőszó elsődleges mivolta miatt nem is tekinthető prépostságnak – 11. századi alapítása valószínűtlen.

¹⁸ „Judicium ferri et aque in aliqua ecclesia fieri interdicimus, nisi in sede episcopali et maioribus prepositoriis, necnon Posanii et Nitrie”. In: ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.) Bp., 1904. 180. p.; Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) 178. p. (Ford.: Körmendi Tamás, bev., jegyz.: Zsoldos Attila.)

¹⁹ C. TÓTH NORBERT – LAKATOS BÁLINT – MIKÓ GÁBOR: A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya. (1421–1425) Bp., 2014. térkép; GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1963–1998. IV. 148. p.

A hercegség 12. század eleji megszüntetésekor átalakították a nyitrai társaskáptalant, és egy püspökséget hoztak létre Nyitra központtal. A 12. századi püspökség nem csupán az eltelt több évszázad miatt sem köthető a 880-ban itt létrejött egyházmegyéhez, hanem szerepe és jogállása tekintetében sem. A püspökségnek a 12. század végéig bizonytalan az önálló területe, Esztergom nyitrai főesperesei is felügyelték ezt a régiót, és úgy tűnik, nem volt önálló tizedszedési joga. Birtokai ugyan voltak, de korlátozott volt azokhoz való jogosultsága. Végezetül: káptalanjának nem volt prépostja, a dómdékán vezette a kicsiny testületet. Itt is vita alakult ki Koszta László és e sorok írója között. Koszta szerint a préposti javadalomból hozták létre a nyitrai püspöki javadalmat, míg véleményem szerint maga a nyitrai prépost lett püspök, Koszta alább ismertető meggyőző teóriája szerint Esztergom *Eigenbischof*-ja, ezért tűnt el a préposti dignitás évszázadokra a nyitrai káptalánból.

Miként imént megelőlegeztem, Koszta László szerint kezdetben Nyitrán egy, a salzburgi érsekség gurki magánpüspökségéhez (*Eigenbistum*) (1072) hasonló püspökséget hozott létre az esztergomi érsek, amelynek önálló területét sem különítették el az esztergomi főegyházmegyétől. Szerepe az volt, hogy a benépesedő északnyugat-magyarországi peremterületeken erősítse a magyar egyház jelenlétét. Megakadályozta, hogy a környező külföldi egyházmegyék joghatóságukat kiterjesszék a területre. Nyitrán csak a 12–13. század fordulóján alakították ki az esztergomi érsektől már csak szuffragáneusi függésben lévő püspökséget. Ezzel magyarázható egyebek mellett az is, hogy két azonos nevű, nyitrainak nevezett főesperesség jött létre a Felvidék nyugati részén.²⁰

Néhány szót még kell a német (osztrák) analógiáról is szólni: Gurk az újkorig megmarad *Eigenbistum*-nak, minden függetlenedési törekvése ellenére, sőt a 13. században újabb *Eigenbistum*-ok szerveződtek a salzburgi érsekség területén: Chiemsee, Seckau, Lavant.²¹

Eigenbistum-ok létezése más hazai egyházaknál is felmerült: Szerém (1229) főpásztorát már Koller József Kalocsa segédpüspökének, a püspökséget Udvardy József pedig Kalocsa *Eigenbistum*-ának tekintette,²²

²⁰ THOROCZKAY, 2009. 89–107. pp. passim; KOSZTA LÁSZLÓ: A nyitrai püspökség létrejötte. (Nyitra egyháztörténete a 9–13. században.) In: *Századok*, 2009. 257–318. pp.

²¹ SEIDENSCHNUR, W.: Die Salzburger Eigenbistümer in ihrer reichs-, kirchen- und landesherrlichen Stellung. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 1919. 177–287. p.; OBERSTEINER, J.: Die Bischöfe von Gurk. (1072–1822) Klagenfurt, 1969.; HEINEMEYER, W.: Zur Gründung Bistums Gurk in Kärnten. In: *Historische Forschungen für Walter Schlesinger*. Hrsg.: Beumann, H. Köln, 1974. 495–512. pp.; WEINFURTER, S.: Salzburger Bistumsreform und Bischofspolitik im 12. Jh. Köln, 1975.; RINNERHALER, A.: Das Salzburger Privileg der freien Verleihung der Eigenbistümer Gurk, Chiemsee, Seckau und Lavant aus der Sicht kirchlicher und weltlicher Quellen. In: *Salzburg und der Heilige Stuhl im 19. und 20. Jahrhundert*. Festgabe zum 75. Geburtstag von Erzbischof Georg Eder. Hrsg.: Paarhammer, G.–Rinnerthaler, A. Frankfurt am Main, 2003. 301–366. pp.

²² KOLLER, JOSEPHUS: *Historia episcopatus Quinqueecclesiensis*. I–VII. Quinqueecclesiis, 1782–1812. II. 20–23. p.; UDVARDY JÓZSEF: Kalocsai érsekség. In:

míg Ternovác Bálint joggal cáfolta mindezt (hivatkozott a pápai bulla önállóságot tükröző kitételeire, a szenternyei székeskáptalan prépostjának létezésére, valamint arra: 1254-től a szerémi püspökök szerepelnek a királyi oklevelek *series dignitatum*-aiban).²³ Esetleg *Eigenbistum* létrehozása kísérletének lehet tekinteni, hogy az Esztergomi Érsekség északi részén elterülő Szepesi Prépostság 13. század végi prépostját, Jakabot 1293-ban püspökké szentelték, és haláláig, 1301-ig püspöki címmel élt. Jakabot Lodomér esztergomi érsek *vicarius episcopus noster*-nek említi.²⁴ Tehát itt inkább mégiscsak annak lehetünk tanúi, hogy a Magyarországon olykor területi hatáskörrel rendelkező királyi prépostok (Pozsony, Szeben, Szepes) egyikét méginkább kiemelik, és püspökké szentelik, de ez egyedi eset maradt. Azaz igazi magyarországi *Eigenbistum*-nak – valószínűleg – csak a korai nyitrai püspökséget tekinthetjük Koszta László kutatásai alapján.

A fenti három egyháztörténeti kérdés – mint a bevezetőben említettem – hosszú évtizedek óta foglalkoztatja más és más intenzitással a magyar medievisztikát. Némelyiknél – úgy tűnik – a véglegeshez közelítő megoldást lehetett kínálni, némelyik pedig – ez minden kockázat nélkül megjósolható – újabb és újabb megoldási javaslatokra fogja sarkallni a magyar egyháztörténetírás képviselőit.

Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál – Makk Ferenc. Bp., 1994. 318. p.

²³ TERNOVÁCZ BÁLINT: A szerémi latin püspökség alapításának és korai történetének vitás kérdései. In: *Századok*, 2013. 457–470. pp., 460–462. pp.

²⁴ KOVÁCS ZSUZSANNA: A Szepesség egyházi állása a középkorban. In: *Egyházak a változó világban* Szerk.: Beke Margit – Bárdos István. Esztergom, 1991. 145–147. pp.; LABANC, PETER: *Spišskí prepošti do roku 1405*. Krakow, 2011. passim.

A tornai főesperesség kialakulása és egyházi hovatartozása

C. Tóth Norbert

Az esztergomi székeskáptalan egyházlátogatási jegyzőkönyvében két helyen esik szó a tornai főesperességről, illetve főesperesről: a székeskáptalani méltóságok felsorolásakor,¹ illetve az ülésrend leírásakor: e szerint a tornai főesperesé balról a hetedik szék.² Mindkét idézett adatból egyértelmű, hogy a tornai főesperest ugyanúgy tartották számon, mint a többi, jóllehet kanonoksággal nem rendelkezett és személyét nem számították bele a székeskáptalan tagságába.³ Adódik tehát a kérdés, hogy miért nem rendelkezett a „vidéki” főesperes kanonoksággal. Ha mármost erre szeretnénk válaszolni és először összegyűjtjük a tornai főesperesre vonatkozó adatokat, akkor igencsak meglepő eredményt kapunk: a 15. század közepéig a forrásokban egyetlen egyszer sem találkozunk tornai főesperessel, annál inkább tornai plébánosokkal (ld. az alábbi táblázatot).⁴

A tornai Szent Egyed-egyház plébánosai és tornai főesperesek (1274–1526)

Mátyás plébános	1274 ⁵
Kristóf plébánoshelyettes 1278 ⁶	
Mihály plébános	1280 ⁷
Miklós plébános	1332/1337 ⁸

¹ „ultra istos archidiaconatus dixerunt ipsi domini de capitulo, quod deberet esse archidiaconatus Tornensis, sed se fecit ruralem et moratur in Torna” – KOLLÁNYI FERENC: *Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397*. In: *Történelmi Tár*, 1901. 71–106., 239–272. pp. (továbbiakban: KOLLÁNYI, 1901.) 88. p.

² „Septimum deberet habere archidiaconus Tornensis” – KOLLÁNYI, 1901. 89. p.

³ KOLLÁNYI, 1901. 246–247. p.; *Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis / Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. (1500–1502, 1507–1527)* Ed.: Solymosi, László. Bp., 2002. (továbbiakban: Reg. Strig.) 38. p., vö. még a következő oldalon lévő kanonoki ülésrenddel!

⁴ Az eddigi kutatás nem regisztrálta ezt a tényt, ld.: JUHÁSZ ATTILA: *A tornai plébánia története*. Kassa, 2002. (*Bibliotheca Tornensis* 1.); BÉRES GYULA: *A tornai főesperesek 1273–1776*. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2009. 1. sz. 32–64. pp. Online: egyhtortszemle.hu –2013. augusztus. (továbbiakban: BÉRES, 2009.) Mindkettő hiányos és hibás listákat közöl.

⁵ *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica / Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II.* Szerk.: Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp., 1923–1987. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.) (továbbiakban: Reg. Arp.) II. 2540. sz.: „per Matiam plebanum de Torna”; Uo., 2577. sz.: „plebano de Torna, clerico suo (sct. regis) familiari et ecclesiae Beati Aegedii de Torna”.

⁶ Reg. Arp. II. 2902. sz.: „viceplebanus de Turnua” mint királyi ember.

⁷ Reg. Arp. II. 3077. sz.

Tamás plébános	1366 ⁹
Mihály fia, István, a tornai egyház rektora, pápai káplán	1377 ¹⁰
László, a Szent Egyed-egyház igazgatója	1391 ¹¹
Pál plébános	1395 ¹²
Szini László fia, Jakab plébános Domokos plébánoshelyettes 1415 ¹³	1406–1418 ¹⁴
(Lászlói Miklós fia ¹⁵) Szerafin plébános	1422–1423 ¹⁶
János plébános és főesperes	1448–1470 ¹⁷
Zsigmond főesperes és egri kanonok Mihály, a tornai főesperes helyettese 1474 ¹⁸	1474 ¹⁹
Kopácsi Gergely decr. doct., főesperes, egri kanonok és vikárius / esztergomi és váci kanonok, főesperes Szögligeti Márton, a tornai Szent Erzsébet kápolna igazgatója és Kopácsi Gergely ... vikáriusa 1475–1476 ²⁰	1475–1478 ²¹

- ⁸ Monumenta Vaticana Slovaciae. Tomus I. Rationes collectarum pontificiorum in annis 1332–1337. Ad edendum praeparavit: Sedlák, Vincentius. Trnavae–Romae, MMVIII. 109. p. (658. sz.)
- ⁹ Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF) 285418. „plebanus ecclesie de Thorna”.
- ¹⁰ DF 291107. „rector parochialis ecclesie de Thorna”.
- ¹¹ DF 232827. „rector ecclesie Beati Egidii abbatis confessoris de predicta Thorna”.
- ¹² Zsigmondkori Oklevéltár. I–XIII. (1387–1426) Összeáll.: Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint – Mikó Gábor. Bp., 1951–2017. (A Magyar Országos/Nemzeti Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52. és 55.) (továbbiakban: ZsO) I. 4045. sz.
- ¹³ ZsO V. 272. sz. „viceplebanus de Thorna”.
- ¹⁴ ZsO II. 4576. sz. „plebano de Thorna” (1406); ZsO IV. 381. sz. „plebanus de Thorna” (1413); Diplomata pontificum saec. XV. / XV. századi pápák oklevelei. I–II. Kiad.: Lukcsics Pál. Bp., 1931–1938. (Monumenta Hungariae Italica. Olaszországi Magyar Oklevéltár) (továbbiakban: Lukcsics.) I. 66. sz.: „Supplicatio Jacobi Syni, plebani Sancti Egidii de Thorna, Strigoniensis diocesis, de confirmatione privilegiorum ad plebaniam dicte ecclesie pertinentium” (1418).
- ¹⁵ Az azonosítása kétséges, de felettebb valószínű; 1413-ban mint volt szőlősárdói plébánossal találkozunk. – ZsO IV. 381. sz.
- ¹⁶ ZsO IX. 48. sz.: „plebanus de Thorna”; ZsO X. 865. sz.: „plebanus de Thorna”.
- ¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DL) 38945.: „plebanus de Thorna archidiaconus locique eiusdem” (1448); DF 274445.: „plebanus de Thorna ac archidiaconus eiusdem comitatus” (1451); DF 274460.: „plebanus de Thorna ac archidiaconus eiusdem” (1462); DF 274467.: „plebanus et archidiaconus de Thorna” (1470).
- ¹⁸ DF 274474.: „vicesgerens archidiaconatus de Thorna”.
- ¹⁹ DL 75920.: „archidiaconus de Thorna et ecclesie Agriensis canonicus”.
- ²⁰ DF 274475.: „rector capelle Beate Elizabet in Thorna ac vicarius egregii domini Gregorii de Kopach decretorum doctoris, archidiaconi de Thorna etc.” (1475); DF 274476.: „rector capelle Beate Elizabet in Thorna ac vicarius venerabilis egregiique

Bereck főesperes, budai és szepesi kanonok	1483–1495 ²²
Csobádi László, Szapolyai István nádor jegyzője, familiárisa (1496–1499)	1497–1500 ²³
Tusai Péter főesperes	1500–1503 ²⁴
Ládonyi János főesperes	1518–1521 ²⁵
lőcsei Henkel János főesperes	1521–1522 ²⁶

A táblázat adataiból jól látható, hogy a tornai plébánosok valamikor 1423 és 1448 között „vették fel” a főesperesi címet; előbb az 1440-es évektől önmegnevezésükbe a plébános szó mellett párhuzamosan használták az *archidiaconus* címet, majd az 1470-es évektől elhagyták a plébánosságukra

domini Gregorii de Kopach decretorum doctoris, archidiaconi de eadem Thorna etc.” (1476).

- ²¹ DL 17712.: „archidiaconus de Thorna ac canonicus et vicarius sede vacante ecclesie Agriensis in spiritualibus et causarum auditor generalis” (1475); DF 274476. (1476); DF 210729.: „doctor, archidiaconus Thornensis canonicusque Waciensis et Strigoniensis” (1478).
- ²² DL 45972. Idézi: BÓNIS GYÖRGY: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. (továbbiakban: BÓNIS, 1971.) 289. p. A levélíró Bereck, a szepesi káptalan ügyvédje, neve mellé szimplán csak az *archidiaconus* szót tette ki, azonosítása az alapján történt Bereck tornai főesperessel, hogy Bereck budai és szepesi kanonokságot is viselt. Ld. még: DF 271491., 215886., 215921., 215958.: „archidiaconus de Thorna” (1494, 1495); DF 274483.: „Nos Briccius archidiaconus de Thorna ac canonicus Budensis et Scepusiensis ecclesiarum ..., quod nobis 17. die mensis Maii, de anno 1495, in Thorna, in domo solite residentie nostre constitutis” (1495). – Vö.: KÖBLÖS JÓZSEF: Az egyházi középélet Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával.) Bp., 1994. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 12.) (továbbiakban: KÖBLÖS, 1994.) 284/7. sz.
- ²³ C.TÓTH NORBERT: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája, 1100–1543. Bp., 2019. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam, 9.) Bp., 2019. 110. p.
- ²⁴ DL 46531.; DL 32044. (Kiadása: Hazai oklevéltár, 1234–1536. Szerk.: Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Bp., 1879. 450. p.) „archidiaconus de Thorda etc.” – Ez utóbbi adatot ismeri: KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonok 1100–1900. Esztergom, 1900. 123. p. (Aussai néven), ill.: Reg. Strig. 55. p., 88. sz. jegyz., mint egyetlen főesperes említést.
- ²⁵ DL 62044.; Formularium ecclesiae Strigoniensis. Edendo operi praeferunt Petrus card. Erdő, Cornelius Szovák, Petrus Tusor coadivantibus Gabriele Sarbak, Theresia Horváth, Adamo Porubszky. Bp., 2018. (Collactanea Studiorum et Textuum, I/4.) (továbbiakban: Formularium.) 645–647. p. Regesztáját ld.: BÓNIS GYÖRGY: Szentszéki regeszták. Bp., 1997. (Jogtörténeti Tár 1/1.) (továbbiakban: BÓNIS, 1997.) 4294. sz.
- ²⁶ Nyási Demeter esztergomi vikárius 1521. jún. 23-án nevezte ki a Ládonyi János halálával megüresedett főesperesség élére, amelyet néhai Hedvig tescheni hercegnő meg fiai, Szapolyi János és György szepesi grófok jóvoltából (*electione et presentatione*) már elnyert. (Formularium. 645–647. p., regesztáját ld.: BÓNIS, 1997. 4294. sz. 1522: Analecta Scepusii sacri sacri et profani. Collegit et notis illustravit Carolus Wagner. Pars I. Posonii, 1774. 372. – Pályájának összefoglalását ld.: KRISTÓF ILONA: Egyházi középélet a késő középkori Váradon. (1440–1526) Pécs, 2014. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi, 4.) 211–214. pp.

utalást (elképzelhető, hogy azért, mert azt mások viselték, ám forrásaink cserbenhagynak személyük felől). A jelek szerint tehát egyszerűen azért nem volt a tornai főesperes esztergomi kanonok – legalábbis 1448-ig –, mert nem volt ilyen tisztség/méltóság. A másik, kevésbé szembetűnő, ám szintén magyarázatra szoruló változás, hogy az 1470-es években előbb az egri káptalan tagjai, később pedig meghatározhatatlan rezidenciával rendelkező személyek viselték a tisztséget. Mindezek után megkerülhetetlen annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mit tudunk a tornai főesperesekről, illetve magáról a főesperességről.²⁷ Előjáróban leszögezhetjük, hogy nem sokat, de adataink arra talán elegendőek, hogy a fentebbi kérdésekre némi magyarázattal szolgáljanak.

Az *archidiaconatus*ra vonatkozó források keresése némi ravaszsgót is igényel, mivel – amint az a fentebbi táblázatból is kiderült – az 1400-as évek közepéig az okleveles anyagban nem találkozunk a főesperesek nevével és – jóllehet ez nem törvényszerű – ennek nyomán tornai főesperességgel sem. Az okleveles forrásainkban rendre a kerület (*districtus*) megnevezés szerepel. A szóhasználat – mint majd a későbbiekből látni fogjuk – korántsem véletlen. Az általam ismert legkorábbi információkat a tornai kerületre IV. Béla király 1263. évi kötelezvényében jegyezték le: ezek szerint a király vállalta, hogy a tornai kerület terménytizedét (*decimas suas archiepiscopales in districtu de Torna existentes*), mivel arra a görögői királyi kúria ellátása miatt természetben van szüksége, minden évben pénzben fogja megváltani addig, amíg az érsek azt jónak látja, azaz, ha az érsek igényli, akkor újra természetben fogja megkapni a tizedet.²⁸ A következő adat jó két emberöltővel későbbi, és ez idő alatt a tizedek birtoklásában komoly változás állt be. Minden bizonnyal a zavaros időszaknak, illetve a királyi hatalom újbóli megszilárdulásának köszönhetően az esztergomi érsek elveszítették a tornai tizedeket. Druget Vilmos nádor ugyanis a tornai kerület (*districtus*) dézsmáját, amely alapítása óta az érsekséget

²⁷ A fentebb már idézett két tanulmányon kívül Pirhalla Márton és Kiss Gergely érintette a főesperesség történetét: az előbbi – bármilyen konkrét adat megnevezése nélkül – arról írt, hogy Bornemissza Gergely szepesi prépostnak még sikerült megtartania a főesperességet, de Pethe Márton idején már az esztergomi Szent György-társaskáptalan prépostja szedte a székpénzt: PIRHALLA MÁRTON: A szepesi prépostság vázlatos története. Lőcse, 1899. 20., 307. p. Az utóbbi – Ortvy alább idézendő munkájának 55. oldalára hivatkozva – azt állította, hogy „a szepesi prépostságnak volt területi kiterjedése. Ilyen volt Torna megye, amelyet ugyan 1273-ban IV. László az esztergomi érseknek ítél, de kevéssel utóbb ismét a prépostságé lett, és ott egészen a 16. századig egy szepesi kanonok volt a tornai esperes”: KISS GERGELY: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. Pécs, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.) 82. p. – Megjegyzendő, hogy mind az Ortvy, mind pedig az általa Kiss révén hivatkozott források egy és ugyanazok, és egy szót sem ejtenek a tornai főesperességről. Vö.: Reg. Arp. II. 2428. sz., a kiadások felsorolásával.

²⁸ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–III. Coll. et ed.: Knauz, Ferdinandus – Dedek, Ludovicus Crescens. Strigonii, 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt: Dreska, Gabriel – Érszegi, Geysa – Hegedűs, Andreas – Neumann, Tiburcius – Szovák, Cornelius – Tringli, Stephanus. Strigonii–Budapestini, 1999. (továbbiakban: MES) I. 496. p. (Reg. Arp. I. 1378. sz. = DF 277850.)

illeti, hamis állítások nyomán jogtalanul Szárd királyi vár részére szedette be, de a nádor egyfelől a király külön parancsára, másfelől pedig miután meggyőződött arról, hogy IV. Béla király – valószínűleg előbb idézett – privilégiuma szerint a tizedek valóban az érsekeket illetik, 1336. márciusi oklevele értelmében visszaadta nekik.²⁹ Vilmos nádor intézkedése előkészítő lépése lehetett Telegdi Csanád érsek alig egy évvel későbbi rendelkezésének. 1337. április 23-án ugyanis az érsek újraalapította az elmúlt idők során elenyészett esztergom-zöldmezei Szent György társaskáptalant, szabályozta létszámukat, illetve részletesen kifejtette, hogy ezek után milyen jövedelmekből gazdálkodhatnak. Csanád érsek többek között a társaskáptalannak adományozta a gömöri tizedkésből neki járó tizednegyed (quartas decimarum nostrarum archiepiscopatum de cutello Gumuriensi), kivéve azonban a tornai kerület és a plébánosok részeit (excepto dumtaxat districtu de Torna et portionibus parochialium sacerdotum).³⁰ Hogy mely települések tartoztak a tornai kerületbe, arról éppen ebből az időszakból, az 1332/1337. évi pápai tizedjegyzékek alapján alkothatunk képet.³¹ Ebben, ahogyan már megszokhattuk, tornai főesperességről nem esik szó, de jó néhány plébánia – Torna,³² Almás,³³ Dernő,³⁴ Égerszög,³⁵ Görgő,³⁶ Jászó-Újfalu,³⁷ Perkupa,³⁸ Szögliget³⁹ és Zsarnó⁴⁰ – és javadalmas – Moldar⁴¹ –

²⁹ MES III. 277. p. Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXXIV. (1335–1350), XXXVIII. (1354), XL. (1356). Szerk.: Almási Tibor – Blazovich László – Géczy Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2016. (továbbiakban: Anjou oklt.) XX. 139. sz.

³⁰ MES III. 294. (Anjou oklt. XXI. 197. sz.)

³¹ ORTVAY TIVADAR: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I–II. Bp., 1891–1892. (továbbiakban: ORTVAY, 1891–1892.) I. 47–48. p.; Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/1. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. 1281–1375. Bp., 1887., reprint: 2000. (továbbiakban: Mon. Vat. I/1.) – Újabb kiadása: Monumenta Vaticana Slovaciae I. Rationes collectorum pontificorum in annis 1332–1337. Ed.: Sedlák, Vincentius. Trnavae, Romae, 2008. (továbbiakban: Mon. Vat. Slov.) – Vö.: BÉRES, 2009.

³² Ternas (Mon. Vat. Slov. I. 109. 652–654. sz.) / Terna (Mon. Vat. I/1. 233. p.), ma: Turňa nad Bodvou.

³³ Almas (Mon. Vat. Slov. I. 109. 656. sz.) / Alma (Mon. Vat. I/1. 233. p.), ma: Jablonov nad Turňou.

³⁴ Terna (Mon. Vat. I/1. 233.), a Mon. Vat. Slov. kiadásában nem szerepel; ma: Drnava.

³⁵ Agnersec (Mon. Vat. Slov. I. 21. 3. sz.) / Agrest (Agnerset) (Mon. Vat. I/1. 182. p.).

³⁶ Gurgu (Mon. Vat. Slov. I. 109. 657. sz.) / Giugu (Mon. Vat. I/1. 233. p.), ma: Hrhov.

³⁷ Aso (Mon. Vat. Slov. I. 109. 655. sz.) / Aso (Mon. Vat. I/1. 233. p.), ma: Jasov.

³⁸ Pretura/Precupa (Mon. Vat. I/1. 233. p.), a Mon. Vat. Slov. kiadásában nem szerepel.

³⁹ Sicliget (Mon. Vat. I/1. 233. p.), a Mon. Vat. Slov. kiadásában nem szerepel.

⁴⁰ Sorno (Mon. Vat. Slov. I. 21. 2. sz.) / Serno (Mon. Vat. I/1. 182. p.), ma: Žarnov.

⁴¹ Mon. Vat. I/1. 207. p.; Mon. Vat. Slov. I. 68. p. (336. sz.) – A település azonosítása problémás, Ortvy Tivadar nem tett rá – látszólag – kísérletet (ORTVAY, 1891–1892. 47–48. p.), de ha az általuk készített térképre tekintünk, akkor ott a főesperesség részeként szerepel egy olyan település (Hidvégdárdó), amely a listában nem. Az új szlovák kiadás Moldar-t Szepsi helységgel (Moldava nad Bodvou) azonosította.

esetén a bejegyzés végére azt írták, hogy a „tornai plébános alá tartozik” (*est sub plebania de Torna / sub sunt Nicolao plebano de Torna*). Az egyik felmentést élvező helység esetében kétséget kizáróan megfogalmazták, hogy a felsorolt plébániák esztergomi egyházmegyeiek, azon belül pedig a tornai kerületbe (*diocesis Strigoniensis et in districtu de Torna*) tartoznak.⁴² (Lásd a térképet.) Két dolog – mind az 1336. és 1337. évi oklevelek, mind pedig Vid nyitrai püspök eddig nem idézett 1339. április 1-jei oklevele, amely szerint az esztergomi érsek őt küldte ki a szepesi, gömöri és tornai részeken fekvő egyházak vizsgálatára (*per venerabilem ... dominum Chanadinum ... archiepiscopum Strigoniensem eiusdemque loci comitem perpetuum in partibus Scepesyensi, Gumuriensi et Thornensi constitutus*)⁴³ – alapján tehát teljesen egyértelmű: a kora középkorban a tornai kerület egyházjogilag az esztergomi egyházmegye része volt, amelynek területén a tornai plébános joghatósága érvényesült, de nem nevezték sem esperesnek, sem főesperesnek, sőt – akár erdélyi mintára – dékánnak sem.⁴⁴ Ugyanakkor, mivel forrásaink kivétel nélkül a *districtus* szóval nevezték meg, az érseki egyházmegye egyik, a jelek szerint a gömöri tizedkés alá beosztott tizedkerületét alkotta.

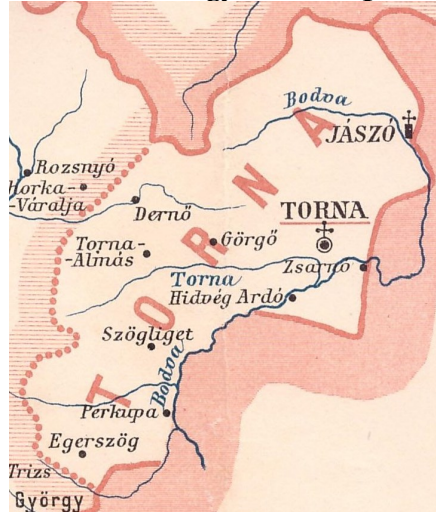
---

⁴² Mon. Vat. I/1. 207. p.; Mon. Vat. Slov. I. 68. (336. sz.)

⁴³ DF 251697. (Anjou-oklt. XXIII. 146. sz.)

⁴⁴ Elvben a tíz plébániát magában foglaló kerületek élén *decanus*, *archipresbiter* vagy *vicearchidiaconus* megnevezéssel állt a felügyelője. Vö.: ÉRSZEGI GÉZA: Esperes. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század) Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál – Makk Ferenc. Bp., 1994. 198. p.

A tornai kerület egyházas települései⁴⁵

A következő fél évszázadból egyelőre nem ismertek további adatok a tornai kerületre, de a Zsigmond-korban, ha nem is sorjáznak, legalább ismét vannak róla szóló forrásaink. Az 1391-ben szereplő László tornai plébánosról az oklevelet kibocsátó Miklós szepesi prépost parancsa – többek között – leírta, hogy a plébániája az esztergomi egyházmegyében fekszik.⁴⁶ A következő oklevelek már az eredeti kérdésünkhöz is szolgálnak adalékkal. Az egyik Zsigmond király korábban már idézett 1403. november 5-i oklevele. E szerint a király megparancsolta „a tornai tizedkés területén” (*sub cultello decimationis de Torna*) élő minden birtokosnak, hogy mivel Kanizsai János esztergomi érsek bocsánatot nyert nála, adják ki az érseknek és a káptalannak a birtokaik után járó tizedeket és jövedelmeket.⁴⁷ A másik Kanizsai érsek 1408. június 21-i, a tornai tizedkés területén lévő (*in et sub cultello decimationis nostre de Torna*) plébánosokhoz és egyházigazgatókhoz szóló parancslevele, amely szerint minden ezévi öt illető tizedet (*universas nostras decimas anno in presenti de medio parochianorum vestrorum nobis provenire debendas*) kivetésre és beszedésre átengedte rokonának (*proximo*), Sóvári Sós Simon mesternek, ezért meghagyja a címzetteknek, hogy adják át neki azokat.⁴⁸ Az adatok önmagukért beszélnek. Az előbbieket tovább erősítik Szini Jakab plébános oklevelei is, amelyek az esztergomi vikárius joghatóságát bizonyítják,⁴⁹ illetve 1418. április

⁴⁵ Készítette Ortvy Tivadar és Hrubant László, ld.: ORTVAY, 1891–1892. melléklet.

⁴⁶ „honoris et discretis viris dominis de Cassa Agriensis, de Torna et de Somogy dicte Strigoniensis dyocesis ecclesiarum plebanis” – DF 232827.

⁴⁷ ZsO II. 2727. sz. – A parancslevél háttérben az 1402 és 1404 között zajlott királyellenes felkelés eseményei álltak, az esztergomi eseményekre, benne Kanizsai János érsek tevékenységére ld.: C. TÓTH NORBERT: Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2014. 1. sz. 3–23. p., 13–15. p.

⁴⁸ ZsO II. 6175. sz. (DL 60536.).

⁴⁹ ZsO IV. 381. sz. (1413), V. 272. sz. (1415).

13-i kérvénye is: ebben arra kérte a pápát, hogy erősítse meg az esztergomi egyházmegyei Szent Egyed tiszteletére szentelt egyház kiváltságait.⁵⁰ Adataink sorában, egy jó emberöltőt ugorva, 1461-ből ismeretes egy olyan újabb forrás, amely illeszkedik az eddigi sormintába. Nem másról van szó, minthogy a mondott évben Zubogyi Lukács esztergomi kanonok és Szuhai Vince nemes⁵¹ Szécsi Dénes esztergomi érsektől bérbe vette az azévi gömöri és tornai tizedeket (*decimas comitatum Gumeriensis et de Thorna*) 1200 aranyforintért.⁵²

Az eddigieket összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a 15. század első felében a tornai egyház (*plebania*), kerület (*districtus*), valamint tizedkés (*cultellus decimationis*) az esztergomi egyházmegyéhez tartozott, plébánosa pedig az esztergomi vikárius utasításait hajtotta végre.

Lászlói Szerafin plébánossága (1423) után majdnem két évtizedes hiatus van adatainkban, és csak az 1440-es évek legvégéről vannak ismét információink, ám az ekkor hivatalban lévő plébános, János egyúttal már főesperesnek is nevezte magát. A hosszú, legalább huszonkét évig tartó hivatalviselése alatt kelt oklevelei kivétel nélkül bizonyosságok, a benne szereplő személyek majdnem mindegyike Torna megyei (Nádasdi család),⁵³ az egyetlen kivétel a legelső ismert levele, ebben a Kurityáni és Lászlói nemesek pereskedtek előtte.⁵⁴ A következő tornai főesperes, Zsigmond egyetlen, 1474. évi oklevele⁵⁵ alapján nem gyanakodhatunk változásra, de az, hogy egyúttal egri kanonok is, már figyelmünkre érdemes. És valóban, az ugyanebben az évben szereplő Mihály tornai főesperes-helyettes oklevelében található egy árulkodó tagmondat: a helyettes elhalasztotta a pert, majd az új időpontban a felek János doktor, egri kanonok jelenlétében (*quo termino occurrente et pro tribunali sedente egregio domino Iohanni doctore, canonico ecclesie Agriensis*) adták elő érveiket.⁵⁶ Mindezt jól kiegészíti és egyúttal megerősíti Kopácsi Gergely tornai főesperes, egri kanonok és vikárius⁵⁷ oklevele, amely szerint a szóban forgó per előtte indult, majd távollétében kijelölt bírójá, Kelemen kánonjogi doktor, az egervári Szent Péter-egyház prépostja, egri kanonok⁵⁸ előtt folytatódott (*coram nobis et tandem in nostri absentia coram ... Clemente decretorum docto-*

⁵⁰ Lukács. I. 66. sz.

⁵¹ Személye nem teljesen ismeretlen, vö.: C. TÓTH NORBERT: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. II. rész. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája”. Bp., 2015. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam, 8.) 43. p.

⁵² DF 277871. (1461. aug. 29., esztergomi káptalan).

⁵³ DF 274434., 274445., 274460., 274467.

⁵⁴ DL 38945.

⁵⁵ DL 75920.

⁵⁶ DF 274474. – Az oklevélben szereplő János (kánonjogi) doktor, egri kanonokot, aki egyúttal talán az egri vikárius helyettese lehetett, egyelőre nem tudtam azonosítani, vö.: C. TÓTH NORBERT: Az egri káptalan archontológiája, 1387–1526. In: *Turul*, 2015. 2. sz. 48–71. p.

⁵⁷ Uo., 63., 65. p.

⁵⁸ Uo., 55. p.

re, preposito Sancti Petri de castro Agriensi ac canonico predictae ecclesie Agriensis ecclesiarum iudice per nos loco nostri generaliter surrogato).⁵⁹

A következő tornai főesperes, Bereck számunkra ismert pályája Budán vette kezdetét: 1483 végén mint a szepesi káptalan ügyvédje írt levelet megbízóinak, a következő év végén pedig a személynöki iroda tagjai között bukkan fel neve, itt mint pecsétőr tevékenykedett.⁶⁰ Hogy meddig, azt nem tudni, mindenesetre 1494–1495-ben Ambrus tapolcai apát pápai delegált albíró helyetteseként járt el, amely ügyek nagyrészt az egri egyházmegyéhez kötöttek,⁶¹ jóllehet ez minden bizonnyal helyettesítéséből adódott. E Bereck főesperessége mellett a budai és szepesi káptalanokban is rendelkezett egy-egy kanonikátussal.⁶² Továbbá – a későbbiek szempontjából érdemes megjegyeznünk – 1495-ben Szapolyai István nádor káplánjaként szerepel.⁶³

Bereck utódjának, Tusai Péternek a levelei szintén nem segítenek a tornai főesperesség történetére vonatkozó kérdések megválaszolásában. Ugyanakkor Péter személyére az ország másik felében található adatokat: a győri káptalanban 1496 és 1503 között ismeretes egy Tusai Péter nevű kanonok, akit liturgikus kötelezettségei ellátásában állandóan helyettesítettek. Ennek egyik oka az volt, hogy 1497-ben és 1498-ban ő látta el a győri püspök Szombathely várának udvarbírói feladatait.⁶⁴ A másik viszont a tornai főesperessége. Könnyen elképzelhető, hogy Péter a volt győri püspök, Bakóc Tamás révén került az *archidiaconatus* élére. Kérdés, hogy mikor. A válasz Bakóc püspöki karrierje alapján pontosítható: a győri püspökséget 1492 nyaráig viselte, ahonnan az egri püspökség élére, majd végül az esztergomi érseki székbe került (1498. január 5-ig mutatható ki Egerben, noha 1497. december 20-tól már viselte az érseki címet).⁶⁵ Mint láttuk, Bereck főesperes az 1495. évvel bezárólag, míg Péter 1500-tól adathozható a főesperesség élén. Kettőjük között közvetett adataink alapján Szapolyai István nádor jegyzője és familiárisa, Csobádi László viselte rövid ideig a főesperesi címet.⁶⁶ Így amennyiben feltevésem helyes, Tusai Pétert 1497 után, valamikor 1500 táján nevezhették ki a főesperesség élére.

⁵⁹ DL 17712. – Kopácsi Gergely 1478-ban egyúttal váci és esztergomi kanonok is volt, vö.: C. TÓTH NORBERT: A váci székeskáptalan archontológiája, 1378–1526. In: *Studia Comitatus*, Új folyam 2. – A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve, 2015. Szerk.: Tyekvicska Árpád. Szentendre, 2016. 7–33. p., 21. p.

⁶⁰ C. TÓTH NORBERT: Dorogházi László ítélőmester pályaképe. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica*, 2015. 138. sz. 95–108. p. 100. p.; BÓNIS, 1971. 289. p.

⁶¹ DF 215921., 215958., 215886.

⁶² KÖBLÖS, 1994. 284/7. sz.; DF 271491., ill. ld. még a korábban idézett adatokat.

⁶³ A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526). Közread.: Neumann Tibor. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) (továbbiakban: Szapolyai oklt.) 222. p.

⁶⁴ KÖBLÖS, 1994. 433/172. sz.

⁶⁵ C. TÓTH NORBERT – HORVÁTH RICHÁRD – NEUMANN TIBOR – PÁLOSALVI TAMÁS: Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. I. Főpapok és bárók. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) 40., 35., 28. p.

⁶⁶ A főesperességet legkorábban 1497-ben nyerhette el, mivel 1496. december 2-án még szepesi örkanonok volt. (Szapolyai oklt. 234. p.) Szapolyai István halála után,

A tornai *archidiaconus*ok sorában Tusai Pétert ismeretlen időpontban Ládonyi János követte, akinek halála után Nyási Demeter esztergomi vikárius 1521 nyarán a lőcsei Henckel Jánost iktatta főesperességbe – az oklevél alapján egyértelmű, hogy a főesperesség az esztergomi egyházmegyébe tartozott.⁶⁷

A fentebb elsorolt forrásaink alapján tehát a tornai főesperesség egyházi hovatartozásában – az 1470-es évtizedet leszámítva – változás nem történt, az továbbra is az esztergomi érsekek joghatósága alatt állt. Mindez azonban koránt sincs összhangban azzal a ténnyel, amelyet a kutatás eddig nem méltatott kellően figyelemre, tudnillik, hogy a tornai főesperességből származó érseki jövedelmekre az esztergomi okleveles anyagban az idézett 1461. évi forráson túl semmilyen adat sincs. Arról nem is szólva, hogy az 1397. évi vizitáció annak ellenére szól főesperességről, hogy – mint láttuk – az 1440-es évek végéig sohasem nevezik így. Az 1461-es dátum, illetve forráshiány összевágni látszik az 1470-es évek rövid idejű – vélt – egyházi változásával. A következőkben tehát arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen esemény történhetett a mondott évtizedben, amely ily mértékben befolyásolta a tornai főesperesség helyzetét; azaz egyszerűbben fogalmazva: miért vesztette el tornai jövedelmeit az esztergomi érsek?

Válaszomhoz – kivételesen – a kronológiát felrúgva az időben visszafelé történő bizonyítás eszközéhez kell folyamodnom. A korábban említett Bereck nevű főesperesről tudjuk, hogy nemcsak e hivatalt viselte, hanem volt egy „magánfunkciója” is: 1495-ben Szapolyai István nádor egyik levelében káplánjának és alattvalójának (*Bricium de Thornia archidiaconum, subditum et capellanum nostrum*) nevezte.⁶⁸ (Mint láttuk, hasonló a helyzet Csonádi László esetében is.) Ezen adat alapján már gyanakodhatunk arra, hogy a tornai főesperesség betöltésében a Szapolyaiaknak valamiféle szerepük lehetett. E gyanúnkban nem is kell csatlakoznunk, mivel a fentebb már idézett Nyási-féle kinevezőlevélben *expressis verbis* leírták: Henckel János a főesperességet Szapolyai István szepesi gróf és nádor özvegyétől, néhai Hedvig tescheni hercegnőtől, valamint fiaitól, János erdélyi vajda és György szepesi gróftól nyerte el.⁶⁹ (Mindez azt is jelenti,

---

valamikor 1500 folyamán lemondott a főesperességről, és visszatért a szepesi káptalanba (Formularium. 82–83. pp.), ahol 1502 decemberéig az éneklőkanonokságot (DL 63881.), majd az olvasókanonokságot viselte (1505: DF 281660.), életét végül szepesi prépostként fejezte be: 1508–1510: C. TÓTH NORBERT: Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája. (Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig.) Győr, 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) (továbbiakban: Egyházi arch. 1440–1526.) 143. p.

⁶⁷ Formularium. 645–647. p. (regesztáját ld.: BÓNIS, 1997. 4294. sz.): „archidiaconatus ecclesie Beati Egidii abbatis Thornensis, dyocesis Strigoniensis”.

⁶⁸ Szapolyai okl. 222. p.

⁶⁹ „precipue electione et presentatione condam illustris domine Hedvige, ducisse Thesseniensis, relicte spectabilis et magnifici condam domini Stephani de Zapolya, comitis Scepusiensis et regni Hungarie palatino ac magnificorum Iohannis de eadem Zapolya similiter comitis perpetui prenominate terre Scepusiensis ac waywode Transsilvane et Siculorum comitis etc. necnon Georgii etiam de predicta Zapolya, fratris modo simili comitis Scepusiensis etc., vivente adhuc prefata condam domina

hogyan – mivel Hedvig hercegnő az 1521. április 29-e előtti napokban hunyt el⁷⁰ – Henckel János kinevezésére legkésőbb e hónap folyamán sor került.) Az iktatólevélben emlegetett néhai Ládonyi János személyét is bizonyosan Szapolyaiakhoz köthetjük. János az 1499-ben már néhaiként szereplő Ládonyi István négy fia – János, Imre, László és Miklós – közül talán a legidősebb, aki pályája elején, az 1500-as években még Kanizsai János soproni alispánja volt, ám 1507 után „eltűnt” a forrásokból.⁷¹ A jelek szerint azonban nem meghalt, hanem előbb 1510–1511-ben újra alispánként tevékenykedett immáron a Szapolyaiak embereként,⁷² hogy aztán egyházi pályára lépjen. 1518-ban mint tornai főesperes bukkan fel, mégpedig testvérei, László soproni alispán (Szapolyai Jánosé)⁷³ és Imre, Hedvig hercegnő cseszneki várnagya közötti vagyonszerelési ügyben.⁷⁴

A fentiek alapján körvonalazódni látszik egy olyan megoldás, amely szerint a tornai főesperesség valamilyen módon az elképesztő karriert befutó Szapolyaiak érdekkörébe került. Ha ezen a nyomon haladunk tovább, akkor újabb adattal támaszthatjuk meg elméletünket: 1469/1470 fordulóján a Szapolyaiak házasság révén megszerezték a Bebekektől a szádvári uradalmat.⁷⁵ Mindehhez pár év múlva megvásárolták Torna várát és uradalmát. (Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy szinte az egész megye a birtokukba, illetve befolyásuk alá került.) Érdekes ugyanakkor ennek az oklevélnek tartalmára bővebben is kitérnünk: 1476. február 23-án az esztergomi káptalan előtt Beckensloer János érsek, unokaöccse (*affinis sive sororius*), Domoszlói Scop Henrik és felesége Dorottya eladták a Torna megyei Torna várát és felsorolt tartozékait Szapolyai Imre szepesi örökös ispánnak és feleségének, Bebek Imre leányának, Orsolyának meg Imre testvérének, Istvánnak 10 080 aranyforintért. A püspök és rokonsága kezére a vár és tartozékai még János egri püspöksége idején jutottak, mégpedig úgy, hogy Tornai Szilveszter fiai, István, Benedek és János adta el nekik

---

Hedvige bone memorie genitori scilicet eorundem dominorum” – Formularium. 646. p.

⁷⁰ Szapolyai okl. 452. p.

⁷¹ KOPPÁNY TIBOR: A kastélyépítető Ládonyi Demeter és rokonsága. Egy középbirtokos nemesi család pályafutása a 15–16. században. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Bp., 2011. 101–111. p., 103. p.

⁷² C. TÓTH NORBERT – HORVÁTH RICHÁRD – NEUMANN TIBOR – PÁLOSFALVI TAMÁS – W. KOVÁCS ANDRÁS: Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. II. Megyék. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) Bp., 2017. (továbbiakban: Arch. 1458–1526. II.) (Sopron megye).

⁷³ Arch. 1458–1526. II. (Sopron megye).

⁷⁴ DL 62044. „venerabilis dominus Iohannes de predicta Ladon, archidiaconus de Thorna, frater utputa carnalis ipsorum Ladislai et Emerici” – az oklevelet idézi, de a Jánosra vonatkozó részt nem hasznosította Koppány Tibor.

⁷⁵ DÉTSY MIHÁLY: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 8. Miskolc, 1969. 143–186. p. 144. p., ill. 169. p., 17. sz. jegyz., továbbá háttérre ld.: HORVÁTH RICHÁRD: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk.: Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba, 2001. (Analecta Mediaevalia, I.) 99–112. p., 104–105. p.; valamint DL 16970., DF 265302.

azért, mert kiváltották azt különböző emberektől, akiknek Szilveszter fiai elzálogosították.⁷⁶ Ennek az adásvételnek az ideje a véletlen folytán meghatározható, ismeretes ugyanis két olyan oklevél 1471 február elejéről, amelyek alapján a püspök és rokona vásárlását viszonylag biztosan erre az időpontra datálhatjuk: a Szini és Ilsvafői családok képviselőiben egyrészt a váci káptalan, másrészt az országbíró előtt is tiltakoztak az ellen, hogy Tornai Szilveszter fiai, István, János és Benedek eladják Torna várát és uradalmát az egi püspöknek, Scop Henrik hevesi ispánnak és feleségének – aki nem melleleg az eladók testvére –, Dorottyának.⁷⁷ Mindezen adatok fényében immáron könnyen rekonstruálhatjuk a tornai főesperesség 1470-es évekbeli történetét: 1471 elején az egi püspök és rokonsága megszerezte a tornai uradalmat, amely gyakorlatilag elfoglalta a megye⁷⁸ és a tornai főesperesség csaknem felét. Mint láttuk, János tornai plébános és főesperes 1470. április végén,⁷⁹ míg utóda, a már egi kanonokságot viselő Zsigmond főesperes 1474 májusában⁸⁰ szerepelt először a hivatalban. Közben – ne feledjük – lezajlott a Vitéz-féle összeesküvés, amelyen Mátyás király sikerrel lett úrrá.⁸¹ A király és az érsek kibékülését 1471. december 19-én előkészítők (*mediatores*) között nem nagy meglepetésünkre Rangoni Gábor kalocsai érsek és Guti Ország Mihály nádor mellett Beckensloer János egi püspököt és Szapolyai Imre szepesi örökös ispánt is megtaláljuk.⁸² A kibékülés csak látszólagos volt, és a király röviddel ezután (1472 tavaszán) lefoglaltatta az érsekséget, mégpedig nem mással, mint János egi püspökkel. Az érsek – nyilván ennek következtében is – 1472. augusztus 8-án elhunyt. Helyét egy év múlva Beckensloer vette át előbb választott, majd 1474. március 15-től megerősített érsekként.⁸³ Az új érsek azonban nem vált meg régi egyházmegyéjétől sem, hanem azt egészen 1475. április elejéig megtartotta.⁸⁴ Mindez egybevág azzal, hogy a következő ismert főesperes, Zsigmond, az egi káptalanból érkezett Tornába. János egi püspök tehát miután megvásárolta a tornai uradalmat, saját jelöltjét nevezte ki a főesperesség élére. Mindez az érsekség kormányzásának átvételekor, 1472 tavaszán, de legkésőbb 1474 májusa előtt zajlott le, noha arra Beckensloer kettős méltóságviselése alatt valójában bármikor sort keríthetett.

A tornai uradalom – mint láttuk – pár év múlva, 1476. február 23-án a Szapolyai család birtokába vándorolt, s láss csodát, ettől kezdve eltűnnek az egi kanonokok a tornai főesperesek közül. Az 1483-ban felbukkanó Bereck tornai főesperes, budai és szepesi kanonok már, csakúgy, mint utó-

⁷⁶ DL 17770. Vö.: CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp., 1890. (Hunyadiak kora Magyarországon) 237., 244. p.

⁷⁷ A Perényi család levéltára, 1222–1526. Közzéteszi: Tringli István. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44.) 537–538. sz.

⁷⁸ Vö.: C. TÓTH NORBERT: Lehetőségek és feladatok a középkori járások kutatásában. In: *Századok*, 2007. 6. sz. 391–470. p., 468. p. (térkép).

⁷⁹ DF 274467.

⁸⁰ DL 75920.

⁸¹ HUSZTI JÓZSEF: Janus Pannonius. Pécs, 1931. 273–286. p.

⁸² DL 37037., ld. még: KATONA, STEPHANUS: *Historia critica regum Hungariae. Ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. Tom. XV. Budae, 1792. 511–517. p.

⁸³ Egyházi arch. 1440–1526. 24–25. pp.

⁸⁴ Egyházi arch. 1440–1526. 48. p.

dai a méltóságban, a Szapolyaiak embere volt. Ezt jól mutatja, hogy Bereck egy oklevélben Szapolyai István nádor káplánjaként (Csobádi pedig jegyzőjeként) fordult elő, illetve, hogy a két János a család kinevezettje volt. 1476 után tehát, amikor szinte egész Torna megye a kezükre jutott, a tornai egyház, illetve ennek nyomán a főesperesség felett is megszerezték a kegyuraságot, és ami ennél is fontosabb, az ottani tized(kés)ből származó jövedelmeket patronáltjuknak ad(hat)ták. Mindez nem volt egyedi eset a Szapolyai család életében, hiszen ismeretes, hogy a térségben fekvő szepesi prépostság felett 1493-tól, Bak Gáspár prépost halálát követően ők gyakorolták a kegyúri jogokat.⁸⁵ Hasonlóképpen ők nevezték ki 1511-ben és 1519-ben az új zirci apátot,⁸⁶ de szintén a kezelésükben volt a mórchidai és kapornaki apátság is.⁸⁷ Úgy tűnik tehát, hogy a nagyobb egyházi javadalmak „begyűjtése” és híveiknek történő szétosztása terén a tornai főesperesség volt az első a sorban.

Visszatérve a tanulmány kiindulópontjához, az eddig leírtak az ún. 1397. évi esztergomi székeskáptalani vizitáció szóban forgó része ügyében azt jelentik, hogy az legkorábban a 15. század közepén keletkezhetett, amikor a tornai plébános már viselte a főesperesi címet (ennek kialakulása azonban továbbra is homályos pont⁸⁸). Ha a tornai főesperesekkel kapcsolatban a dolgozat elején említett, az egyházlátogatási jegyzőkönyvben található két mondatra tekintünk, akkor azok jelentése az előbbieket fényében könnyebben magyarázható: mindkét mondatban ugyanis a *deberet* szó áll az *esse* és a *habere* vezérigéjeként. Fordításuk tehát a székeskáptalani kanonok szemszögéből inkább így hangzana: „a fentebbi (felsorolt) főesperességeken túl *kellene lennie* még a tornainak, de ő vidéki és Tornán lakik”,⁸⁹ valamint: „a hetedik helyet a tornai főesperesnek *kellene birtokol-*

⁸⁵ Egyházi arch. 1440–1526. 142. p.

⁸⁶ KUBINYI ANDRÁS: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica Tomus XIII. – Fasciculus 3. Miskolc, 2008. (2. kiad.) 227–266. p., 254. p. – A kinevezés helyes kelte: 1519. aug. 27., kiadását ld.: Szapolyai oklt. 423. p.

⁸⁷ Szapolyai oklt. 434. p.

⁸⁸ Az okok feltárása az elkövetkezendő kutatások feladata, de jó kiindulópontnak tűnik két másik terület egyházi berendezkedése, illetve annak (át)alakulása: az egyik a pataki uradalom. Vö.: Magyar Várostörténeti Atlasz. Hungarian Atlas of Historic Towns. 2. Sátoraljúj hely. Írta és összeáll.: Tringli István. Bp., 2011. 12–13. p. A másik pedig a tárcafüői főesperesség kialakulása, vö.: KOVÁCS BÉLA: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Bp. 1987. (Az egri főegyházmegye sematizmusa III.) 58–59. pp.; BLAZOVICH LÁSZLÓ: A tárcafüői főesperesség megszervezése. In: Egyházak a változó világban. Szerk.: Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1991. 167–169. pp.; ALMÁSI TIBOR: A tárcai kerület tizedperének tanúvallomásai 1332-ből. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk.: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2012. 17–31. p.; NÓGRÁDY ÁRPÁD: Sáros megye egyházas települései a 14. század elején. In: Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. I–II. Szerk.: Bányai Attila – Dreska Gábor – Szóvák Kornél. Debrecen–Bp., 2014. I. 415–428. pp.

⁸⁹ „ultra istos archidiaconatus dixerunt ipsi domini de capitulo, quod deberet esse archidiaconatus Tornensis, sed se fecit ruralem et moratur in Torna” – KOLLÁNYI, 1901. 88. p.

nia”,⁹⁰ de a főesperes nem volt a székeskáptalan tagja és nem ült a neki járó helyen, mivel felette az érsekek és/vagy a káptalan csak a beiktatás (installáció) jogát gyakorolta, míg a tényleges jelölés, illetve kinevezés joga a Szapolyai család kezében volt. (Mindez a vizitáció szempontjából azt jelenti, hogy a vonatkozó rész az 1470-es éveknél hamarabb nem keletkezhetett.) Történt ez annak ellenére, hogy az esztergomi káptalan által az 1476. évi adásvételről kiállított méltóságsoros privilégium, csakúgy, mint Zsigmond király 1409. évi, az Özdögei Besenyő család részére történt adományozásról kiállított oklevele,⁹¹ nem szólt a tornai egyház kegyuraságáról – talán ezért is adták nevüket az ügyletnek a káptalan méltóságviselői –, de a jelek szerint a Szapolyaiak hallgatólagosan azt is hozzáértették.

---

⁹⁰ „Septimum deberet habere archidiaconus Tornensis” – KOLLÁNYI, 1901. 89. p.

⁹¹ ZsO II. 6635. sz., az 1410. évi iktatóparancsban szintén nincsen erről szó. (ZsO II. 7605. sz.)

**Az idegen papokat ne engedjék misézni.
Adalék az esztergomi egyházmegye késő középkori
minőségbiztosításához***

Fedeles Tamás

A késő középkorban a keresztény Európa szinte valamennyi szegletéből útra keltek olyan fiatal emberek, akik az egyházi rend szentségének valamely fokozatát a Római Kúriában kívánták felvenni.¹ A 15. század folyamán egyre népszerűbbé váló szentelési turizmusban természetesen a magyarok is részt vettek, közülük a legtöbben az esztergomi főegyházmegye területéről származtak, illetőleg ott birtokoltak egyházi javadalmat.² Az Apostoli Kamara felügyelete alá tartozó kúriai szentelések (*ordinatio, promotio*) előtt a jelöltek elméleti felkészültségét és rátermettségét alapos vizsgálat alá vették.³ Az ellenőrzéseket a 15. század második felétől folyamatosan szigorították, így a lutheri reformáció kezdetén a Kúriában zajló szentelési vizsgákon fokozottan ügyeltek arra, hogy az alkalmatlan személyeket kiszűrjék.⁴ Mindezt egyértelműen alátámasztja az alábbi két magyar klerikus esete. 1517. február elején a csanádi egyházmegyéből származó Polgári Tamás Rómában az egyházi rend valamennyi fokozatát felvette, azonban alkalmasságával gondok adódtak. Éppen ezért az Apostoli Kamara vezetője egy évre felfüggesztette az oltárszolgálat végzése alól (*suspenditur ... non celebrat usque ad annum*). A kijelölt időszak lejártát követően pedig a csanádi püspök előtt számot kellett adnia alkalmasságáról (*docta de eius*

---

* Készült az MTA TKI támogatásával az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban.

¹ REHBERG, ANDREAS: L'affluenza di ordinandi a Roma alla vigilia della riforma luterana. In: *La papauté à la Renaissance*. Ed.: Alazard, Florence – La Brasca, Frank. Paris, 2007. 167–249. pp. (továbbiakban: REHBERG, 2007.); SCHMUGGE, LUDWIG: Zum römischen „Weiherismus“ unter Papst Alexander VI. (1492–1503). In: *Europa e Italia. Studi in onore di Giorgio Chittolini*. Firenze, 2011. (Reti medievali e-book 15.) 417–436. pp.; SALONEN, KIRSI – HANSKA, JUSSI: *Entering a Clerical Career at the Roman Curia, 1458–1471*. London–New York, 2016. (továbbiakban: SALONEN–HANSKA, 2016.)

² FEDELES TAMÁS: „Ad omnes sacros ordines promoveri”. Győri egyházmegyések római szentelési ügyei a késő középkorban. In: *Arrabona*, 53–56. Szerk.: Cserhalmi Zoltán – Kelemen István. Győr, 2018. 77–144. pp.; Uő: A magyar medieviztika egy kevésbé ismert forrása. A *Libri formatarum* és bejegyzései. In: *Laborator Assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése*. Szerk.: Somorjai Ádám – Somorjai Gabi. Bp., 2019. 149–166. pp.

³ A vizsgálatra és a követelményekre részletesen további szakirodalommal ld.: FEDELES TAMÁS: „si sint bene litterati”. Adalékok a Mátyás-kori klerus műveltségéhez. In: *Hunyadi Mátyás és kora*. Szerk.: Bárány Attila – Kavecsánszki Máté – Pószán László – Takács Levente. Debrecen, 2019. (*Memoria Hungariae*, 12.) 197–219. pp.

⁴ PELLICCIA, GUERRINO: *La preparazione ed ammissione dei chierici ai santi Ordini nella Roma del secolo XVI, con Appendice di documenti originali*. Roma, 1946. 51–83. p.; REHBERG, 2007. 182–200. pp.

ydoneitate), s csak ezt követően láthatott el papi teendőket.⁵ 1523-ban a veszprémi egyházmegyes Szentmártoni Mihályt sújtották hasonló szankcióval, ám őt csak fél évre függesztették fel az oltárszolgálat alól.⁶ Sajnos közelebbi információval nem rendelkezünk az illetők hiányosságairól, így csak valószínűsíthetjük, hogy esetleg elméleti felkészültségüket nem találták kielégítőnek a szentelési vizsgán.

A középkor alkonyán nem csupán a promóció helyén vetették alapos vizsgálat alá a jelölteket, hanem hazatérésüket követően szolgálati helyük egyházi feljebbvalói úgyszintén ellenőrizték a frissen szenteltek alkalmasságát, felkészültségét, mielőtt engedélyezték volna számukra a lelkipásztori szolgálat megkezdését. Kiváltképp fontosnak tartották az egyházmegyei eljárók a távoli területeken, mindenekelőtt az Itáliában és a Római Kúriában szenteltek alapos kivizsgálását, hiszen így kívánták elejét venni a felkészületlen, alkalmatlan papok által a hívek körében esetlegesen okozandó botránynak. A *Curia Romana*ban felszenteltek korszakunkban tehát két ízben is szigorú kontroll alá vetették, mai fogalomhasználatnál élve a minőségbiztosítás megfelelően működött. Az egyházmegyek *archidiaconusai* és esperesei a kerületükhöz tartozó papok számára évente (egy vagy több alkalommal) gyűlést tartottak, ahol – egyebek mellett – elkészítettek a Rómában vagy másutt felszentelt klerikusok listáját, amely úgyszintén a megfelelő szintű ellenőrzést garantálta.⁷ A trentói egyházmegyből fennmaradt a szolgálatra jelentkező felszentelt papok 1478 és 1493 között készített lajstroma, amelyet éppen az alkalmatlan személyek kiszűrésére kezdtek vezetni. 1478-tól ugyanis Trentóban valamennyi idegen szerzetesnek és világi papnak be kellett mutatnia a szentelési bizonyítványát és saját püspökének ajánlólevelét, majd pedig vizsgálatnak vetették őket alá, amely részleteit az ominózus listán rögzítették. E kontrollra pedig mindenekelőtt a lelkipásztori szolgálat minőségének biztosítása érdekében volt szükség.⁸

A 16. század eleji magyar egyházmegyei zsinatokon szintén tárgyalták e kérdést, ami egyúttal jelzi, hogy valóban arra törekedtek az egyházi eljárók, hogy csak a minden szempontból megfelelő személyek lássanak el lelkipásztori teendőket. A veszprémi zsinaton (1515) annak érdekében, hogy a tudatlan és kóborló (*sacerdotes ignorantes et vagabundi*), valamint más egyházmegyéhez tartozó papok kárt ne okozzanak a hívek lelki gondozásában, a főesperesek, esperesek és plébánosok számára előírták, hogy ellenőrizzék a *districtusukban* szolgáló idegen klerikusok (*advenientes presbyteros examinent*) szentelési dokumentumait (*formatas seu litteras*

⁵ Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano) Camera Apostolica, Libri formatarum, vol. 13, fol. 42v.

⁶ „suspenditur dictus Michael ad sex menses, quibus elapsis possit licite celebrare”. – Uo. vol. 14, fol. 65v.

⁷ SZENTIRMAI, ALEXANDER: Das Recht der Erzdechanten (Archidiakone) in Ungarn während des Mittelalters. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung*, 1957. 43. 132–202. pp., 179. p.

⁸ RANDO, DANIELLA: „Religiosi ac presbyteri vagabondi”. Vescovi e disciplina clericale dai Registri delle ammissioni nella diocesi di Trento (1478–1493). In: *La parrocchia nel Medio Evo: economica, scambi, solidarietà, a cura di Agostino Paravicini Bagliani e Véronique Pasche*. Roma, 1995. (Italia Sacra 53.) 169–207. pp.

super ordinationem ipsorum ad sacros ordines), valamint a szentségek kiszolgáltatásához és a mise celebrálásához szükséges könyvek (*breviarium et missale*) meglétét.⁹

Az esztergomi főegyházmegye területén a szigorú ellenőrzések tényét a normatív szabályozások mellett a valódi vizsgálatokról fennmaradt dokumentumok is kétségtelenné teszik. Az 1510-ben tartott egyházmegyei szinódus határozatainak nyolcadik fejezetét a következő címmel látták el: *de non admittendis ad celebrationem missarum ignoti sacerdotibus* – az ismeretlen papokat ne engedjék misézni. Az előírás részleteit olvasva azt is megtudjuk, hogy idegen papok alatt azokat a presbitereket értették, akiket nem az esztergomi egyházmegye területén szenteltek fel (*citra dioecesim Strigoniensem ordinatum*). Számukra csak abban az esetben nyílt lehetőség szentmise celebrálására, ha ezt kifejezetten engedélyezte az egyházi előljáróság (*per sedem Strigoniensem fuerit approbatus, et admissus*).¹⁰ A végzés értelmében tehát a Kúriában felszentelt, s az esztergomi egyházmegye területén lelkipásztori szolgálatot ellátni kívánó áldozópapoknak az Örök Városból hazatérve Esztergomba kellett utazniuk, ahol az érsek vikáriusának vezetésével tudós egyháziak alapos vizsgálatnak vetették alá őket.

Az ilyen jellegű ellenőrzésre vonatkozó első ismert forrásunk 1498. június 25-én keletkezett.¹¹ Ekkor vagy néhány nappal korábban jelent meg az érsekség székvárosában Necpáli János,¹² Szentgyörgy mezőváros¹³ ol-tárigazgatója, aki bemutatta a számára Raffaele Riario kamarás¹⁴ nevében

⁹ A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Kiad.: Solymosi László. Bp., 1997. 86–87. p.

¹⁰ *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium, I–III, opera et studio Ignatii Batthyáni episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae*. Albae Caroline-Claudiiopolis, 1785–1827. III. 657. p.

¹¹ Ld.: Függelék.

¹² Necpál (ma Prievidza – Necpaly, Szlovákia) falu Nyitra megyében. Vö. ENGEL PÁL: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Szerk.: Kollányi László – Sallay Ágnes. Bp., 2001. Pontkód: 14NY117.

¹³ Szentgyörgy (ma Svatý Jur, Szlovákia) mezőváros Pozsony megyében. Vö. Uo. Pontkód: 2PO11.

¹⁴ Raffaele Sansoni Galeoti Riario apostoli *prothonotarius*, a camerinói püspökség adminisztrátora (1478–1479), Tréguier püspöke (1480–1483), a salamancai püspökség adminisztrátora (1482–1483), osmai püspök (1483–1493), viterbói püspök (1498–1506), arezzói püspök (1508–1511), a savonai püspökség adminisztrátora (1511–1516), máltai püspök (1516–1520), cuenzai püspök (1479–1482, 1493–1518), a luccai püspökség adminisztrátora (1517), a malagai és a pisai püspökség adminisztrátora (1518), a S. Giorgio in Velabro diakónus-bíborosa (1477–1480), a S. Sabina presbiter-bíborosa (1507), a S. Lorenzo in Damaso presbiter-bíborosa (1480–1503), albanói (1503–1507), sabinai (1507–1508), portói (1508–1511) és ostiai püspök-bíboros (1511–1521), *camerlengo* (1483–1521). Vö. *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi, sive Summorum Pontificum, S.R.E. Cardinalium, ecclesiarum Antistitum series I–VIII*. Ed.: Gulik, Guilelmus Van – Eubel, Conradus – Gauchat, Patricius – Schmitz-Kallenberg, Ludovicus – Ritzler, Remigius – Sefrin, Priminus. Monasterii–Patavii, 1913–1978. II. 18., 66., 116., 133., 209., 227., 229., 233., 254., 269.; III. 55., 56., 58., 64., 73., 81., 116., 174., 116., 244., 274., 291., 335. p.

kiállított, s az említett év április 14-én kelt szentelési bizonyítványt, amely igazolta, hogy János ascoli püspök őt alszerpappá, diakónussá, végül pedig a római Szent Megváltó templomban sorra került általános szentelés (*ordines generales*) alkalmával presbiterré szentelte. Miután alaposan megvizsgálták Necpáli felkészültségét és alkalmasságát, a ferrarai származású Tommaso Amadei kánonjogi doktor, esztergomi vikárius¹⁵ engedélyezte neki az első szentmise bemutatását, valamint a lelkipásztori szolgálat végzését az egyházmegye területén. Jóváhagyásáról a bemutatott *littera formata* szövege alatt, a pergamen jobb oldalán hivatalos igazolást állított ki, amelyet gyűrűspeccétjével erősített meg. Mindez praktikus megoldás volt, hiszen így a szentelési bizonyítvány és az *in partibus* kiállított engedély egyetlen hivatalos dokumentumban került rögzítésre.

A kontroll alkalmával azonban többen is fennakad(hat)tak a szűrőn, legalábbis erre utal a Nyási-formuláskönyv egyik bejegyzése. E szerint egy bizonyos Miklóst, akit a Római Kúriában áldozópappá szenteltek (*promotum ad sacros ordines in Curia Romana*), ámde hazatérve felkészültségével nem voltak megelégedve és alkalmatlannak bizonyult (*minus doctum et insufficientem esse*), az esztergomi érsek általános helynöke egy évre felfüggesztette az első szentmise (*primicia*) bemutatása alól. Továbbá az egyéb ceremóniákat, így a zsolozsmát, az olvasmányok, az evangélium olvasását és éneklését, a vízszentelést, valamint a keresztelés szertartását is csak tanult egyháziak iránymutatása mellett (*a doctioribus viris ecclesiasticis instruat*) végezhetette.¹⁶ Mivel az említett esetet egy *formularium* őrizte meg, csupán annyi bizonyos, hogy Tommaso Amadei hivatalviselése idején, tehát valamikor a 15. század végén és a 16. század első évtizede közötti időszakban történhetett. Az észak-itáliai származású kánonjogász tehát nagy gondot fordított az egyházmegye területén szolgáló lelkipásztorok alkalmasságának ellenőrzésére.

Ezek alapján pedig felettébb valószínűnek tartom, hogy hasonlóképpen jártak el a további magyar egyházmegyei hatóságok is. Összességében tehát úgy vélem, hogy a korabeli magyar viszonyokra is érvényes az a konklúzió, hogy – éppen a kettős kontroll alkalmazása által – az Apostoli Kammara ellenőrzése alatt lefolyt kúriai szentelések nem árasztották el a részegyházakat alkalmatlan papsággal.¹⁷

Más kérdés, hogy a vizsgákon minden szempontból alkalmasnak bizonyult késő középkori klérus tagjai mennyire voltak képesek a hívek egyre növekvő elvárásainak megfelelő, hatékony pasztorális munkát végezni. Gárdonyi Máté a papi életforma 16. századi átalakulását vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a szentelési vizsgákon számonkérhető tudásanyag és állapotbéli feltételek összességében „szükséges, de korántsem

¹⁵ Esztergomi kanonok, gömöri (1500–1503), majd nyitrai (1503–1510) főesperes, 1495 és 1510 között állt a vikáriusi hivatal élén. Vö.: C. TÓTH NORBERT: Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája. (Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig.) Győr, 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) 28. p.

¹⁶ *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*, közreadja: Erdő Péter – Szovák Kornél – Tusor Péter, munkatársak: Sarbak Gábor – Horváth Terézia – Porubszky Ádám. Bp., 2018. (*Collectanea Studiorum et Textuum* I/4.) 122. p., n. 118.

¹⁷ SALONEN–HANSKA, 2016. 270–271. p.

elégéses alapot biztosítottak a hatékony lelkipásztori szolgálat betöltéséhez. Talán éppen ebben a szempontban jelölhető meg az egész későközépkori egyházi struktúra válságának egyik oka: hogy tudniillik ezeknek a minimálfeltételeknek a teljesítése önmagában csak egy működő, ám nem megfelelően működő egyházszervezetet eredményezett.”¹⁸

---

¹⁸ GÁRDONYI MÁTÉ: A papi élet reformja a Trienti Zsinat korában. Bp., 2001. (Studia Theologica Budapestinensia 27.) 33. p.

FÜGGELÉK

Róma, 1498. április 14. és Esztergom, 1498. június 25.

Rafael kamarás igazolja, miszerint parancsára a Kúriában tartózkodó János ascoli püspök Necpáli János akolitust, az esztergomi egyházmegye Szentgyörgy mezővárosában lévő Szűz Mária-oltár igazgatóját a római Szent Megváltó templomban alszerpappá, diakónussá, végül pedig presbiterré szentelte. Alatta Tommaso Amadei esztergomi vikárius János számára kiállított, az esztergomi egyházmegye területére érvényes szolgálati engedélye.

Jelzete: Österreichisches Staatsarchiv Haus- Hof- und Staatsarchiv (Bécs), Famileinarchiv Erdődy n. 10175. – Eredeti pergamen oklevél, amely függőpecsétjének csak a szalagja maradt korunkra. A *formata* textusa alatt olvasható engedély szövege alatti jobb oldalon Tommaso Amadei esztergomi vikárius függő gyűrűspecsétjének lenyomata látható. A kerek pecsétmezőben egy kerek-talpú pajzs van, amelyen egy szárnyait kiterjesztő madarat (darut?) ábrázoltak. A plikán az oklevél szövegét dokumentáló kamarai jegyző, Phy[lippus]. de Pontecurvo¹⁹ neve olvasható. Az oklevél hátoldalán későbbi kézírással: *Camere Apostolice testimonium super ordinatione Joannis Nachpal accoliti Strigoniensis.*

^aUniversis^a presens litteras inspecturis ^aRaphael^a miseratione divina Sancti Georgii ad Velumaureum diaconus cardinalis domini nostre pape camerarius salutem in domino universitati, notificamus per presentes, quod reverendus in Christo pater dominus Iohannes, episcopus Asculanus in Romana Curia residens ex speciali commissione nostra de mandato Sanctissimi domini pape ac vigore supplicationis super omnibus extra tempora conferendis signate sub datum Rome, pridie nonne Aprilis anno sexto²⁰ dilectum nobis in Christo Iohanni Iohannis Nachtpal, accolitum Strigoniensis diocesis, rectorem altaris beate Marie virginis in oppido Sancti Georgii eiusdem diocesis die dominica octava Aprilis²¹ ad subdiaconatus, deinde vero die Iovis Sancta XI Aprilis²² ad diaconatus, postremo vero die sabbatho sancto²³ in ordinibus generalibus ad sacros presbiteratos ordines in ecclesia Sancti Salvatoris de Termis alme Urbis infra Missarum solemnia rite promovit et solempniter ordinavit iuxta formam et consuetudinem Sancte Romane Ecclesie in talibus servari solitas. In quorum fidem presentes litteras sigillique nostri camerariatus officii appensione munitas fieri iussimus. Datum Rome in Camera Apostolica, quartodecima supradicti mensis, Anno Domini Millesimo quadringentesimo nonagesimo octavo, pontificatus Sanctissimi domini nostri domini Alexandri divina providencia pape sexti, anno sexto.

¹⁹ Philippus de Pontecurvo kamarai jegyző (1478–1499), kancelláriai *scriptor* (1484–1499), kancelláriai titkár (1498–1499). Vö.: FRENZ, THOMAS: Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance (1471–1527). Tübingen, 1986. (Bibliothek des Deutsches Historischen Instituts in Rom, 63.) 435. p.

²⁰ 1498. április 4.

²¹ 1498. április 8.

²² 1498. április 11.

²³ 1498. április 14.

^bNos Thomas Amadeus de Ferrara decretorum doctor, vicarius ecclesie Strigoniensis in spiritualibus causarumque auditor generalis memorie commendamus, quod quia nos discretum Iohannem natum Iohannis Nachtpal in suprascriptis litteris nominatum sufficiente ac idoneum compertum ad sacros clericorum ordines rite et legitime promotum et ordinatum esse comperimus, ideo nos mandatum ad celebrandos suis primiciis et exequintis officium sancti ordinis clericalis sive sacerdotalis in dyocesi et iurisdictioni Strigoniensis, ubi maluerit duximus admittentis et admittimus, in quorum fidem presentes hic subscribi et sigilli nostri appensione fecimus et iussimus communiri. Datum Strigonii, vicesimaquinta die mensis Iunii,²⁴ anno Domini Millesimo quadringentesimo nonagesimo octavo.^b

^{a-a} Nagyobb és vastagabb betűkkel szedve. | ^{b-b} A szöveg alatti jobb oldalon más kéz írásával.

---

²⁴ 1498. június 25.

Kapuvár szerepe a gályarab prédikátorok bebörtönzésében

Gerencsér Péter

A protestáns mártirológia és áldozatnarratíva rábaközi terjesztésében oroszánrészt vállaló egyháztörténész, Payr Sándor részben az 1670-es évek „gyászévtizede” idején a kapuvári tömlőcben raboskodó lelkészekre utalva 1910-ben így fogalmazott: „Kapuvár fenyítőháza lesz a rábaközi evangélikusoknak, amelynek börtöneit sokszor lakják az üldözöttek.”¹ Ám a pozsonyi vértörvényszék 1674. évi koncepciók perei által elítélt, majd Kapuvárra hurcolt protestánsok egyike sem szolgált evangélikusként (mindannyian reformátusok voltak), de rábaközi illetőségűt sem találunk közöttük, mivel a bebörtönözöttek mind Gömör vármegyében szolgáltak. Payr emlékezetpolitikáját jellemzi, hogy a 17. század második felében a fokozódó ellenreformáció hatására ellehetetlenült kapuvári evangélikus közösség 1893-es újjáéledését is a vértanúság elbeszélése felől interpretálta. Utólagos elégtelnek tartotta, hogy ekkor – egy százsz bevándorló, a kapuvári uradalmat bérlő Berg Gusztáv nyomán – ugyanabban a várépületben kezdett feltámadni az üldözött protestantizmus Kapuváron, ahol „előbb siralmas panaszcso hangzott fel a mélységből”.²

Kétségtelen, hogy a rábaközi evangélikus gyülekezetek történetét számos monográfiában feldolgozó Payr fáradhatatlanul szorgoskodott a katolikus propaganda által meghatározott történelemkép megváltoztatásán, mindazonáltal ez a felekezeti elfogultság, kultikus beszédmód és politikai célzatosság teszi nehézkesé a gyászévtized kapuvári eseményeinek elbeszélhetőségét. Az episztemológiai problémákat egyrészt az jelenti, hogy a Kapuvárra hurcolt gályarab lelkészekről történeti forrásként szinte kizárólag az érintettek személyes beszámolóin alapuló, a korai egyházüldözés alakzatait és analógiáit használó szövegek állnak a rendelkezésünkre, amit a börtönélmény és a migráció traumája alakított ki, és a nemzedéki emlékezet formált. Amint Tóth Zsombor összefoglalóan írja: „A rabságot tehát a száműzetés váltotta fel, így a börtöntapasztalat nem a hazatérés és megnyugvás, hanem egy másfajta szenvedés felől került elbeszélésre.”³ Másodszor: ezek a „második nyilvánosságban” kéziratok formában terjedő szövegek többszörös átdolgozásokon, interpolációkon keresztül voltak hozzáférhetőek, számos esetben lehetetlenné téve az autográf kútfők és az értelmezői hozzátoldások szétszalazását.⁴ Közöttük a legtekintélyesebb a református Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis de oppressa libertate ecc-*

¹ PAYR SÁNDOR: A vadosfai artikuláris egyházközség Rábaközben. Bp., 1910. (továbbiakban: PAYR, 1910.) 7. p.

² Uo.

³ TÓTH ZSOMBOR: Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? In: Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai. Szerk.: Fajt Anita – Szilágyi Emőke Rita – Tóth Zsombor. Bp., 2017. 34. p.

⁴ A kérdéshez: CSORBA DÁVID: A gályarabkultusz töredezett emléke. In: *Sárospataki füzetek*, 2017. 1. sz. 23–33. p.

lesiarum Hungaricarum című 1676-os grandiózus kézírata, amely Debreceni Ember Pál egyháztörténetének 1728-as Lampe-féle kiadásában hagyományozódott tovább, ám ebből hiányzik a kapuvári fejezet (a 11. rész), így ezt a csonka kiadást, nem pedig Kocsi Csergő eredeti művét használta fel Bod Péter 1738-as kéziratban terjedő magyar fordítása, melynek folytán annak későbbi, nyomtatásban megjelent változataiból is kimaradt a kapuvári elbeszélés.⁵ Dacára azonban annak, hogy a nem Kapuváron raboskodó Kocsi Csergő szövege a közvetett információszerzés, a személyes érintettség, a kommunikatív emlékezet és a retorikai, mártírológiai sémák folytán történetileg kritikával kezelendő, meglehetősen pontosak a Kapuvárral kapcsolatos értesülései – amint arra később rámutatok. A harmadik forrástani probléma pedig abból fakad, hogy a svájci és a holland levéltárak kiterjedt gályarab-irodalma a megkezdődött feltárások ellenére rendszerezetlen és javarészt publikálatlan.⁶

Alábbi közleményem a kiterjedt irodalmi korpuszra is támaszkodva nem az elítélt protestáns prédikátorok száműzetésére fókuszál, hanem Kapuvárnak a büntetés-végrehajtásban játszott szerepére helyezi a hangsúlyt. Arra keresi a választ, hogy a rabok egy részének elhelyezése során miért eshetett a választás a kapuvári várra, hogyan illeszkedett az országos protestánsüldözés az abszolutizmus helyi kontextusához (a kapuvári földesúr, Nádasdy III. Ferenc kivégzéséhez és elkobzott birtokának Raimondo Montecuccoli számára történő zálogba adásához), végezetül pedig hogyan katalizálta a fogvatartottak jelenléte a rábaközi ellenreformációt és az önálló kapuvári katolikus plébánia felállítását.

Annak ellenére, hogy Kapuvár a 16. század első harmadától éppúgy a Kanizsaiak családi örökségét megszerző Nádasdyak birtoka volt, mint a nyugat-dunántúli humanizmus fellegvára, Sárvár, Kapuváron kevés nyo-

⁵ Kocsi Csergő tizenkét fejezethől álló művének az utolsó három fejezet nélküli kiadása: LAMPE, FRIEDRICH ADOLF: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajectum ad Rhenum* [Utrecht], 1728. Bod Péter fordítása csak 1866-ban jelent meg: KOCSI CSERGŐ BÁLINT: *Kősziklán épült ház ostroma*. Ford.: Bod Péter. Kiad.: Szilágyi Sándor, Lipcse, 1866. A problémát tetézi, hogy amíg Kocsi Csergő eredeti latin nyelvű kézírata megőrződött, Bod Péter fordítása csak másolatokban maradt fenn. Erről: BRETZ ANNAMÁRIA: Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*éből. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2004. 3. sz. (továbbiakban: BRETZ, 2004.) 340. p. A kapuvári eseményeket elbeszélő 11. fejezet latinul megjelent része: Kocsi Csergő Bálint „*Narratio brevis de oppressa libertate ecclesiarum Hungaricarum*” cz. művének X–XII. fejezete. Közli: Balog[h] Elemér. In: *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. 1. Szerk.: Stromp László. Bp., 1902. 97–106. p. (továbbiakban: BALOG, 1902.) Ld. továbbá a 12. fejezet prédikátorkatalógusát. Utóbbiból részleges magyar fordítást közölt: *Magyar vértanuk nyomában*. Szerk. és ford.: Szimonidesz Lajos. Pápa, 1944. Kiegészített magyar nyelvű kiadása: KOCSI CSERGŐ BÁLINT: *Kősziklán épült ház ostroma*. Ford.: Bod Péter – Miklós Dezső – Szimonidesz Lajos. Sajtó alá rend.: Miklós Dezső. [Leányfalu], 1995.

⁶ CSORBA DÁVID: Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához. In: *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Debrecen, 2015. (Locī Memoriae Hungaricae, 3.) 166–178. pp.; BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND: A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676). In: *Lymbus*, 2005. 79–93. pp.

mát találjuk a korai konfesszionizációnak. Ennek magyarázata részint abban rejlik, hogy a reformáció szelleme az egyházi értelmiség körében fogant meg, Kapuvárnak viszont abban az időben nem volt önálló plébániája, a szentmiséket is a közeli Babóton tartották. Payr Sándor szerint itt 1547-ből maradt fenn az új vallás első halvány jele, amikor az általa protestánsnak gondolt Kapuy Mihály helybeli lelkész Kapu várából írt levelet a „lutheránus” Zoltán Imre sárvári sáfárnak ruházkodási ügyben.⁷ Azt azonban, hogy Dévai Bíró Mátyás, Sylvester János, a Melanchtonnal levelezést folytató Nádasdy Tamás, valamint a sárvári iskola és az újszigeti nyomda hatása valamelyest átsugározhatott Kapuvárra, korábbi, mozaikszerű adatok is sejtetni engedik. 1544-ből fennmaradt egy szűkszavú információ az 1534-ben Sárvárra került, de 1542-től Bécsben tanító Sylvester János kapuvári tartózkodásáról. 1544. július 28-án a humanista tudós az őt anyagilag továbbra is segítő sárvári főúr megbízásából egy forintot adott át Kapu várában.⁸ Nem világos, hogy Sylvester pontosan mire kapta a pénzt, mivel a forrás csak annyit árul el, hogy a „maga segetsegere”, elképzelhető azonban, hogy azért volt szüksége anyagi támogatásra, mert a Nádasdytól használatra megkapott gógánfalvai (ma: Egyházaskölyk része) birtokán jobbágyai – kihasználva a távollétét – tönkretették a gazdaságát (később e miatt a birtok miatt romlott meg Nádasdy és a tudós viszonya).⁹ Egy 1549. december 1-jén kelt levélből tudjuk, hogy Sylvester többször is tartózkodott a Gógánfalva melletti, a kapuvári uradalomhoz tartozó Csapodon, ahol találkozásra készült az ekkor már pozsonyi prefektusként működő Zoltán Imrével, Sennyey Ferenc kapuvári provissorral és magával Nádasdyval is.¹⁰ Amíg ezek az adatok közvetett módon, addig két misszilis levél közvetlenül utal a humanista szellem kapuvári jelenlétére. 1550. június 5-én Kapu várában kelt levelében Bánffy János a diákok lelkes tanulásáról számolt be Nádasdy Tamásnak, és Erasmus két könyvének, a *Colloquia familiaria* (*Nyájás beszélgetések*, 1518) című dialógus, valamint az *Apophthegmata* (*Bölcs mondások*, 1531) című plutarkista aforizmagyűjtemény megvásárlását kérte tőle Bécsből, arra hivatkozva, hogy a tanuláshoz könyvek szükségesek.¹¹ Bánffy Jánosnak, a Nádasdyval baráti viszonyt ápoló alsólendvai Bánffy László fiának kapuvári művelődése nemcsak egyfajta erasmista önképző kört, hanem szervezett oktatást, iskolát feltételez.¹² Ezt a gyanút táplálja ugyanis egy 1550. június 23-án kelt másik levél, melyben a Kapuváron tartózkodó Nádasdy László egy meg nem nevezett itteni tanítót (*preceptor*) említ, és a társai nevében a könyvek beszerzését köszöni meg, ami

⁷ PAYR SÁNDOR: A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története. 1. Sopron, 1924. (továbbiakban: PAYR, 1924.) 86–87. p. A levelet közli: SZALAY ÁGOSTON: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Pest, 1861. (Magyar Leveles Tár, 1.) 43. p.

⁸ KUMOROVITZ L. BERNÁT – M. KÁLLAI ERZSÉBET: Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból. Fasc. I. Bp., 1959. (Történeti–Néprajzi Füzetek. Tom. 1.) 87. p.

⁹ BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Bp., 1958. 333. p.

¹⁰ Uo., 362. p.

¹¹ Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. 1548–1551. 5. Szerk.: Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukács József. Bp., 1912. (továbbiakban: KARÁCSONYI–KOLLÁNYI–LUKÁCSICS, 1912.) 360–361. pp.

¹² A Bánffyak és a protestantizmus kapcsolatáról bővebben: PAYR, 1924. 407–409. pp.

nyilván azt jelenti, hogy Erasmus korábban igényelt művei időközben megérkeztek Nádasdy Tamástól.¹³ A diák ugyanakkor hiányolta a leginkább igényelt Bibliát, ezért kérte, hogy Nádasdy legközelebb bocsássa rendelkezésükre azt is, hogy közösségük vallásos módon művelődhessen és tájékozódhasson. Nem derül ki, hogy a latin nyelvű Bibliáról vagy pedig éppen Sylvester Újtestamentum-fordításáról van-e szó, de Erasmus és a Biblia együttes említése tudatos művelődési programra vall, mely a könyvnyomtatásnak a reformáció elterjedésében játszott mediális szerepére is rávilágít.

Amíg a Nádasdyak a 16. században támogatták a rábaközi reformációt, a 17. század közepétől Nádasdy (III.) Ferenc 1643-as rekatolizálása e téren pálfordulást idézett elő. Már a kortársak is – köztük Kocsi Csergő Bod-féle átdolgozása¹⁴ – birtokpolitikai motivációval magyarázták a főúr lépését, aki annak érdekében tért vissza a katolikus hitre, hogy feleségül vehesse Esterházy Miklós lányát, Júlia Annát. Az áttéréssel megkezdődő rábaközi protestánsüldözés során az eszközök a megfélemlítéstől a fizikai erőszakig terjedtek, sorra foglalták el az evangélikusoktól a templomokat, üldözték a lelkészeket. Miután elkergették a kapuvári evangélikus lelkészt, 1646 és 1649 között a kapuvári híveket Vitnyédy (Wittnyédi) Ferenc gondozta,¹⁵ akit kifejezetten azért helyeztek ide, hogy a város evangélikusait áttérítse.¹⁶ Érdekes összefüggés, hogy az újonnan idehelyezett katolikus pap annak az evangélikus Vitnyédy Istvánnak, Zrínyi Miklós soproni ügyvédjének volt a féltestvére, akinek koholt levele jelentette az egyik perdöntő „bizonyítékot” a gályarabperben.¹⁷ Amíg az 1649-es országgyűlési panaszok szerint korábban az evangélikusok Kapuváron és Babóton a katolikusokat nem akarták eltemetni,¹⁸ és Kapuvárra a babóti evangélikus lelkész járt ki, 1646-tól a nép akarata ellenére kinevezett, a várban tartózkodó Vitnyédy Ferenc a mezővárosi bíróját és az evangélikus istentiszteletnek házában helyet biztosító kapuvári polgárt bilincsbe verettette, Somogyi Mihály kapuvári számtartó pedig halálosan megfenyegette azokat, akik a babóti lelkészt a városba engedik.¹⁹ Annak érdekében, hogy a babóti lelkész bejutását megakadályozzák, lezárták a vár Kis-Rába felőli kapuját, a folyó hídját hajdúkkal őriztették. A sértettek a babóti lelkész kitiltása ügyében eredménytelenül fordultak panaszaikkal Cziráky Ádám alispánhoz. Az 1649-ben katolikus egyházlátogatást végző Felnay Ferenc szombathelyi

¹³ KARÁCSONYI–KOLLÁNYI–LUKCSICS, 1912. 369–370. p.

¹⁴ Vö.: KOCSI CSERGŐ BÁLINT: Kősziklán épült ház ostroma. Ford.: Bod Péter. In: Magyar emlékirók. 16–18. század. Vál. és szerk.: Bitskey István. Bp., 1982. (továbbiakban: KOCSI CSERGŐ, 1982.) 217. p. Csak Bod Péter változata nevesíti Nádasdy feleségét. Vö.: BRETZ, 2004. 343. p.

¹⁵ LŐRINCZI IMRE: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1659-ből. In: Arrabona, 16. Győr, 1974. (továbbiakban: LŐRINCZI, 1974.) 233. p.

¹⁶ Az első esztergomi főegyházmegei sematizmus 1647. Szerk.: Bojtos Anita. Bp., 2014. (Magyar Herald Series 1. Nr. 1) (továbbiakban: BOJTOS, 2014.) 55. p.

¹⁷ Kocsi Csergő Bálint egyértelműen utal a levél hamis voltára. Vö.: KOCSI CSERGŐ, 1982. 232. p.

¹⁸ ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. 1647–1687. 3. Bp., 1891. (továbbiakban: ZSILINSZKY, 1891.) 38. p.

¹⁹ PAYR, 1924. 87–88. p.; ZSILINSZKY, 1891. 120. p.

prépost, miután a babóti evangélikusok megtagadták lelkészükből elbocsátását, öt babótit több mint egy hónapra tömlöcbe záratott.²⁰

Evangélikus részről Musay Gergely dunántúli szuperintendens 1654 elején szidalmazások keresztüzében tartott babóti egyházlátogatása során megállapította, hogy a babótiak aranyozott kelyhét „elvették tőlünk, Kapuban az páternél vagyon”, aki a tizedet és a sedemicát is a katolikusoknak szedi.²¹ Leányegyházáról, Kapuvárról megjegyezte, hogy „ezt a pap elfoglalta”.²² 1660. március 16-án kifejezetten Nádasdy (III.) Ferenc kérte Bezerédy György alispántól Tóth Andrásnak, Bezerédy jobbágyának megbüntetését, amiért az akadályozta a kapuvári uradalomhoz tartozó (fertő)szentmiklósi templom átadását.²³ Az 1662. évi országgyűlésen a helyi evangélikusok azt panaszolták, hogy Nádasdy katonái az előző év karácsonyán négy nemesi származású szentmiklósi protestánst a seibersdorfi várba hurcoltak, és ott arra kényszerítették őket, hogy a katolikus papnak gyónjanak meg.²⁴ Emellett a szentmiklósiak közül éjjelente öt-hat jobbágyot összekötözve a kapuvári vártömlöcbe szállítottak, ahol három botütéssel kínozták őket, amíg azok át nem tértek a katolikus hitre. A hittérítés elől elmenekült babóti jobbágyokat a magyar és német gyalogos katonák rejtkehelyükön felkutatták, a bíró házához hurcolták, hogy katolikus áldozásra kényszerítsék. A babóti evangélikus lelkészt időközben elkergették, míg a kapuváriakat a helyi hajdúk a várba hajtották, ahol tiltakozásuk ellenére erőszakosan, botütésekkel igyekeztek hitük elhagyására bírni őket. Mint a panaszokból kiderül, ekkor jezsuiták is tartózkodtak Kapuváron, akik hatalmukat a melléjük rendelt német és magyar katonák segítségével gyakorolták. A kapuvári számtartó, Tomsics György a szomszédos falvak jobbágyai segítségével szabályos ostrommal foglalta el a szentmiklósi templomot, az ellenszegülőknél pedig negyven forintos büntetést helyezett kilátásba, ami nyilván a korábbi incidens tapasztalatát hordozta. Hasonló történt Csapodon, ahol csapatai élén Tomsics hajnalban rontott rá a helyi lelkészre és annak várandós feleségére, aki gyermekét a zaklatás következtében elveszítette.²⁵ A számtartó a falu bíróját hat további csapodi lakossal együtt megkötözve Kapuvárra vitette, ahol Gyöngyössy László várnagy botütésekkel véresre verette őket. A minden bizonnyal túlzó protestáns elbeszélés szerint a várnagy „rajtok ugrált s fejszével oly kegyetlenül verte, hogy néhánynak oldalbordáit összetörte”.²⁶ A protestáns mártírológiában ezek is hozzájárultak ahhoz a képhez, melyet Kocsi Csergő így foglalt össze: „Gróf Nádasdy Ferenc is, Vas, Sopron és Nyitra vármegyékben a Krisztus ártatlan seregét tűzzel-vassal pusztítja vala”.²⁷

²⁰ PAYR, 1924. 88. p.

²¹ Kis Bertalan és Musay Gergely dunántúli ág. hitv. ev. püspökök egyházlátogatási jegyzőkönyve, 1631–1654. Közli: Thury Etele. In: Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. 6. Szerk.: Stromp László. Bp., 1907. 167. p.

²² Uo., 168. p. Vö.: ZSILINSZKY, 1891. 120. p.

²³ Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. 1. Szerk.: Payr Sándor. Sopron, 1910. 221. p.

²⁴ ZSILINSZKY, 1891. 198–199. p.

²⁵ ZSILINSZKY, 1891. 201. p.

²⁶ Uo.

²⁷ KOCSI CSERGŐ, 1982. 217. p.

Lényeges aláhúzni, hogy amíg ezek a protestánsüldözések a Rábaközben főúri indíttatásból fakadtak, és az evangélikus felekezet túlsúlyát nem tudták megtörni, a következő évtizedben az udvar fokozódó politikai elnyomásával egyetemben állami szintre léptek. Ennek egyik oka a vallási motivációkon túl a rendi ellenállás letörése volt, melynek következményei a Rábaközben különösen súlyosnak bizonyultak. Nádasdy (III.) Ferenc ugyanis Zrínyi Péterrel és Wesselényi Ferencsel együtt részese volt annak a titkos főúri szövetségnek, mely többek között a Habsburgok központosító törekvése ellen szervezkedett. Miután a Wesselényi-féle összeesküvés lelepleződött, Nádasdy birtokait lefoglalták, aminek biztosítása érdekében 1670. szeptember elején Kapuvárra német katonákat vezényeltek, a főúr pedig levélben utasította tisztjeit, hogy az átadás során ne tanúsítsanak ellenállást.²⁸ Nádasdyt a bécsi városháza előtti téren 1671. április 30-án kivégezték, a kapuvári domínium előbb fiskális birtok, 1674-ben pedig az aulikus és katolikus katonai vezér, Raimondo Montecuccoli zálogbirtoka lett,²⁹ ami még inkább teret engedett az abszolutizmusnak és az ellenreformációnak. Maga Kocsi Csergő is utal arra, hogy Kapuvár ekkortól Montecuccoli kezére jutott.³⁰

Ezek a politikai körülmények alapozták meg a protestánsok elleni 1674. évi grandiózus koncepció per és Kapuvár kapcsolatát. I. Lipót számára a Wesselényi-összeesküvés ürügyként szolgált a politikai önkény fokozásához és a protestánsok ellen irányuló próbaberekhez, melyek előjátékaik voltak az 1674-es pozsonyi vértörvényszék ítéleteinek.³¹ A Szelepcsényi György esztergomi érsek elnökletével felállított rendkívüli törvényszék nem nyíltan vallási, hanem koholt politikai vádakkal (összeesküvés, hűtlenség) több mint hétszáz protestáns lelkészt idéztetett be az országból, akiknek körülbelül a fele jelent meg a bíróság előtt Pozsonyban. Valójában „nem a rebellióért, hanem a religióért” – mint Kocsi Csergő írta.³² A megjelenetek többsége evangélikus volt, míg a reformátusok száma nem érte el a százat. Az 1674. április 4-én kihirdetett ítélet alapján a vádlottak csak bűnösségük beismerése, azaz vagy a katolikus hitre való áttérésük, vagy lelkesi hivatásukról való lemondásuk vagy pedig külföldi száműzetésbe vonulásuk esetén menekülhettek meg. A halálbüntetés kilátásba helyezése ellenére sokan nem voltak hajlandóak aláírni a reverzálist, ám a protestáns európai államok felháborodása miatt az ítéletet a gyakorlatban fejvesztésről gályarabságra mérsékeltek, annak végrehajtásáig pedig a lelkészeket fogságba vetették.

Miután 1674. május 29-én Kollonich Lipót, a Magyar Kamara elnöke, bécsújhelyi püspök elválasztotta egymástól az evangélikusokat és a kálvinistákat, majd előbbieket különböző várakba szórta szét, „[m]ár csak a

²⁸ PAULER GYULA: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671. 2. Bp., 1876. 144. p.

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Indizes und Protokollbücher des Bestandes Hoffinanz 1531–1762. 913. Protokoll Expedit, 1674. fol. 52. 291.

³⁰ BALOG, 1902. 103. p.

³¹ A per 1999-ben megtalált jegyzőkönyvének kiadása: S. VARGA KATALIN: Vitetnek ítélőszékre...: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Pozsony, 2002.

³² KOCSI CSERGŐ, 1982. 230. p.

reformátusok maradtak Pozsonyban”.³³ A gömöri reformátusok ezzel a második turnussal kerültek Kapuvárra, aminek elsődleges oka az volt, hogy Pozsonyban egyszerűen nem volt elegendő hely a foglyoknak. Kérdés, melyek voltak a tömlöcök kiválasztásának szempontjai. Amint a helységnevekből – Éberhárd (ma: Malinovo), Berencs (ma: Branč), Lipótvár (ma: Leopoldov), Komárom, Sárvár, Kapuvár – kitűnik, olyan várak jöttek számításba, melyek földrajzilag közel estek Pozsonyhoz, és birtokosukat tekintve megbízhatónak bizonyultak mind az udvar, mind pedig a katolicizmus szempontjából. Kapuvár esetében mindegyik szempont maradéktalanul érvényesült. Mind Sárvár, mind pedig Kapuvár annak a Nádasdy (III.) Ferencnek a birtoktestéhez tartozott korábban, aki a pozsonyi perhez az ürügyet szolgáltatató főúri szervezkedés részese volt. A várak fiskális birtokként kamarai kezelésben álltak, így a Magyar Kamara elnöke megbízottjai útján közvetlenül gyakorolhatta hatalmát. Kocsi Csergő többször is említi, hogy a Nádasdy-javak prefektusa, Kövér Gábor Kapuváron Kollonich mandátumából cselekedett.³⁴ Ironikus, hogy a gályarabper évétől éppen az a császári hadvezér, Montecuccoli kapta meg a kapuvári uradalmat, aki közvetve a Wesselényi-összeesküvést előidézte. Az ő udvarhűségéhez kétség sem férhetett, katolicizmusa megkérdőjelezhetetlen volt, győri székhelye is közel feküdt Kapuvárhoz (bár ő ott ritkán tartózkodott). Ráadásul ezekben az években telepítettek Kapuvár szomszédságába, a még Nádasdy által 1663-ban alapított Garta nevű katonatelepre – a magyarokkal szemben hűségesnek tartott – német fegyvereseket, akiknek feladata a kapuvári vár védelme volt.³⁵ Gartát 1672-ben a forrásokban a „Muskatírossok Várossának” nevezik,³⁶ hadtudományi műveiben pedig Montecuccoli a hadsereg-reformot részint a muskétás puskások szerepének növelésével képzelte el.³⁷ Tisztázatlan eddig, hogy Garta muskétákkal való felszerelésében lehetett-e bármilyen közvetett vagy közvetlen köze Montecuccolinak. Végezetül pedig Kapuvár mellett szólhatott a rebellisnek tartott rábaköziek elrettentésének szándéka is, vagyis az, hogy a protestáns lelkészek idehelyezésével példát statuáljon a hatalom: ez vár mindazokra, akik szembe mernek szállni a központi kormányzattal. A lelkészek Kapuvárra szállításának tehát egyaránt voltak katonai, birtoklástörténeti, geopolitikai és propagandisztikus okai.

Kocsi Csergő Bálint szerint 1674. május 30-án bilincsekbe verve és mezítelen felsőtesttel indították a gömöri prédikátorokat Pozsonyból Kapuvárra.³⁸ A Bod Péter-féle 1738-as fordítás szerint heten voltak,³⁹ Otroko-

³³ KOC SI CSERGŐ, 1982. 244., 245. p.

³⁴ BALOG, 1902. 104. p.

³⁵ Rábaközi Muzeális Gyűjtemény (Kapuvár), Történeti Dokumentáció, leltározatlan. A gartai bíróláda iratai. Gróf Nádasdy (III.) Ferenc kiváltságlevele. 1663. június 1. Másolat.

³⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) E 156. (= Urbaria et Conscriptioes.) Fasc. 156. No. 2. pag. 133.

³⁷ A török elleni magyarországi háborúról írt 1670-es értekezésében visszatérően foglalkozik a muskétásokkal: *Memorie del general principe di Montecuccoli...* Ed.: Huyssen, Enrico di. Colonia, 1704. Pl. 16–18. (A háború művészetéről szóló *Aforismi dell' arte bellica in astratto* című első könyv XVI. szakasza.)

³⁸ BALOG, 1902. 99. p.

csi Fóris Ferenc szintén hét személyt említ.⁴⁰ Amikor a prédikátorok 1674 decemberében a hat börtönből közösen panaszlevelet írtak I. Lipótnak, szintén hét főről esik szó.⁴¹ Megerősíti ezt a Kapuváron raboskodó Beregszászi István, aki kiszabadulása után 1676. május 30-án Velencéből feleségének írt levelében azt írta, hogy „[m]i heten voltunk a kapuvári tömlöcben, és hárman maradtunk”.⁴² Ugyanakkor Kocsi Csergő munkájának 11. fejezete csak hat személyt sorol fel, ám az elbeszélés később világossá teszi, hogy a kimaradt Rimaszombati Kies János is itt raboskodott. Az előbbieik értelmében bizonyosan Kapuváron tartották fogva Szendrei György balogi, Beregszászi István hanvai (ma: Chanava), Szendrei Márton (más néven: Deseő Márton)⁴³ harmaci (ma: Chrámec), P. Tatai István tornaljai (ma: Tornaľa), Kállai István (felső)vályi (ma: Vyšné Valice) és Szalai János runyai (ma: Rumince) lelkészt. Itt helyezték el továbbá a csoltói (ma: Čoltovo) Rimaszombati K. Jánost, aki Pozsonyban, majd Kapuváron is igen harcias debattőrnek bizonyult. Pozsonyban a reverzális aláírására felszólító jezsuitának ezzel replikázott: „Miért subscribálnék én, azért-e, hogy rebellis vagyok?”⁴⁴ Tekintve, hogy a kapuvári rabok azonos megyéhez, azonos felekezethez tartoztak, könnyebben tudtak sorsközösséget vállalni egymással. A csoportszolidaritást csak erősíthette, hogy rokonsági kapcsolatokat is találunk közöttük, Beregszászi István Szendrei Mártonnak a veje volt.⁴⁵ Az instabil kommunikatív emlékezet hagyományozódására jellemző, hogy Rác Károly monográfiája szerint Kapuváron nyolcan voltak, mert itt sínylődött Karasznai (Krasznai) „János”, itt is halálozott el, utóbb viszont már azt állítja, hogy őt Sárvárra vitték.⁴⁶ Ez az információ alighanem a szlovák Juraj Lani (Lányi György) egykorú művére vezethető vissza,⁴⁷ de Krasznai Mihály keleméri református lelkész Lipótváron raboskodott és megszabadult a fogságból. P. Tatai István neve pedig a sárvári várban 1993-ban felavatott emléktáblán szerepel.

Az evangélikus Payr által meghatározott képpel szemben a kapuvári várbörtönbe kizárólag reformátusokat helyeztek. Kapuváron és a Rábaközben a 17. században – az 1591. évi csepregi hitvita folytán – egyáltalán nem honosodott meg a kálvinizmus, így hittársaik még potenciálisan se tudtak kapcsolatba lépni velük. Amint a korábbi főúri vallásüldözés kapuvári pél-

³⁹ KOCSI CSERGŐ, 1982. 250. p.

⁴⁰ OTROKOCSI FÓRIS FERENC: Fenevad dühöngése.... Bp., 1933. 26. p.

⁴¹ A levelet közli: Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez. Hatodik közlemény. Közli: Thury Etele. In: *Történelmi Tár*, 1911. 2. sz. 250. p.

⁴² Beregszászi István levele. Közli: Maklári Pap Lajos. In: *Sárospataki füzetek*, 1863. (továbbiakban: MAKLÁRI PAP, 1863.) 62. p.

⁴³ GYULAI ÉVA: Gazdálkodás, termelés és árucsera a kora újkori Miskolcon. In: *Miskolc története. II. 1526-tól 1702-ig*. Szerk.: Szakály Ferenc. Miskolc, 1998. (Miskolc története 6 kötetben, II.) 175–356. p. (továbbiakban: GYULAI, 1998.) 241. p.

⁴⁴ KOCSI CSERGŐ, 1982. 249. p.

⁴⁵ GYULAI, 1998. 241–242. p.

⁴⁶ RÁCZ KÁROLY: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. I–III. Lugos, 1899–1909. I. 62., II. 83., 205. p. Az adatokat átvette: PAYR SÁNDOR: *A magyar protestáns gályarabok*. Bp., 1927. 33. p.

⁴⁷ LANI, JURAJ: Kurtze und Wahrhafte Historische Erzählung... 1676. (továbbiakban: LANI, 1676.) 26., 100. szakasz.

dáiból láttuk, Nádasdyék a kapuvári vár tömlőcét bevett eszközként használták az evangélikusokkal szemben. A feudális jellegű börtönök Magyarországon rendszerint a várak tornyaiban, pincéiben és a városfalban helyezkedtek el. A kapuvári vár legalább a 16. század óta állandó tömlőccel rendelkezett, melyről az 1584-ben készült urbárium pontosabb helymeghatározás nélkül csak annyit árul el, hogy „az Wárban vag'on”.⁴⁸ Ekkor nyolc török és három keresztény foglyot tartottak itt fogva. Az 1597. évi összeírás a várbeli palánk mellett lévő tömlőházat tájékoztató pontként használja, és megemlíti, hogy akkor Sütő Gergely „vasban vagyon valami gonosz cselekedetyér”.⁴⁹ Az 1608. évi urbárium várinventáriuma valamivel bővebb információt szolgáltat a tömlőházról, melynek elhelyezkedéséről az összeírás rendje alapján feltételezhető, hogy a vár pincéjében volt.⁵⁰ Tudjuk, hogy négy lánc, 8 bilincs, 3 vasrúd és 16 nyakvas tartozott eszközei közé, melyek testi kínzásokra engednek következtetni. Azt, hogy a kínvallatás és a test fizikai sanyargatása elterjedt büntetőmódszer volt, igazolja egy Kapuváron tartott török csasz 1551-es tortúrája, akinek mindenképpen kínhalálra megien, mást azt, hogy ha igaz nem lene az, mit mond, azután is ugyanazon kínnal keli meghalni.”⁵¹ A Nádasdyak rekatolizálása utáni időszakból, de még az 1674-es Pozsonyba rendelése és gályarabságra kényszerítése előtt, 1671 körül Kocsi Csergő szerint Kapuváron raboskodott a közeli Edvéről származó malomsoki evangélikus lelkész, (Edvi) Illés Gergely is.⁵² Az 1751-ben a katolikusok és az evangélikusok között kitört vadosfai zavargások után az 1674-es vádakhöz hasonlóan összeesküvéssel és felségárulással vádolt, feltételezett protestáns elkövetők (de nem lelkészek) szintén a kapuvári várbörtönben sínylődtek.⁵³ A tömlőctartó tisztség állandóvá és felügyeletivé válása a börtön intézményesülését mutatja. Az 1687. évi hajdúösszeírásból tudjuk, hogy akkor Dániel Mátyás tizedesnek járt a tömlőctartó fizetése.⁵⁴ 1686-ban Borsos Ferenc kapuvári tiszttartót a foglyok megfelelő élelmezésére utasították: „A raboknak adja meg napjában a két pár cipót; hónapszám szerint avagy esztendőn által a mi azokra elkél, porkolábtul tömlőctartótul vegyen recognitiót”.⁵⁵ 1690-ben a tömlőctartó készpénzben (20 dénár) és természetben (gabona, só, tehénhús) kapott fizetése a személyzeti költségek között szerepel.⁵⁶ A kapuvári tömlőház

⁴⁸ MNL OL E 156. Fasc. 56. No. 33. pag. 94.

⁴⁹ Az urbáriumot kiadta: MIKÓ SÁNDOR: Az 1597. évi kapuvári urbarium. I. In: *Soproni Szemle*, 1992. 2. sz. 127–128. p.

⁵⁰ MNL OL E 156. Fasc. 12. No. 42/d. pag. 275.

⁵¹ 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz. I. 1549–1562. Kiad.: Óze Sándor. Bp., 1996. 80. p.

⁵² BALOG, 1902. 172. p.

⁵³ PAYR SÁNDOR: Fábry Gergely dunántúli evangélikus püspök és az 1751. évi vallási zavargás Vadosfán. Bp., 1894. 62–76. p.

⁵⁴ MNL OL P 108. (= Esterházy család hercegi levéltára) 14. d. 120. Kapuvári Hajdúk mustra szerint való conscriptioja. 1687. augusztus 19.

⁵⁵ A kapuvári uradalom számvitele 1686-ban. Közli: Merényi Lajos. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1902. 424. p.

⁵⁶ A kapuvári uradalom személyzeti kiadásai 1690-ben. Közli: Merényi Lajos. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1902. 471. p.

újkori történetének e rövid áttekintéséből kitetszik, hogy a tömlöc egyre inkább intézményesült formát öltött, és a hangsúly a fizikai bántalmazásokról a szabadságvesztésre, az elzárásra tevődött át.

Michel Foucault hatalomtechnikai szempontból több művében vizsgálta a börtön történetét, és arra a következtetésre jutott, hogy az újkorban a látványorientált, a testi tortúrára épülő büntetőszínházat a 18. századra az elzárás, a szabadságtól való megfosztás büntetése váltotta fel.⁵⁷ Ezt a képet jogtörténeti szempontból Mezey Barna megfigyelései annyiban árnyalják, hogy a kínhalál, a testi és vagyoni büntetések mellett a szabadságvesztés mint büntetési forma mindig is jelen volt a gyakorlatban, de az újkorban lépett elő a börtön fő funkciójává.⁵⁸ A kérdés, mely szerint a gályarab prédikátorokkal szembeni eljárás milyen viszonyban áll a „rettegés színházának” korábbi és a büntetés-végrehajtás modernebb módszereivel, a lelkészek kapuvári fogságának vizsgálata után válaszolható meg.

Kocsi Csergő elbeszélése szerint a lelkészeket Pozsonyból szigorú őrizet alatt indították útnak Köpcsény (ma: Kittsee) felé, majd a Fertő tavat nyugatról megkerülve 1674. június 1-jén értek Sércre (ma: Schützen am Gebirge).⁵⁹ A látványos akció célja láthatóan a félelemkeltés volt, ám Kocsi Csergő azt sugallja, hogy a foglyok is kivívták a nézelődők csodálatát, mivel testi fájdalmaik közepette is zsoltárokat énekeltek. Miután Nagycenken szétválasztották a kapuváriakat a sárváriaktól, az elcsigázott prédikátorokat megszabadították ruháiktól, karjaikat hátrakötötték, és szekéren hozták őket Kapuvárra.⁶⁰ A kapuvári tömlöcben szegényes ruházatot adtak rájuk, de nem kaptak elkülönített helyet, hanem gyilkosokkal, tolvajokkal és boszorkánysággal gyanúsított személyekkel zárták őket össze. Másnap, június 2-án mindkét lábukra kemény török bilincset (azaz béklyót) raktak, ami nyilván a további megaláztatást szolgálta, elvégre a per során a lelkészeket többek között a törökkel való összejátszással vádolták. Amennyiben hihetünk Kocsi Csergőnek, a foglyok vidámak maradtak, sőt a kapuvári várnagyot annyira meglepte ez a félelmet nem ismerő magatartás, hogy közölte velük: sok száz ember közül sem látott még olyanokat, akiknek a tömlöcben ilyen jókedve lett volna. A református lelkészek erre azzal replikáltak, hogy még soha nem is voltak a várnagynak ilyen ügyben elítélt foglyai, mert ők Krisztusért ártatlanul is szívesen viselik a bilincseket.⁶¹ Állhatatosságuk jeléül a prédikátorok az Illésházy István nádor által lengyel száműzetésben írt *Forog a szerencse* című ének 11. (a későbbi sorrendben 6.), *Szenvedek békével* kezdetű strófáját kezdték énekelni, melyet a protestáns hagyomány utóbb rendszerint összekapcsolt a kapuvári töm-

⁵⁷ FOUCAULT, MICHEL: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Ford. Fázsy Anikó – Csűrös Klára. Bp., 1990. (továbbiakban: FOUCAULT, 1990.) 121. p.

⁵⁸ MEZEY BARNA: Tömlöc és áristom. Börtönök a feudális Magyarországon. In: *Jogtörténeti Szemle*, 1990. 5. p.

⁵⁹ BALOG, 1902. 99. p.

⁶⁰ BALOG, 1902. 101. p.

⁶¹ BALOG, 1902. 102. p.

lőcben játszott szerepével.⁶² Az énekekre a *Narratio brevis* szerint meghatódottan sereglettek össze a várban szolgáló magyar és német katonák.

A börtönben töltött több mint egy esztendőről Kocsi Csergő alapján a kényszermunka képe rajzolódik ki.⁶³ Június 4-től kezdve, anélkül hogy bilincseiket levették volna, piszkos munkák elvégzésére kényszerítették a rabokat, istállókat, árkokat és árnyékszékeket tisztítottak, és az egész erődben vizet szállítottak. Ugyanakkor a kapuvári vár építésénél, a Kis-Rába sáncának ásásánál, valamint építőanyagok cipelésében is segédkeztek. Annak ellenére, hogy a kapcsolattartási tilalom világosan mutatja az elzárás szándékát, írásbeli levelekben fordultak segítségért a környékbeli evangélikusokhoz. A protestáns felekezetek közötti szolidaritást fémjelzi a (magyar)keresztúri nemesek akciója, akik élelmet kezdtek gyűjteni, majd azt szekéren elküldték nekik. A várhoz érkező fuvarost, Nemes Andrászt azonban – a további akciók megelőzése érdekében – letartóztatták, három napra börtönbe vetették, és büntetésül tíz aranyat kellett fizetnie. A tömlőcben tehát a fizikai munka éhezéssel párosult.⁶⁴ Különösen a 75 esztendő Szendrei Márton megpróbáltatásai bizonyultak végzetesnek, aki, mivel a tömlőcöt elviselhetetlenül bűzösnek találta, azt kérte, hogy annak átriumában aludhasson, ám arra nem kapott engedélyt.⁶⁵ Ugyanakkor az örök látva fogyatkozó erejét, könyörületességéből időnként meleg helyiségbe szállították, amikor pedig szükségét ment végezni, járása közben a német katonák támogatták.⁶⁶ Hasonló irgalomban volt része, amikor Pozsonyba Ferdinand Heusternek küldött levele miatt a vár kapitánya vesszőzésre ítélte, de állhatatossága láttán annak végrehajtásától eltekintettek. Hajlott kora, a hideg tömlőc és az éhezés folytán szervezete legyengült, 1675 első hónapjaira a betegség még inkább elhatalmasodott rajta, de elutasította, hogy a börtön prefektusa levegye róla a bilincset.⁶⁷ 1675. március 5-én éjszaka elhalálozott, másnap reggel holttestéről leszedték a bilincseket, lelkésztársai a váron kívül, a Kis-Rába folyó partján temették el. Figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy Szendrei vértanúságát Kocsi Csergő a kinszenvedés, a mártírimum alapján formálta meg.

A test sanyargatása mellett Kocsi Csergő beszámol a lelki zaklatás válogatott módosatairól is. Ennek egyik legfőbb eszköze a megvesztegetés volt, mellyel többször kísérleteztek. Ódor Sámuel, a kapuvári uradalom számvevője a püspök és Kollonich nevében 100 és 200 forinttal csábította a prédikátorokat hitük elhagyására, akik a pénzt visszautasították.⁶⁸ Halála előtt Szendrei Mártont megkörnyékezte a katolikus Gyöngyösi Tamás (máshol Istvánnak nevezi), kapuvári és babóti áldozópap, aki maga is hitehagyott református volt, és három krajcár felajánlásával tett kísérletet az

⁶² VÉRTESI ZOLTÁN: Vallástan. Elemi és alsóbbfokú iskolák I–VI. oszt. evangélikus tanulói részére. Pécs, 1928. 195. p.; FRIEDRICH KÁROLY: A magyar evangélikus templomi ének történetének vázlata. XVI–XVIII. század. Bp., 1944. 80. p.

⁶³ BALOG, 1902. 102. p.

⁶⁴ Vö. továbbá: BALOG, 1902. 104. p.

⁶⁵ BALOG, 1902. 155. p.

⁶⁶ BALOG, 1902. 156. p.

⁶⁷ BALOG, 1902. 156–157. p.

⁶⁸ BALOG, 1902. 103. p.

áttérítésre, de a harmaci prédikátor hajthatatlan maradt.⁶⁹ A lelki ráhatás másik módszere a vallásos kultuszra, a képtiszteletre vonatkozó felekezeti előírások megcsúfolása volt. Gyöngyösi pap a rabokat jezsuita szerzetesekkel is igyekezett meggyőzni, akik a börtönben szentképeket akartak velük csókoltatni.⁷⁰ Rimaszombati Kies János viszont leköpte Szűz Mária képét, és amikor megkérdezték, miért nem hajlandó megcsókolni azt, azzal válaszolt, hogy nem csókol angyalokat és szenteket. 1674 szeptemberében Gyöngyösi áldozópap Szendrei Márton számára külön is behozatta a szentképeket, Kocsi Csergő szerint részegen, és amikor a református lelkész azt nem csókolta meg, ördögnek (*diabolus*) nevezte Szendreit.⁷¹ A gályarab lelkészek alapvető ellenállási formája a testi kinszenvedések ellensúlyozására a hithez való ragaszkodást elősegítő éneklés volt. Már az ide vezető úton is zsoltárok, különösen az *Erős vár a mi Istenünk* éneklésével vigasztalták magukat, megérkezésük után a *Forog a szerencsét* énekeltek. Bár megtörésük érdekében megtiltották nekik az éneklést, a korlátozásnak nem lett foganatja: a 32. zsoltárt mormolta halála előtt Szendrei, aki a katonákat is jobb belátásra akarta bírni, amikor pedig kivezették őket a börtönből, a 43. zsoltárt énekelve távoztak gályarabnak.⁷²

Lajstromba szedve a büntetések formáit, világosan kitetszik, hogy a módszerek között a test sanyargatása (vasba veretés, piszkos környezet, kényszermunka, megvesszőzés, éheztetés) volt az uralkodó. De a test megtörése mellett hangsúlyos szerepet kapott már a lelki ráhatás is, mint amilyen a korrupció, a felekezeti megalázás, Szendrei Márton diabolizálása, az énekléstől és a nyilvánosságtól való megfosztás kísérlete. Ez a fajta büntetési modell elmozdulást jelent a középkori jellegű, döntően testi tortúrára épülő büntetési módoktól a társadalomtól való elzárás modern büntetési módjai felé. A korábbi gyakorlatokkal kapcsolja össze büntetésüket a fizikai zaklatás és a teatralitás. A pozsonyi vértörvényszék értékelhető látványorientált kirakatperként, a szpektákulum iránti szükségletet szolgálta a közszemlére bocsátás, a nyilvános, a tömegek megfélemlítését szolgáló menet, ahogyan a gályarabságba taszítás is a korábbi brutális büntetési módok örököse. Foucault szerint az úton való vonulás célja a látás, a népet nézőnek hívják oda, hogy ebben a politikai rituáléban reprezentálja nagyságát a hatalom.⁷³ Miután a prédikátorokat halálbüntetésre ítélték, de azt nemzetközi tiltakozásra nem hajtották végre, nem volt elegendő hely az elkülönítésükre, jobb híján ezért küldték szét a foglyokat különböző várakba. Nem alakult ki tehát a büntetés-végrehajtás állami szervezetsége, Kollonich lényegében rögtönzött, amikor felvetette a gályarabként való eladás lehetőségét. Az, hogy ez az elgondolás teret nyert, annak fontos bizonyítéka, hogy nem kívánták vállalni a rabok elzárásával járó fenntartási költségeket, az elzárást átmeneti megoldásnak tekintették. Kocsi Csergő is utal a fogva tartás előzetes letartóztatás jellegére: „mint halálnak fiai tömlöcbe vettessenek az executiónak idejéig”.⁷⁴ Ugyanakkor már nem annyira a kínzás, a

⁶⁹ BALOG, 1902. 156. p.

⁷⁰ BALOG, 1902. 103. p.

⁷¹ BALOG, 1902. 155–156. p.

⁷² BALOG, 1902. 99., 102., 156., 104. p.

⁷³ FOUCAULT, 1990. 63., 78. p.

⁷⁴ KOCSI CSERGŐ, 1982. 237. p.

testi szenvedések okozása az alapvető cél, hanem a társadalomból való eltávolítás. Ez az eltolódás Nádasdy (III.) Ferenc kivégzése kapcsán is megfigyelhető, mert a halálbüntetés, a nyilvános lefejezés őrzi ugyan a látvány és a fizikai erőszak elsődlegességét, de azt már nem előzi meg hosszú kínzás. A modern fenyítés intézményrendszere felé mutat, hogy a katolikus pap és a jezsuiták a kapuvári börtönben az áttérésről igyekeztek a reformátusokat meggyőzni, a megvesztegetési kísérletek arról tanúskodnak, hogy a gályarabság helyett az áttérést részesítették volna előnyben. A testről a lélek felé tolódott el a hangsúly, a fizikai megpróbáltatás a testet közvetve célozta meg. A hóhérok, pribékek helyét beszédes módon a *lelkészek* vették át, ám ott találjuk mellettük a felügyelőket és a katonákat is. A nyilvánosság korlátozása szintén módosulás a „büntetőszínház” publikus szférájához képest. Miközben tehát a lelkészek kapuvári fogsága egyértelműen közelebb áll a nyilvános testi büntetés középkori formájához, megfigyelhető benne a nyilvánosságtól való elzárás új típusú büntetési paradigmája is, melyet Foucault írt le. Persze Kocsi Csergő mitizáló nagyelbeszélését óvatosan kell kezelni, mert bár máshonnan is ellenőrizhető történeti adatai pontosnak bizonyulnak, mégis olyan fikcionalizált szövegről van szó, amely a vigasztalás, a túrés, az állhatatosság és a vértanúság sémáit működteti.

A gömöri reformátusok tizenhárom hónapot töltöttek Kapuváron. A sárvári és a kapuvári tömlöcök kivételével a magyarországi börtönökből 1675 márciusában már elhurcolták itáliai gályarabságba a prédikátorokat. A hat kapuvári rabot 1675. július elsején vezették ki a börtönből, ahonnan kilépve Rimaszombati váratlanul beszélni kezdett az odaözönlő tömeg előtt a prédikátorokhoz, és beszédéből kiderül: tudták, hogy gályarabságba viszik őket.⁷⁵ A foglyokat Vitnyéden (Kocsinál: *Wittened*) át küldték Sárvár felé, az ott csatlakozott tizennégy lelkésszel együtt július 2-án a húsz főt átadták Heinrichson Henrik katonai parancsnoknak, hogy ezzel a második hullámmal őket is nápolyi gályákra küldjék.⁷⁶ Az utat Kollonich híve, Kövér Gábor, Nádasdy fiskális birtokainak jószágkormányzója és a környék egyre vagyonosodó birtokosa szervezte meg.⁷⁷ A rabok Graz és Trieszt útvonalon haladtak volna Nápoly és Szicília partjai felé, de oda nem sikerült eljutniuk, mert hajóra szállásuk után a velenceiek támadása miatt kénytelenek voltak újra kikötni Triesztben. Itt a Kapuvárról elhurcolt Beregszászi Istvánt Csúzi Cseh Jakab losonci lelkésszel együtt 1675 augusztusában azzal engedték el, hogy Velencében gyűjtse össze a váltságdíjat a rabokért, így ő a fogságtól megszabadult, majd Svájcba, onnan Hollandiába és Angliába távozott.⁷⁸ A maradék fogoly a Rijeka melletti Bukkari (ma: Bakar) börtönébe került, ahol 1675 októberétől 1676 májusáig tartózkodtak. Vagyis a korábban Kapuváron bebörtönözöttek, szigorú értelemben, nem voltak gályarabok, mert nem kerültek gályákra, de a kormányzat eladási szándéka miatt a hagyomány őket is közéjük sorolja. A korábban Kapuváron lévők közül Kállai István szabadulása után röviddel Velencében, Szendrei György pedig a

⁷⁵ BALOG, 1902. 104. p.

⁷⁶ BALOG, 1902. 105. p.

⁷⁷ BALOG, 1902.104. p.

⁷⁸ MAKLÁRI PAP, 1863. 61–62. p.; A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760. Szerk.: Köblös József – Kránitz Zsolt. Pápa, 2009. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések, 10.) 340. p.

bukkari börtönben halt meg, Rimaszombati K. János és P. Tatai Sámuel szabadulása után Svájcba távozott, míg Szalai János Bukkariban katolizált. (Azt, hogy a négy túlélő helyett Beregszászi az ő hittagadása miatt mondja levelében, hogy csak „három maradtunk”, világossá teszi, hogy következő mondatában a sárváriakról szólva is csak a „vallásunkon valókat” tekinti áldozatnak.)

Nyilvánosságtörténeti szempontból a Kapuváron tartott rabok hírének járulékos következménye volt, hogy ez az eset ismertette meg Kapuvár nevét a nemzetközi közvéleménnyel, ugyanis a protestáns államok és a szemtanúk hírlevelei, újságjai és könyvei a kiszabadult prédikátorokkal egyetemben ellenpropagandát fejtettek ki a Habsburgokkal szemben.⁷⁹ A gályarabság reprezentációját uraló református hagyomány mellett a Berencs várában tartott szlovák Juraj Lani (Lányi György) evangélikus lelkész 1676-ban megjelent, majd még a 17. században többször kiadott művében szólt a kapuvári bebörtönzöttek elviselhetetlen körülményeiről, az itteni foglyok neveit is közölte.⁸⁰

Annak ellenére, hogy a kapuvári börtönben nem szenvedtek rábaközi lelkészek (érthetően a földrajzi közelség miatt nem kívánták megteremteni a nép érzelmi azonosulásának lehetőségét), más börtönökben voltak rábaközi protestánsok. Közülük országosan is az egyik legnevesebb volt a malomsoki prédikátor, a rábaközi Edvéről származó (Edvi) Illés Gergely, akit Lipótvárról hurcoltak el, és 1675. április 29-én a nápolyi úton, Capracotta közelében egy szamar hátáról leesve halt meg.⁸¹ Cellaszomszédjaként ugyancsak Lipótvárban raboskodott a (rába)szentandrás lelkész, Borhidai Miklós, akit 1675. május 8-án Nápolyban Kocsi Csergő Bálint társaságában eladtak, de augusztusban meghalt.⁸² A Rábaközéből még a mihályi Zvonarics Sámuel, a farádi Aách Mihályt, a szilsárkányi Nagy Andrást, az egyedi Ruzanics Mihályt, a (rába)kecöli Simonides Jakabot és a tótkeresztúri (ma: Magyarkeresztúr) Balogh Istvánt idézték Pozsonyba, míg a zsebeháziak letagadták prédikátoruk nevét.⁸³

Mielőtt a kuruc felkelés miatti lépéskényszerben az 1681. évi 26. törvény alapján Sopron vármegye rábaközi részén az artikuláris helylé minősített apró Vadosf(alv)án engedélyezték volna az evangélikusok nyilvános

⁷⁹ Teljesség nélkül: VALCKENIER, PIETER – MÜLLER, ANDREAS: Des Verwirreten Europae Continuation oder Wahre Historische Beschreibung... 1680. 636. p.; FRANCISCI, ERASMUS: Der blutig-lang-gereizte, endlich aber Sieghafft-entzündte Adler-Blitz, Wider den Glantz deß barbarischen Sebels, und Mord-Brandes... 1684. 301. p.; GUERTLER, NIKOLAUS: Der bedruckte Palm-baum Christlicher Warheit... 1687. 512. p.; LUNDORPIO, MICHAELE CASPARO: Der Römischen Kayserlichen Majestät Und Deß Heiligen Römischen Reichs Geist- und Weltlicher Stände, Chur-Fürsten, Graffen, Herren und Städte Acta. 1687. 281. p.; Allgemeine Schaubühne der Welt, Oder Beschreibung der vornehmsten Welt-Geschichte. 1699. 1587–1590. pp.

⁸⁰ LANI, 1676. 26., 28., 40., 99., 100. szakasz; LANI, JURAJ: Funda Davidis contra Goliath, Hoc est strigilis mendaciorum jesuiticorum. 1676. 102. szakasz. Vö.: LANI, JURAJ: Kurtzer und doch warhafter historische Extract der grausamen und fast unerhörten Papistischen Gefängnis. 1675. 24. szakasz.

⁸¹ BALOG, 1902. 172–174. p.; PAYR, 1924. 398–399. pp.

⁸² BALOG, 1902. 179–180. pp.

⁸³ PAYR, 1910. 16. p.

istentiszteletét,⁸⁴ a „keményvonalas” ellenreformáció része volt az 1680. évi állítólagos rábaközi lázadás.⁸⁵ Ezt az eseményt az evangélikusok álhírnék és katolikus propagandának tekintették. Az ügy a Pozsonyban meg nem jelent, inkább önként külföldre távozó, majd 1679-ben Ostffyasszonyfára hazatérő (Szenczi) Fekete István prédikatori állásában való megtartása körül bontakozott ki. Őt a rábaközi lutheránusok is támogatták, állítólag szekerekkel élelmet is hoztak neki, és egyes tanúk szerint fegyveres támogatást is kilátásba helyeztek. Kauranczicz (Karvancsics) István kapuvári plébános szerint az asszonyfai hírlövés lett volna a jel a rábaközi csapatok megindításához. Utóbb a lelkészt asszonyfai kastélyából szabályosan kifüstölték, elfogása után, 1681-ben a katolikus vallásra kényszerítették. Amikor a vizsgálat arra is rákérdezett, hogy működnek-e titokban a Rábaközben protestáns lelkészek, a válaszok alapján főként a kurialista és nemesi községekben rajzolódott ki az ellenállás képe (Zsebeháza, Edve, Vadosfa, Vásárosfalu, Beled, Sobor, Farád). Karvancsics elmondása szerint a vados-faiak az ő fizetését is visszatartották, akárcsak a mihályiak.

Mint utóbbi példa jelzi, ekkorra a kapuvári pap már függetlenedett Babóttól. Az egyházigazgatási változás felveti azt a kérdést, mi vezetett a kapuvári plébánia megalapításához, Babóttól való elszakadásához. Kapuvár plébániája évszázadokon keresztül a vele szomszédos Babóton volt, ami abban leli magyarázatát, hogy váraljaként (lakótelepülésként) összetartozott a kapui várral. A Nádasdyak 1643. évi rekatolizációját követően kezdett a egyházi egység megbomlani, amikor 1649-ben nem engedték be a babóti evangélikus lelkészt Kapuvárra, 1654-ben a kapuvári katolikus pap lefoglalta a plébános jövedelmét, Kapuváron pedig külön papot alkalmaztak. Ebben hathatós szerepe volt az 1646 és 1649 közötti időszakban Kapuváron tevékenykedő Vitnyédi Ferencnek. Vitnyédi Győrben, majd 1642 és 1646 között a római Német-Magyar Kollégiumban (Collegium Germanicum-Hungaricum) végezte tanulmányait, innen került Kapuvárra, ugyanakkor 1646. március 28-tól esztergomi kanonok is volt, Kapuvárról való eltávazása és káptalani jövedelmeiről való lemondása után pedig Sárváron szolgált plébánosként.⁸⁶ Jóllehet az ellenreformáció harcos irányzatát képviselte, a famílián belüli vallási különbség ellenére testvére, Vitnyédi István, akkori soproni jegyző szerzett neki plébánosi állást Sárvárról való távozása után Sopronban.⁸⁷ Babót és Kapuvár elválásához is a protestáns-katolikus ellentét vezetett. Az 1659. február 12-én katolikus részről végzett egyházlátogatás jegyzőkönyvébe a vizitációt végző győri olvasókanonok, Gáborjáni Tóbiás feljegyezte, hogy Babóton egy „idős, vak eretnek prédikátor székel, ezért a kegyelmes úr a plébánosnak Kapuban jelölt ki plébániai házat, amíg az említett öreg prédikátor Babóton tartózkodik”.⁸⁸ Vagyis a

⁸⁴ Részletesebben írtam a vadosfai artikuláris hely létrejöttéről: GERENCSÉR PÉTER: Vadosfa. A periféria centruma. Vadosfa, 2015. (Rábaköz Öröksége, 5.) 36–39. p.

⁸⁵ Tanuvallatások a dunántúli evangélikusok állítólagos zavargása ügyében 1680. Közli: Horváth Sándor. In: Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. 3. Szerk.: Stromp László. Bp., 1904. 1–23. p.

⁸⁶ BOJTOS, 2014. 192. p.; KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonokok. 1100–1900. Esztergom, 1900. 263. p.

⁸⁷ BOJTOS, 2014. 55., 192. p.

⁸⁸ LŐRINCZI, 1974. 233. p.

paplak létesítésének kimondottan a babóti evangélikus lelkésztől való elhatárolódás volt az oka. Az 1660. évi kapuvári urbárium meg is említi a plébániaházat, mely a Főszeren, a kocsmaépület mellett állt.⁸⁹ A babóti plébánost ekkor Görgei Ferencnek hívták, aki Nagyszombatban tanult, és korábban Szombathelyen szolgált.⁹⁰ A rekatolizáció a kezdődő elszakadás ellenére vontatottan haladt, mivel Kapuváron mindössze hét lakos vallotta magát katolikusnak.⁹¹ Vagyis a korábbi taktika, mely az evangélikus lelkésznek a városból való kizárásán alapult, megváltozott, saját papot kezdtek alkalmazni. A gályarabper idejéről a katolikus pap nevét Kocsi Csergő Bálint grandiózus munkája meg is őrizte, Gyöngyösi Tamásnak (vagy Istvánnak) hívták, aki Szendrei Mártont próbálta megtéríteni. 1679-ben Karvancsics István már a Babóttól elszakadt plébánia élén állt, és nyilvánvalóan Szenczi Fekete István ostffyasszonyafai kastélya megtámadásának előkészületével igyekezett jó pontokat szerezni. Karvancsicsról az egyetemi albumok alapján tudható, hogy Győrben született, a nagyszombati egyetemen tanult, ahol 1668-ban baccalaureatust, egy év múlva licentiatust, majd magisteri fokozatot szerzett.⁹² Amikor a kapuvári uradalom új birtokosa, Esterházy Pál 1684. november elsején jogi kiváltságokat és adómentességet biztosított Kapuvár polgárainak, a tíz pontban megszabott kötelezettség között kilencedikként szerepelt a katolicizmus védelme: „Az Katholica Religyon kívül való vallásu embert magok között szenvedni nem engedjük, sött közüllük 1 ha kik volnának 1 ki üzessenek.”⁹³ Ugyanez a kötelezettség köszön vissza a nádor négy évvel későbbi, valamennyi tiszttartójának szóló általános utasításában, immár a legfontosabb helyen: „Legelsőben tiszttartónk az igaz római catolicha religióban s hitben megmaradván s az isteni félelmet előtte viselvén, mindennemű jobbágyinkat azon igaz hitben megtartson, s más valláson valót hirünk nélkül ne tartson.”⁹⁴ Meglátásom szerint ezek a tényezők vezettek az önálló kapuvári plébánia megalapításához 1680 körül, amit éppen a kapuvári gályarab-lelkészek katolikus pap általi zaklatásának „szükséglete” siettetett. Ugyanekkor kezdték el építeni Kapuvár első templomát, amint azt az 1697. január 23-án történt katolikus látogatás elmondja: „Kapuvárott fából imaházat építettek: ekkor kapott az újonnan alapított és emelt kapuvári plébánia plébánost. Ettől kezdve Kapuvár az anyaegyház, Babot pedig a leányegyház.”⁹⁵ Ebben az időszakban már egyetlen protestáns sem élt a városban, legalábbis nem vallotta meg.

⁸⁹ MNL OL E 156. Fasc. 12. No. 42/f. pag 685.; Fasc. 12. No. 42/g. pag. 880.

⁹⁰ LŐRINCZI, 1974. 234. p.

⁹¹ Uo.

⁹² KÁDÁR ZSÓFIA – KISS BEÁTA – PÓKA ÁGNES: A Nagyszombati Egyetem Teológiai Karának hallgatósága 1635–1773. Bp., 2011. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 26. – *Varia Theologica* – PPKE HTK, 3.) 95. p.

⁹³ MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, V. 27. (= Kapuvár nagyközség iratai) 2. d. 1684. november 1. A kapuváriak kiváltságlevele.

⁹⁴ Hg. Esterházy Pál nádor általános utasítása tiszttartóihoz. (1688) Közli: Merényi Lajos. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1902. 473. p.

⁹⁵ VARGA IMRE: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696–97-ből. In: Arrabona, 14. Győr, 1972. (továbbiakban: VARGA, 1972.) 305. p.

Amikorra tehát 1681-ben a szomszédos Sopronban megtartott országgyűlésen az országban visszaállították a rendi alkotmányt, a kormányzati erőszakpolitika már visszafordíthatatlan folyamatokat indított el. Az ellenreformációs törekvésekhez Kollonich – kihasználva a térségbeli karrieristákat is – igyekezett függőségi viszonyokat kialakítani, melyhez a személyi és anyagi érdek biztosította a lojalitást. Kapóra jött, hogy Nádasdy kivégzését követően Kapuvár fiskális birtok volt, a vár Montecuccolinak történő zálogba adása pedig éppúgy az udvar pozícióit erősítette, mint a német katonáknak a szomszédos Gartára történő (újabb) betelepítése. Kocsi Csergő többször is utal rá, hogy Kapuvár és Sárvár prefektusa, az 1662 után már Nádasdynak is szolgáló Kövér Gábor Kollonich megbízásait hajtotta végre a foglyokat illetően.⁹⁶ Ódor Sámuel, a kapuvári uradalom számvevője is Kollonich nevében ajánlott fel pénzüsszegeket a lelkészeknek hitük elhagyásáért. Ezt a kiterjedt familiáris hálózatot tekintve aligha meglepő, hogy Ódort megtaláljuk az 1677-ben összeírt, újonnan Gartán letelepedett német katonák nevei között, ahol a vár felőli Főszeren 1675-ben kezdte házának építését.⁹⁷ Az sem lehet véletlen, hogy 1678. augusztus 19-én I. Lipóttól kapott birtokadományt, a babóti Újmalmot (Alsó-malom),⁹⁸ 1680-ban számvevőként 10 forinttal tartozott a kapuvári vámosnak,⁹⁹ de 1697-ben meghalt, mert István deák örökösei akkor temetése árával, 2 forint 30 dénárral voltak a babóti plébános adósai.¹⁰⁰ Karvancsics plébános pedig bizonyíthatóan levelezésben állt Kollonich-csal.¹⁰¹ Amíg Nádasdy (III.) Ferenc mérsékelt eredményeket könyvelhetett el az ellenreformációs törekvésekben, ennek az egy irányba mutató személyi láncolatnak köszönhetően a gályarab prédikátorok Kapuvárra helyezése áttételesen azzal a következménnyel járt, hogy a protestantizmus a térségben nem tudott többé lábra állni, ami – immár véglegesen – a katolicizmus rábaközi győzelmét hozta.

⁹⁶ Kövér karrierjéhez: DOMINKOVITS PÉTER: Egy egygenerációs középirtok és birtokosa: Kövér Gábor széplaki uradalma. Adalék Sopron vármegye XVII. századi birtokostársadalmához. In: *Fons*, 2002. 1–3. sz. 273–303. p.

⁹⁷ MNL OL E 156. Fasc. 12. No. 44/d. pag. 23.

⁹⁸ CSISZÁR ATTILA: Malmok a Kis-Rábán. In: *Arrabona*, 40. Győr, 2002. 1–2. sz. 283. p.

⁹⁹ MNL OL E 156. Fasc. 68. No. 56. pag. 6.

¹⁰⁰ VARGA, 1972. 308. p.

¹⁰¹ Prímási Levéltár Esztergom, Acta Radicalia – Classis X. 196. 63. d. 58. cs. pag. 127–129. Kauranczich István kapuvári plébános Kollonich Lipót esztergomi érsekhez. Dátum nélkül.

A református templomépitészet és egyházművészet tendenciái és megjelenésük a Debreceni Református Egyetemi Templom építéstörténetében

Dezső Kinga Julianna

Előszó

A Debreceni Református Egyetemi Templom mint istentiszteleti hely rövid története alatt számos funkciót töltött be. Megépítését követően kb. két évig adott helyet a nagyerdei-egyetemi egyházkörzet és a Tisza István Tudományegyetem rendezvényeinek, a II. világháború alatt egy évig szovjet katonák állomásoztak benne, majd ezt követően állami kézbe került, és a szocialista időszak alatt a Kossuth Lajos Tudományegyetem Hírlap-, Folyóirat- és Zeneműtáraként működött. 2006 óta ismét egyházi tulajdon, és a Debreceni Református Egyetemi Gyülekezet alkalmainak ad otthont, de itt működik a Debreceni Egyetem Nyári Egyeteme is, valamint kávézó is üzemel a tekintélyes méretű épületben. Ennek a történeti megszakítottságnak köszönhető, hogy a templom történetével kapcsolatosan nem áll rendelkezésre egységes forrásanyag. A kezdeti szakasz, azaz maga az építéstörténet azonban kiválóan dokumentált, ugyanis a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára nyolc doboznyi dokumentumot őriz erre vonatkozóan. Az említett primer források alapján korábban igyekeztem elvégezni az építéstörténet kronologikus és leíró jellegű ismertetését, ezt követően pedig céljaim között szerepelt, hogy a munkát valamilyen módon tematizáljam. Így jutottam el jelen dolgozat témájához, melyben először a református templomépitészet és egyházművészet tendenciáit szeretném bemutatni egy historiográfiai áttekintésen keresztül. Mindezt azért tartom fontosnak megvizsgálni és a dolgozat jelentős részét ennek szentelni, mert ezek a művek jelentik azt a szekunder forrásbázist, melyek alapján megvizsgálhatók a Debreceni Református Egyetemi Templom (továbbiakban: Egyetemi Templom) építéstörténetével kapcsolatos elsődleges források. Így a dolgozat második felében annak megvizsgálására teszek kísérletet, hogy a felvázolt tendenciák hogyan érvényesültek az Egyetemi Templom építéstörténetében.

Bevezetés

A történettudományban a 20. század második felében megjelenő térbeli fordulat magával hozta az embert körülvevő épített környezet szisztematikus vizsgálatát, s így egyre inkább előtérbe került a tér – ahogy Gyáni Gábor Michel Foucault nyomán fogalmaz¹ – önálló társadalmi entitásként való értelmezése. A tér illetén vizsgálata kapcsán Gyáni mintegy tételmondatként leszögezi, hogy „a tér semmiképp sem üres entitás, amely háttérben álló díszletként szolgál csupán az előtérben zajló események kereteként; a tér legkevésbé sem homogén, hanem differenciált valami, a kereteit kitöltő külön nemű terek minőségét pedig az általuk (is) teremtett

---

¹ GYÁNI GÁBOR: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. In: *Korunk*. 2007. 7. sz. 4–12. p.

viszonyrendszerek (az ún. szerkezeti helyek) határozzák meg.”² Ennek a „differenciált valaminek” – szűkítve a tér fogalmának kontextusát – fontos elemeként jelölhető meg maga az építészet, ami olyan térrendszereket hoz létre, amelyek elengedhetetlenek a különböző társadalmi tevékenységek működéséhez. Ebben a tekintetben elég csak a legkézzelfoghatóbb dolgokra: a lakóházakra, az iskolákra, a kórházakra, a templomokra, üzlethelyiségekre vagy éppen a sportlétesítményekre gondolnunk, s nyilvánvalóvá válik, hogy az építészet és a társadalom a lehető legszorosabb kapcsolatban állnak tehát egymással. Erről a korrelációról pedig Schéry Gábor ad részletesebb képet,³ aki a vizsgálat során az építészet háromféle definíciójából indul ki, s arra a következtetésre jut, hogy az építészet egyértelműen képviseli és kifejezi annak a társadalomnak a milyenségét, amelyben létrejött. Szerinte a társadalom fejlettsége, igényei minden esetben meghatározzák azt, hogy mit és hogyan építenek, s „az építészeti alkotás létrehozása kollektív társadalmi tevékenység, amely maradandó anyagi és kulturális értéket hoz létre”.⁴

Ezek a maradandó anyagi és kulturális értékek talán a szakrális építészetben jutnak leginkább kifejeződésre, ugyanis az emberiség legrégebb épített örökségei is a transzcendens-kapcsolatteremtés célját szolgálták. S bár a Szentírás világosan kijelenti, hogy „az Isten, aki teremtette a világot és mindazt, ami benne van, aki mennynek és földnek Ura, nem lakik emberkéz alkotta templomokban” (ApCsel. 17,24), a különböző keresztény társadalmaknak mégis fontossá vált saját istentiszteleti helyeik megépítése, ahol hitük szerint bensőségebb kapcsolatba kerülhettek Istennel. Mi több, az európai civilizációk történetében az egyik legmeghatározóbb épülettípus a keresztény templom volt, „az építészeti technika és a stílus legfőbb alakítója és letéteményese”.⁵ Természetesen református templomépítészetről csak a reformáció szélesebb körben való elterjedése után beszélhetünk, s nem is közvetlenül utána, hiszen a református hit gyakorlásának kezdeti éveiben a már meglévő katolikus templomokat „tisztították meg,” vagy sokkal puritánabb módon lakóházakat és ún. gyülekezeti házakat használtak arra, hogy megfogalmazott tanaik alapján hirdessék Isten igéjét. S nyilvánvalóan a református istentisztelet külsőségeinek átalakulása, így a liturgiában oly fontos szerepet játszó istentiszteleti tér kinézetének és használatának kialakulása is fokozatosan ment végbe.

A református templomépítészet főbb periódusainak egyik első megfogalmazója⁶ négy nagyobb korszakot határoz meg: 1. a reformáció időszaka; 2. az ellenreformáció időszaka; 3. a türelmi rendelet utáni periódus; 4. a kiegyezés utáni időszak. Leírása szerint a reformáció időszakában a már említett kezdeti nehézségek tették komplikáltabbá az istentiszteleti helyek kialakulását, s ehhez társult a törökök magyarországi tartózkodásának befolyása, templomrombolása és az építkezés törvényekkel történő akadá-

² Uo., 5. p.

³ SCHÉRY GÁBOR: Az építészet és társadalom összefüggései napjainkban. In: Építészet az Alföldön. II. Szerk.: Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös. 1989. 207–217. p.

⁴ Uo., 215. p.

⁵ RÉV ILONA: Templomépítészetünk ma. Bp. 1987. 11–15. p.

⁶ VASS JÁNOS: Templomépítészetünk főbb korszakai. In: Magyar református templomok. I. Szerk.: Kováts J. István. Bp., 1942. 255–272. p.

lyozása. Az ellenreformáció idején is számos súlyos retorzióval kellett szembenéznie a magyar reformátusságnak, ugyanis a török kiűzését követő restauráció egyik legfontosabb törekvése volt a katolikus hit megszilárdítása és a protestantizmus tüzzel-vassal való üldözése. A protestáns hívők, így a kálvini tanokat követő reformátusok helyzete II. József türelmi rendeleteinek köszönhetően fordult kedvezőbbre, így ebben az időszakban szilárdultak meg a magyar reformátusság bástyái: a debreceni, a pápai és a sárospataki református építmények. A kiegyezés után a református templomépítészetben egyre inkább teret nyert az építészet művészi kifejezőeszközként történő használatának igénye, így alkalmazkodott a korszak építészeti stílusaihoz: elsőként az eklektikához, majd a századelő szecessziós irányzatához. Minden esetben igyekeztek azonban megőrizni a református tanok szerinti puritánságot és szem előtt tartották a letisztultsághoz való alkalmazkodást.

Mindezeket figyelembe véve hosszú volt tehát az út az Egyetemi Templom 1942-es modern szellemben történő elkészüléséig, s a több száz év alatt kialakuló református istentiszteleti hely térhasználatára, építő- és díszítőművészete is nagymértékben változott az idők folyamán. Ezeket a változásokat számos szerző – főként építészek és történészek – megfogalmazta és vetette papírra, így ezeknek az írásoknak a historiográfiai áttekintésére, s a református templomépítészet- és egyházművészet tendenciáinak ismertetésére teszek kísérletet a következő fejezetben.

A református templomépítészet és egyházművészet historiográfiája

A reformáció tanainak megjelenése és elterjedése óta sokan sokféleképpen igyekeztek megfogalmazni azt, hogy miként szolgálhatja leghatékonyabban a szakrális tér a református hívő emberek Istennel való kapcsolatteremtését. Számos kérdés vetődött fel azzal kapcsolatosan, hogy hogyan is kell kinéznie az adott épületnek; hogyan kell elhelyezni azokat a berendezési tárgyakat, amelyek elengedhetetlen kellékei a református istentisztelet rendjének; s lehet-e egyáltalán díszítést alkalmazni a templomokban. A felmerülő kérdésekre különböző korokban különböző válaszok születtek főként teológusok, építészek, történészek tollából, s az általuk készített írásokat három szempont alapján kívánom rendszerezni. Kiindulópontként tekintek a teológiai háttérrel íródott munkák rövid ismertetésére, hiszen a református dogmatikai alapelvek kizárólagos meghatározói a kálvini tanok szellemében megépülő templomok kialakításának, a belső tér elrendezésének és a bennük alkalmazható díszítőművészetnek. Ebből kiindulva a következő szempont a teológiai alapokon nyugvó református egyházművészetről érkező munkák rövid ismertetése. Végül pedig a református templomépítészet főként építészeti szempontból történő megközelítésének terjedelmes irodalmát veszem górcső alá, melyekből vélhetően kiviláglik majd, hogy melyek voltak a református istentiszteleti hely kialakításának fő tendenciái.

Teológiai háttér

Teológiai képzettség hiányában munkámnak nem célja a mély teológiai elemzés és a hittudomány szempontjainak beemelése, mégis elengedhetetlennek tartom a református hit alapjait jelentő dokumentumok azon része-

inek ismertetését, amelyeknek tükrében értelmezhetővé válnak a református templomépítészet megoldásai.

Második Helvét Hitvallás és a 16. században tartott magyar református zsinatok végzései⁷

A Magyar Református Egyház minden gyülekezete által 1567 óta elfogadott alapvető hitvallási irat a Heidelbergi Káté mellett a II. Helvét Hitvallás. A dokumentum harminc tételben foglalja össze a kálvini hit alapvetéseit, s ezek közül a hat alpontból álló huszonkettedik tétel foglalkozik az „anyaszentegyház összejöveleivel”. Ebből a hat pontból kettő⁸ az, ami egészen konkrétan meghatározza az istentiszteleti hely milyenségét. A két pont egyértelműen rávilágít a református szemlélet letisztultságára, s arra, hogy a református templomnak nem feladata a pompa reprezentálása. Az irat a templom külső építészeti megoldásai helyett sokkal inkább azokat a berendezési tárgyakat és eszközöket helyezi előtérbe, amelyek feltétlenül szükségesek a liturgia szempontjából, és amelyek minden esetben a kálvini tanokat követők lelki épülését szolgálják.

A második lényeges dokumentum, amelyben utalást találunk a református istentiszteleti hely milyenségére, a Kiss Áron által összegyűjtött és latinról magyarra fordított 16. századi magyarországi református zsinatok végzései. A zsinatok közül kiemelkedő jelentőségű az 1567-es debreceni zsinat, ettől számíthatjuk a Magyar Református Egyház létét. Ezen a zsinaton teljes mértékben elvetették a szentek képeinek kiábrázolását, ugyanis tanaik szerint a „bálványok és az isten gyanánt imádott teremtmények képei megváltoztatják és meghomályosítják az isten dicsőségét”.⁹ Ami a templomi berendezést illeti, szükségtelennek tartották az oltár használatát, amit azzal magyaráztak, hogy „az Úrvacsora kiosztása [...] nem oltáron, hanem asztalon ment végbe”.¹⁰ Erre a Szentírás alapján alapuló gondolatra vezethető vissza tehát, hogy a református templomokban nem találkozunk oltárokkal, így csak és kizárólag Úrasztala jelenik meg.

Hasonló gondolatokat fogalmaztak meg nem csupán a hitvallásukban, hanem a debreceni zsinaton megszületett nagy cikkelyekben (Articuli Maiores) is, ugyanis a XVI. cikk a hatodik parancsolatra hivatkozva veti el a templomokban a képi ábrázolást.¹¹ Meglehetősen szélsőséges véleményt fogalmaznak meg a katolikus templomokkal és szokásokkal szemben a LIX. cikkben is, ahol ezt olvashatjuk:

„Mert a szentírás azt parancsolja, hogy le kell rontani a bálványokat, [...] le kell dönteni az oltárokat, a hol áldoznak, [...] hogy maradhatnának hát

⁷ BULLINGER HENRIK: Második Helvét Hitvallás. Ford.: Buzogány Dezső – Juhász Tamás – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2010.; KISS ÁRON: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1881. (továbbiakban: KISS, 1881.)

⁸ Uo., XXII.3., XXII.5.

⁹ Uo., 475. p.

¹⁰ Uo., 517. p.

¹¹ KISS, 1881. 573–574. p. A 6. parancsolat: „Ne csinálj magadnak semmiféle bálványszobrot azoknak a képmására, amik fenn az égben, lenn a földön vagy a föld alatt a vízben vannak.” (2Móz. 20,4.)

a keresztények az Antikrisztus pápának bordélyházában? Tehát váljanak külön a gonoszok sátorából s legyen külön helyök az összejövésre.”¹²

Feltehetően itt merült fel elsőként egyértelműen annak az igénye, hogy a kálvini tanokat követőknek teljes mértékben a Szentírás alapuló elvek alapján saját templomokat kell építeni, nem pedig a katolikus templomokat kell átalakítani vagy átalakítás nélkül használatba venni.

Csikesz Sándor irányelvei

Mi sem mutatja jobban a református templomépítéset dogmatikai kérdéseinek fontosságát, mint az, hogy a reformáció kezdeti szakaszát és a hitvallási iratok megjelenését követően még a 20. század első felében is jelentek meg ilyen jellegű írások. Csikesz Sándor, korának nagyhatású teológus professzora, igencsak modern szemlélettel élve – igazodva a századeleji református vallási megújuláshoz – tudományos értekezésben igyekezett meghatározni a református templom megépítésének teológiai hátterét.¹³

Csikesz szerint mindennek az egyedüli meghatározója csak Isten igéje lehet, így a templomépítéset és egyházművészet dogmatikai hátterének felvázolásánál is a Szentírás az origó, s az ebből kiinduló, Kálvin által megfogalmazott tanok. Írása szerint leglényegesebb szempont, hogy „a templomot a közélettől és a családi élettől elválasztó falak és kárpitok bontassanak le”, ugyanis „református istentisztelet ott van, ahol olyan lelkek sereglenek egybe, akik templomban, közéletben és egyházi életben egyaránt ugyanannak az evangéliumnak engedelmeskednek”. Csikesz kiemeli, hogy a Szentírás sokkal inkább a gyülekezetet és a hívő egyént helyezi előtérbe,¹⁴ ahogyan ő fogalmaz: „Az épület eltörpül a benne gyülekező halhatatlan lelkek mellett.”

Az istentiszteleti hely belső téralakításában szerinte legfontosabb szempont Isten királyságának szimbolikája és annak a térben történő kiemelése. Ebben a szimbólumrendszerben a gyülekezet jelképezi az elé járuló „sereget”, akiknek „rangjuk” szerint kell a Király elé járulni. Ebben a gondolatban gyökerezik a református templomok szószekeinek kiemelése és ülésrendjének kialakítása, ahol a presbitérium – mint vezető világi réteg – foglalja el az első sorokat, majd utánuk következnek a férfiak. S mivel a korszakban csak férfiak foglalhattak helyet a presbitériumban, ezért a nők ülésrendjében is külön hierarchia alakult ki, ahol a kvázi „előjárók” a lelkes neje és a tanító felesége voltak.

A szószekek kiemelésének és elhelyezésének gondolata az értekezés fejtegetése szerint abból indul ki, hogy a református istentiszteleti helynek biztosítania kell az otthon érzését, ahol Isten a családfő, és elé sorakozik a család többi tagja. Éppen ezért az az emelvény, ahonnan Isten igéje meg-

¹² KISS, 1881. 592–593. p.

¹³ CSIKESZ SÁNDOR: A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei. In: A debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Almanachja és Évkönyve az 1933/34-es tanévről. Debrecen. 1934. 73–89. p. (továbbiakban: CSIKESZ, 1934.)

¹⁴ „Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük.” (Mt. 18,20.)

szólal, nem foglalhat el olyan helyet, hogy hátulról is megközelíthető legyen. A Szentháromságnak az istentiszteleti térben három szimbolikus helye van: az Atyáé a keresztelőmedence, a Fiúé az úrasztala, a Szentléleké pedig a már említett emelvény. A következő biblikus gondolat, ami meghatározza a tételrendezést, az a hívő ember világi rendeltetése, azaz a „genetikus” út, amit végigjár élete folyamán. Ennek az életútnak vannak kiemelkedő eseményei,¹⁵ s a református templomnak be kell töltenie minden olyan funkciót, amelyek szükségesek ahhoz, hogy ezek az események megtörténjenek.

A református istentiszteletek missziói jellegét Csikesz szerint a templomban olyan terek kialakításával kell elősegíteni, ahol lehetőség nyílik a még nem egyháztagok számára, hogy különböző programokon vegyenek részt (pl.: előadói termek, vasárnapi iskola, ifjúsági egyesületek helyiségei stb.). Az itt felsoroltakon kívül a professzor három olyan szempontot említ még, ami kiemelkedő fontosságú a református templom terének kialakításánál. Az első, azaz az akusztika bibliai háttere Pál apostol római levelében található, miszerint „A hit hallásból van...” (Róm. 10:17a), s ennek alapján úgy kell kialakítani a belső teret, hogy az istentisztelet jól hallható legyen, és az építészeti megoldások ne adhassanak esélyt a visszhang megjelenésére. A horasztika, azaz a jól láthatóság szempontja azon alapszik, hogy „a test lámpása a szem”. (Mt. 6,22a) Ennek értelmében nagy hangsúlyt kell fektetni a templomi tér oly módon történő kialakítására, hogy az igehirdető jól lássa a gyülekezetet, s ez fordítva is teljesüljön. A jól láthatóság építészeti kritériumaihoz tartozik továbbá a megfelelő fényforrásról és világításról való gondoskodás. A harmadik szempontnak valójában nincs dogmatikai tartalma, sokkal inkább gyakorlatias, mégis fontosnak tartom ezen a ponton megemlíteni. Ez nem más, mint a dinamika, melynek figyelembevételénél olyan kialakításra kell törekedni, ahol a berendezés és azok elhelyezkedése az istentisztelet gördülékeny menetét szolgálja.

Megállapítható tehát, hogy az elméleti teológiai alapok meghatározásában minden esetben a Szentírás volt az a kizárólagos hivatkozási pont, ami alapján aztán meghatározták és lefektették a református templomépítéset – főként belsőépítészetének – teológiai hátterét.

Református egyházművészet

Ha visszanyúlunk a reformáció alaptételeihez, Luther Márton, Kálvin János és minden reformátor azt hangsúlyozta, hogy semmi sem emelhető be az új tanok közé, ami nem magyarázható a Szentírás alapján. Ez a protestáns felekezetek, így a reformátusok hitének is minden területére igaz a hittudományi-elméleti alapvetésektől az egészen gyakorlatias dolgokig. Ilyen gyakorlati tényező például a református templomok díszítésének milyensége, mellyel kapcsolatban Csikesz Sándor így fogalmaz: „A református hívek nem szépíthetik, csinosíthatják annyira az istentiszteleti helyüket, mint amennyit az istentisztelet épít és szépít, formál és erősít az ő lelkükön.”¹⁶

¹⁵ A református tanok szerint ide sorolható a keresztség, a gyermekistentisztelet, a konfirmáció, az esküvő, minden istentisztelet, az úrvacsora, valamint a temetés is.

¹⁶ CSIKESZ, 1934. 88. p.

S hogy miért van ez így, arra szintén ő maga adott választ, hangsúlyozva, hogy „református templomban semmiféle emberi alakot, szenteket, sőt magát az Úr Jézus Krisztust sem szabad kiábrázolni”.¹⁷ Ha mégis sor kerül valamiféle ornamentika alkalmazására, ezekre az esetekre a professzor négy alapelvet határozott meg: 1. csak a Bibliából vehető a szimbólum; 2. egyenlő arányban kell Ó- és Újszövetségi szimbolikát alkalmazni; 3. emberi alak nem ábrázolható; 4. nagy arányban kell bibliai igéket megjeleníteni. Ezt a négy fő pontot egészíti ki azzal a gondolattal, hogy az ábrázolt bibliai szimbólumok az Ó- és az Újszövetség azon részeire fókuszáljanak, amelyek a leglényegesebbek és amelyek ismertek a legtöbb hívő számára. Nagyon árulkodó a Csikesz által használt terminus, miszerint a református templomokban „beszélő képeket” kell és lehet csak alkalmazni, ugyanis szerinte ezeknek az ábrázolásoknak egy-egy bibliai történetet kell elmesélniük.

Csikesz írásai után néhány évvel a *Protestáns Szemlében* megjelent tanulmányok egészen más képet festettek a reformátusság és a művészet viszonyáról, és eltérő megvilágításba helyezték az ábrázolható képeket, mintákat. Csabai István egy történeti áttekintést adott a protestáns és benne a református egyházművészet alakulásáról.¹⁸ Rávilágított arra, hogy a 16. században, amíg nem alakult ki a református templomépítészet, addig nem beszélhetünk református egyházművészetéről sem. Amint a reformáció tanai eljutottak a nép legalsó rétegeihez is, s átadták az evangéliumot, úgy maga a reformáció is kapott valamit, ami nem volt más, mint a népművészet. Csabai arra a fontos tényre mutatott rá, hogy a református egyházművészet már a kezdeteknél egy kifejezetten magyaros képet mutatott, melynek legékeesebb lenyomatai a mennyezeteken, padokon, szószékeken, valamint az úrasztali edényeken és terítőkön megjelenő növény-, gyümölcs- és néhol állatszimbolikák. Ebből következik tehát, hogy sem a reneszánsz, sem a barokk nem gyakorolt látványos hatást a református díszítőművészetre, s Csikesz szempontjai sem teljesen helytállóak, ugyanis a bibliai képeken kívül igencsak meghatározó elemei a református díszítőművészetnek a népművészeti elemek. Bende János nem kifejezetten a református templomokban megjeleníthető motívumokról értekezett, hanem a reformáció világi művészetekre és művészekre gyakorolt hatásait elemezte.¹⁹ Az a megállapítása azonban fontos, hogy Kálvin tanai a vádakkal ellentétben nem szabtak gátat a képzőművészet fejlődésének, csupán visszafogták és egyes művészeknél letisztultabbá tették a reneszánsz és főként a barokk túlburjánzó díszítettségét. A templomokból pedig azért volt szükséges eltávolítani az ilyen jellegű alkotásokat, mert azok az ember érzékeire hatnak, s könnyen elterelhetik az új tanok befogadására nyitott lelkek és fülek figyelmét.

¹⁷ CSIKESZ SÁNDOR: Debreceni Kossuth-utcai templom belső díszítése. Debrecen. 1937. (továbbiakban: CSIKESZ, 1937.)

¹⁸ CSABAI ISTVÁN: A magyar protestáns egyházművészet. In: *Protestáns Szemle*, 1939. 5. sz. 245–253. p.

¹⁹ BENDE JÁNOS: Reformáció és képzőművészet. In: *Protestáns Szemle*, 1942. 10. sz. 295–304. p.

Takács Béla 1980-as cikke a dualizmus időszakának református egyházművészetével foglalkozik,²⁰ ahol a megjelenő új művészettörténeti stílusok, mint az eklektika vagy a szecesszió, már nem kerültek el a református templomépítészettől és díszítőművészetét sem. Eszerint a dualizmus korszakában összesen 329 református templomot építettek vagy építettek át, s ezek javarészt az eklektika jegyében készültek el, így keveredik bennük a román, a gót, a reneszánsz, a barokk, a rokokó néhol népies motívumokkal fűszerezve. Ezeket a művészetileg újragondolt templomokat igyekeztek a már említett magyaros motívumkincsből merített díszítőelemekkel ellátni, amelyek megjelentek az úrasztali edényeken és textíliákon. A rajtuk található jelképek és szimbólumok – amelyek javarészt bibliai alapokon állnak – magyarázatának Takács egy teljes könyvet szentelt,²¹ amelyben részletesen foglalkozott a színeknek és számoknak, a Krisztus-monogramoknak, az állat- és növény-szimbólumoknak, az égitesteknek, valamint az evangélisták szimbólumainak és egyéb jelképeknek a jelentéstartalmával. Szintén ő volt, aki összeállított egy album-jellegű könyvet a református egyházművészetet leginkább reprezentáló – jórészt a török pusztítástól és az ellenreformációtól kevésbé érintett észak- és kelet-magyarországi – templomokról.²²

Lőrincz Zoltán Bende Jánoshoz hasonlóan a kálvinizmus és a képzőművészet viszonyát vizsgálta, ő azonban munkájában a már korábban említett 16. századi református zsinatok végzéseinek vonatkozó passzusait vette górcső alá.²³ Arra a következtetésre jutott, hogy bár úgy tűnhet, igen erőteljes volt a reformáció „művészetellenessége”, ez azonban csak egyes területek korlátozására irányult (például szobrászművészet), de utat nyitott más területek számára. Írása végén egyfajta konklúzióként jelenik meg, hogy időszerű lenne a református egyházművészet irányainak revidálása négy szempont alapján. S bár nem hivatkozik rá, de egyértelműen felismerhető, hogy ezek a Csikesz Sándor által korábban megfogalmazott szempontok.

Az egyetlen igazán terjedelmes munka a témában, bár kísérletet tesz az iparművészet, a népművészet és a református egyházművészet fogalmak definiálására, de ez utóbbi, szempontunkból kiemelten fontos kérdéstről alapvetően újat nem mond, csupán a már több helyen említett 16. századi protestáns zsinatok végzéseinek idevonatkozó részeit idézi.²⁴ Ezekből azonban egy fontos részletet emel ki: „A kegyesek templomainak [...] mindenütt babona és fényűzés nélkülieknek kell lenni. Ne legyenek azokban bálványok, botrányos képek és festmények [...] nem foglalhatnak magokban bálványokat és bálványozási festéseket.”²⁵ Terjedelmes részt szentelt

²⁰ TAKÁCS BÉLA: Magyar református egyházművészet 1867–1918 között. In: *Theologiai Szemle*, 1980. 2. sz. 92–99. pp.

²¹ TAKÁCS BÉLA: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*. Bp., 1986.

²² TAKÁCS BÉLA: „Uram hajlékodat, szeretem házadat...” Református egyházművészet Magyarországon. Bp., 1991.

²³ LŐRINCZ ZOLTÁN: Kálvinizmus és képzőművészet. In: *Confessio*, 1996. 4. sz. 104–112. p. (A témáról ld. még: BOBROVSKY IDA: A XVI. századi magyar református zsinatok végzéseinek művészeti vonatkozásai. In: *Ars Hungarica*, 1976. 1. sz. 65–70. pp.)

²⁴ P. SZALAY EMŐKE: *Református egyházművészet*. Debrecen, 2012. (Magyar Református Egyház javainak tára, 24.)

²⁵ KISS, 1881. 188. p.

továbbá az úrasztali edények különböző anyagok szerinti vizsgálatára, s azok díszítettségének bemutatására; munkája végén pedig mindezt gazdag képanyaggal illusztrálja.

Kovács Eleonóra legutóbbi írása az úrasztali terítők motívumkincseit vizsgálta,²⁶ melyek alapvetően a népművészetből táplálkoztak, de megjelentek rajtuk a már említett különféle bibliai szimbólumok is (a kehely, a kéz, a csillag stb.). Ezek a textiliák nagy számban maradtak fenn az egyházmegyékben, a legnagyobb gyűjteményt pedig a Sárospataki Református Kollégium Múzeuma őrzi. Millisits Máté a református egyházművészet bibliai szimbólumait és a Kálvin-ábrázolásokhoz kapcsolódó jelképeket ismerteti.²⁷ Ez utóbbi kevésbé jelenik meg a református istentiszteleti hely belső terében, sokkal inkább a világi festőművészetben vagy könyvekben, folyóiratokban kapott helyet. Felhívja azonban a figyelmet arra a két felekezeti identitást meghatározó jelképre – a kakasra és a csillagra –, amelyek minden református templom tetején megtalálhatóak, ennek ellenére nem kaptak teret a református díszítőművészettel foglalkozó munkákban.

A felsorolt művek rávilágítanak tehát arra a kettősségre, ami a református egyházművészetet jellemezte az eltelt fél évszázad alatt. Nevezetesen, hogy bár a magyarországi „alapítóatyák”, azaz az első zsinatokon résztvevő kálvini tanok iránt elkötelezettek és a későbbi korok teológusai is kevés engedménnyel (ld. Csikesz írásai), de valóban a puritánságot kívánták megőrizni, ennek ellenére kialakult egy olyasfajta, sajátosan a magyar református egyházművészetre jellemző díszítési gyakorlat, ami népművészetben gyökerezik és alapvetően a paraszti társadalom hagyatéka. Ebből a kettősségből alakult ki aztán az a szimbólumrendszer, ami meghatározta a magyar református templomok belső tereinek díszítését, s ezáltal egyedülálló emlékcsoportját alkotják a magyar művészettörténetnek.

Református templomépítészet

Ahogy az a bevezetőben is említettem, a templom évszázadok óta a társadalmi tevékenységek egyik kiemelkedő színtere, olyan közösségi szükséglet, aminek nem csupán szakrális jelentőséget tulajdonítottak, hanem fontos közéleti szerepe is volt a különböző települések társadalmában. (Székely- és Szászföldön jellemző volt az erődtemplomok építése, amelyek háború esetén élelmiszerraktárként és lőállásként is funkcionáltak, de ugyanilyen fontos közéleti szerepe volt például a debreceni nagytemplomnak az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején.) Kósa László rámutatott, hogy bár a református templomok dogmatikailag nem szentek, mégis szentté válnak, ha ott istentisztelet tartásának céljából összegyűlnek az emberek.²⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a református, hívő ember szempontjából ne lenne maga a templomépület szakrális tér. Kósa szerint a reformáció nem törekedett új templomstílus kialakítására. A változások inkább abból a kényszerből fakadtak, hogy az eltérő hittételek alapjaiban formálták át a liturgiát, így az istentiszteleti térnek is igazodnia kellett ehhez és teljes mértékben kiszolgálni azt.

²⁶ A reformáció kincsei II. A Magyarországi Református Egyház. Szerk.: Kollega Tarsoly István – Kovács Eleonóra. Bp., 2017. (továbbiakban: Kollega–Kovács, 2017.) 118. p.

²⁷ Uo., 390–394. p.

²⁸ KÓSA LÁSZLÓ: Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen, 1993. 28–32. p.

Alábbiakban a református templomépítészeetről készült szakirodalom tükrében a reformátusokra jellemző, a katolikus szakrális terektől merőben eltérő istentiszteleti helyekről kell szólnunk. A dualizmuskori építési- és újjáépítési hullám számos olyan építész emelt a köztudatba, akiknek kiemelt szakmai tudása és munkássága meghatározhatta akár egy egész település térszerkezetét, sajátos arculatát. Ebben az időszakban merültek fel először a református templomépítéssel kapcsolatos olyan kérdések, amelyek az előző háromszáz évben a különböző háborúk, a török jelenlét, az ellenreformációs tevékenység és a református egyház szűkös anyagi lehetőségei miatt nem kerülhettek és nem kerültek elő. Schulek Frigyes elsőként tett kísérletet arra, hogy meghatározza a református templomépítéssel építészetelméleti háttérét.²⁹ S mivel két aspektus elválaszthatatlan egymástól, ezért tett utalást a teológiai háttér kérdéseire is, de elsősorban az építészeti-szakmai szempontokat igyekezett érvényre juttatni. Schulek szerint, mivel a református templomoknak nem alakult ki saját stílusuk a reformáció óta eltelt időben, az „építőművészet van első sorban hivatva új, helyes utakat keresni”.³⁰ Rámutatott arra is, hogy a liturgia átalakulása miatt olyan, az istentiszteleti térhasználatból kiinduló épületstílust szükséges kialakítani, melynek ebből fakadóan a szószék és még hangsúlyosabban az úrasztala áll a középpontjában. Elvi fejtegetéseit az általa tervezett szegedi Kálvin téri református templom tervén és belső elrendezésén keresztül mutatta be, amely ebben az értelemben tulajdonképpen az első olyan református templom, ami meghatározott református templomépítészeti elvek alapján készült el. Kritikával illetve azonban a kálvinista templomok belső terének sivárságát, amin szerinte „csakis a belső úr alakulásának sajátosságait számba vevő festés segíthet”.³¹

Pecz Samu építész Schulek református templomépítéssel kapcsolatos elméleti alapjait úttörőnek tartotta. Írása azért is kiemelkedő jelentőségű, mert Schulekre támaszkodva fogalmi újítást vezetett be a református istentiszteleti tér belső kialakítását illetően.³² Pecz a centrális elrendezés fogalmát, mint a református liturgiát leginkább kiszolgáló belsőépítészeti megoldást, bevezette a magyar kálvinista templomok építészeti megoldásairól szóló diskurzusba. (Az úrasztalának az istentiszteleti térben úgy kell középen helyet kapnia, hogy az egyenlő távolságra legyen az ülőhelyektől. A református templom legideálisabb alaprajza olyan sokszög, ahol az épület elrendezése egy ideális függőleges tengely mentén történik. Ennek a sokszögnek a magját képezi a centrumban található úrasztala, így a liturgiai középpont megegyezik az épület középpontjával, s ennek a centrális helynek a legkiemelkedőbb térnek kell lennie.) Továbbá számos – főként a centrális elrendezésre és az akusztikára fókuszáló – építészetelméleti érveléssel támasztotta alá azt a kijelentését, hogy a protestáns templomok esetében a legmegfelelőbb stílus a gótika. A nagy szakmai elődhöz hasonlóan

²⁹ SCHULEK FRIGYES: A református templom. 1-4. In: *Az Építési Ipar*, 1885. 1-4. sz. 1-2., 11-12., 21-22., 30. pp.

³⁰ Uo., 1-2. p.

³¹ Uo., 1885. 30. p.

³² PECZ SAMU: A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével. 1-2. In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1888. 5. sz. 13-25., 1888. 6. sz. 16-29. pp. (továbbiakban: PECZ, 1888.)

Pecz is egy általa tervezett református templom – a debreceni Kossuth utcai templom – építészeti megoldásainak ismertetésével igyekezett elméleti mondanivalóját gyakorlati szinten is érzékeltetni. A korszakból említésre érdemes még Katona György munkája,³³ aki új szempontokat nem emelt be a diskurzusba, de igyekezett körüljárni a református templomépítészeti stílus mibenlétének kérdését, amihez nagy hangsúlyt fektetett a történeti áttekintésre.

A századfordulót követően Magyar Vilmos foglalkozott a kálvinista templom építészeti kérdéseivel, meghatározta a református templom „tervezésének szentháromságát”: „1. Az úrasztala, valamint a szószék a templom minden pontján jól látható legyen. 2. A lelkész szava a templom minden részében egyformán érthető legyen. 3. Az úrasztala, valamint a szószék olyan előkelő elhelyezést nyerjen, hogy minden templomalépőnek figyelme önkéntelenül is oda tereltesse.”³⁴ Magyar szerint a református irányzat a magyar nemzeti karakterhez kiválóan passzoló vallási irány, ennek okán mutatott rá arra, hogy a Schulek és Pecz által meghatározottak a magyar népművészeti vonásokkal kiegészülve, együtt alkotják a sajátosan magyar református templomépítészeti stílust. Írása megerősíti azt, hogy a népművészeti elemek jellegzetes nemzeti arculatot kölcsönöznek a magyar kálvinista templomoknak.

Fentiekől eltérő Fülep Lajos véleménye, aki polemizáló és erőteljes hangvételű cikkében adott hangot a Budapesten tervezett, Kálvin téri templommal kapcsolatos ellenérzéseinek.³⁵ Szkeptikus véleményének okát abban jelölte meg, hogy „valamely stílus csak akkor felelne meg a kálvinista templom követelményének, ha az – kálvinista stílus volna. Ilyen pedig nincs és nem volt.” Egyértelműen elvetette a nagy művészettörténeti korstílusokat, s hangsúlyozta, hogy egy új református templom építésénél valójában nem az a kérdés, hogy milyen stílusban épüljön, hanem hogy milyennek kell lennie a kálvinista templomnak. Erre a kérdésre Csikesz Sándor is kereste a választ értekezésében, ő azonban sokkal inkább a teológiai-dogmatikai szempontok alapján kívánta magyarázni a református istentiszteleti tér belső elrendezésének milyenségét, kiemelt szerepet szánva a térrendezésben az akusztikai, horasztikai és dinamikai tényezőknél.³⁶

A 20. század első felének kiemelkedő vállalása volt a Kováts J. István szerkesztésében megjelent kétkötetes *Magyar református templomok* című munka. Első kötetének tanulmányai korának legmodernebb gondolatát közvetítették a református templomépítészettel kapcsolatosan, második kötete pedig gazdag fotóanyaggal, katalógusszerűen listázta Magyarországon minden református templomát. Az első kötet nyitó tanulmányát Ravasz László püspök jegyezte, aki a református templomról általánosságban határozott meg alapvetéseket: „A templomnak a mindennapi

³³ KATONA GYÖRGY: A protestáns templom-építészeti stíl. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1894. 43., 44., 47., 48., 52. sz. 943–944., 965–967., 1021–1024., 1038–1041., 1116–1119. pp., 1895. 23., 24., 25. sz. 472–476., 490–494., 513–517. pp.

³⁴ MAGYAR VILMOS: A kálvinista templom. In: *Építő Ipar*. 1909. 30. sz. 265–266. pp., 1909. 31. sz. 275–277. pp.; 30. sz. 265. p.

³⁵ FÜLEP LAJOS: A református templom reformja. In: *Protestáns Egyházi És Iskolai Lapok*, 1917. 49. sz. 583–584. pp., 50. sz. 599–601. pp.

³⁶ CSIKESZ, 1934.

élet középpontjában van a helye, hogy mindenki lehetőleg a legrövidebb idő alatt elérje, de úgy kell megépülnie, hogy körülötte szabad tér legyen, amely a maga közbevetettségével elválasztja Isten különálló hajlékát az emberek profán hajlékaitól.”³⁷ A belső tér centrális elrendezésének hangsúlyozása mellett a berendezés tekintetében is részletekbe menő modern gondolatokat rögzített, ugyanis kitért a padok kényelmének, a kalaptartók szükségességének és a templom fűtésének és a világítás megoldásának kérdéseire is. Leszögezi azonban, hogy a református templom „családi ház” jellegéből adódóan nem lehet bazilika méretű, így a befogadóképességet egy-kétezer főben maximalizálta. A kötetben külön tanulmányok értekeznek a templom belső teréről, a harangokról, a templomvilágításról, a fűtés és szellőztetés kérdéséről, valamint a templomkertekről is. A kötetben található utolsó írás jövőbe mutató gondolatainak summája azonban nem tudott újat mondani az addig megjelentekhez képest, legfőbb hiányosságának az addig ki nem alakult magyar református templomépítészeti stílust tartotta, meghatározó elemként tekintett azonban a már sokat emlegetett népművészet és a népi építészeti sajátosságainak megjelenésére a magyar református templomépítészetben.³⁸

A szocialista időszakban a kálvinista templomépítészetben új irányt mutató tanulmányokról kevéssé beszélhetünk. A fontos kivételek egyike Bibó István alföldi építészettel foglalkozó írása.³⁹ Fontosnak tartom kiemelni Bibó értekezését, ugyanis az eddig leírtak alapján úgy tűnhet, mintha a reformáció megjelenésének időszaka és a dualizmus korszaka között egyetlen református templom sem épült volna. Ez azonban koránt sincs így, csupán sajátos református templomépítészeti stílus nem alakult ki, sokkal inkább a már építészetileg „bevált” művészettörténeti korstílusokból válogattak és azokat alakították a református liturgia igényeinek megfelelően. Bibó történeti áttekintése sorra veszi azokat a templomokat, amelyek ebben az időszakban épültek és rávilágít arra a kiemelkedően fontos tényre, hogy főként az Alföldön a református templomépítési folyamat szinte teljesen összeolvadt a népi építészettel. Megjelentek a falvakban a vályogból és paticsból készült, fatornyos építmények, s ezek merőben eltértek a városokban és polgárosultabb területeken épített templomoktól. Bibó rámutat arra is, hogy ezeket szinte kivétel nélkül minden esetben helyi mesterek – asztalosok, ácsok – készítették, így ez is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar református templomépítészeti stílus a népi elemekkel kiegészülve kezdett sajátos nemzeti színezetet magára öltetni. Kiemeli továbbá a református templomtornyok jelentőségét, amelyek az ellenreformáció időszakában nem épülhettek magasra és nem készülhettek erős anyagból azért, hogy

³⁷ RAVASZ LÁSZLÓ: A református templom. In: Magyar református templomok. I. Szerk.: Kováts J. István. Bp., 1942. 2. p.

³⁸ MEDGYASZAY ISTVÁN: Jövőbeli templomépítésünk irányelvei. In: Magyar református templomok. I. Szerk.: Kováts J. István. Bp., 1942. 351–358. p.

³⁹ BIBÓ ISTVÁN: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. In: *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 1967. 3–4. sz. 525–564. p. (Bibó István művészettörténész; édesapja az a Bibó István, aki az 1940-es évek meghatározó politikusa és történésze volt, édesanyja pedig az a Ravasz Boriska, aki a Dunamelléki Református Egyházkerület nagyhatású püspökének, Ravasz Lászlónak volt a lánya.)

megakadályozzák a kálvinisták erejének demonstrálását. Később éppen ezért vált kiemelkedő jelentőségűvé a református templomtornyok reprezentatív szerepe.

Bibó írásának megjelenése után a rendszerváltozásig bár elemző jellegű írás nem született, de Várady József református lelkésznek elévülhetetlen érdemei vannak a magyarországi református templomok összegyűjtésében és azok fotóinak, valamint rövid ismertetésének több kötetben történő publikálásában.⁴⁰ Az 1990-es és 2000-es években azonban megszorodtak a református templomépítészettel foglalkozó írások. 1992-ben jelent meg az a kötet,⁴¹ melyben Takács Béla és Marosi Ernő ad történeti és művészettörténeti áttekintést a magyar református templomépítészetről. A könyv második felében pedig – a *Templomépítészet Magyarországon* c. fotóarchívumot létesítő – Hegyi Gábor képei mutatnak be különleges templomokat a négy magyarországi református egyházkerületből. Kiváló elemző munkának tekinthető Róka Enikő centralizáló templomépítészeti hagyományról szóló írása,⁴² ahol Pecz Samu elképzeléseit a német protestáns templomépítészeti hagyományból eredezteti és magyarázza az ún. eisenachi szabályzat és a wiesbadeni program lényegi kérdéseit.⁴³ Márkus Mihály hangsúlyozza, hogy nem létezik magyar református templomépítő iskola, ugyanis a „református jelleg [...] belsőépítészeti feladat volt, és valószínű ez is marad. [...] A külső építészeti megjelenés a református funkcionalitás szempontjából másodlagos”.⁴⁴ Erdélyi Géza pedig kiemeli, hogy tulajdonképpen a református templomépítészet követte a különböző stílusváltozásokat és ugyanúgy alkalmazta a gótika, a barokk, a klasszicista vagy éppen a 19. század végén megjelenő neo-stílusok építészeti elemeit.⁴⁵

Az ezredfordulót követően is számos munka jelent meg a református templomépítészettel kapcsolatosan. Kiemelhetjük Lőrincz Zoltán munkáját, ami sorra veszi a 20. század utolsó évtizedében épült, modern stílusú-

⁴⁰ VÁRADY JÓZSEF: Református templomaink. Debrecen, 1987.; Uő: Tiszáninnen református templomai. Debrecen. 1989.; Uő: Tiszántúl református templomai. I-II. Debrecen. 1991.; Uő: Dunamellék református templomai I-II. Miskolc–Diósgyőr, 1993–1994.; Uő: Dunántúl református templomai, I-III. Diósgyőr. 2000–2001.

⁴¹ Református templomok Magyarországon. Szerk.: Dercsényi Balázs. Bp., 1992.

⁴² RÓKA ENIKŐ: Pecz Samu Szilágyi Dezső téri temploma és a protestáns centralizáló templomépítészeti hagyomány. In: *Ars Hungarica*, 1996. 2. sz. 117–176. p.

⁴³ Az 1856-os drezdai keresztény művészeti konferencián elvetették a korábbi protestáns centralizáló építészeti hagyományt, helyette pedig a hosszházas és többhajós, valamint a historizáló megoldásokat tekintették mérvadónak a protestáns templomépítészetben is, s az erre vonatkozó eisenachi szabályzatot 1861-ben fogadták el. Ezzel a felfogással helyezkedett szembe az 1880-as évek wiesbadeni programja, ami elvetette a katolikus templomépítészeti hagyományok alkalmazását a protestáns építészetben. Ezt a kettőt ötvözte hazánkban a két neves építész, Schulek Frigyes és Pecz Samu is, ugyanis ők nem a hosszházat kívánták centralizálni, hanem a centrális térhez csatolták a hosszanti teret.

⁴⁴ MÁRKUS MIHÁLY: A templomépítés református szempontjai. In: *Confessio*, 1996. 3. sz. 111–114. p.

⁴⁵ ERDÉLYI GÉZA: A protestáns templomépítészet jellegzetes vonásai. In: *Confessio*, 1997. 1. sz. 107–118. p.

nak nevezhető templomokat; Nagy Károly Zsolt tanulmányában pedig kiváló összefoglalását adja a református templomok térszervezési szempontjainak.⁴⁶ Az építészeti szakmunkák közül kiemelkedik Vukoszávlyev Zorán két írása, melyek közül az első a 20. századi református templomok alaprajz szerinti tipologizálását tűzte ki célul, a második pedig a századforduló és a rendszerváltozás között eltelt időszakban felépült református templomok építészetét vizsgálja.⁴⁷ A legfrissebb írások között említhetők a reformáció 500. évfordulóján kiadott gyűjteményben Krähling Jánosnak és tanítványának, Danielisz Dórának a református templomépítészetéről szóló írásai.⁴⁸

A Debreceni Református Egyetemi Templom építészeti és művészeti megoldásai

Az Egyetemi Templom a Református Kollégium 400 éves jubileumának keretén belül elkészült alkotások egyike volt. Az építés koordinálására létrejött az ún. Templomépítő Bizottság, melynek ülésein megvitattak minden fontos kérdést az építkezésre vonatkozóan, így az ülések jegyzőkönyveiből világosan látszik, hogy hogyan döntöttek a templom építészeti és művészeti kérdéseiről. A bizottság tagjai a város világi és egyházi vezetői közül kerültek ki, előadója pedig az a Csikesz Sándor volt, akinek elévülhetetlen érdemei vannak a református templomépítészet és művészet teológiai-elméleti és gyakorlati irányainak meghatározásában. Az Egyetemi Templom építészeti és művészeti irányai is egyértelműnek tűnhetnek Csikesz idézett munkássága alapján. Az elkészült mű azonban csak részben tükrözte az ő látásmódját, mivel az épület elkészüléséhez az egyház anyagi támogatásán kívül az állam és Debrecen városa is komoly segítséget nyújtott, így nem csupán a református egyházi érdekek érvényesültek.

A templomelhelyezés kérdése

Ravasz László említett írásában kifejti, hogy a református istentiszteleti helynek úgy kell helyet kapnia a számára kijelölt térben, hogy az könnyen megközelíthető legyen, jól elkülönüljön környezetének profán elemeitől és szabad tér vegye körül. Az Egyetemi Templom esetében Ravasz László kritériumai – mondhatni – teljes mértékben megvalósultak, így az elhelyezés kérdésénél nem a különböző szempontok megvalósulásának ténye szolgált vizsgálati szempontot, hanem maga az út, amely a templom végleges helyének kijelöléséig vezetett.

Az elhelyezésről a Templomépítő Bizottság – ami főként egyházi emberekből állt – már az első ülésen határozott, s eszerint az épület az egyetem főépületének bal oldalán lévő tisztáson, az egyetem központi

⁴⁶ LÓRINCZ ZOLTÁN: „Ne hagyjátok a templomot...” Új református templomok, 1990–1999. Bp., 2000.; NAGY KÁROLY ZSOLT: „Mely igen szerelmetesek a te hajlékaid...” A református templomok térszervezése, térhasználata mint felekezeti azonosság tudat reprezentációja Magyarországon. In: *Ethno-Lore*. XXXII. Bp., 2015. 293–330. pp.

⁴⁷ VUKOSZÁVLYEV ZORÁN: A 20. század hazai református templomépítészetének tendenciái. Egy tipológiai rendszer alapvetései. In: *Architectura Hungariae*, 2016. 3. sz. 157–170. pp.; VUKOSZÁVLYEV ZORÁN – URBÁN ERZSÉBET – DANIELISZ DÓRA – BAKU ESZTER: Formakövetés vagy újítás? In: *Magyar Építőművészet*, 2017. 3. sz. 60–65. p.

⁴⁸ Kollega–Kovács, 2017. 254–259., 260–263. pp.

épületéhez hozzáépítve kapott volna helyet.⁴⁹ A református egyházi vezetők álláspontjához képest merőben eltérő véleményt képviselt a jelentős anyagi támogatást nyújtó állami vezetés, azon belül is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. A bizottság harmadik rendes ülésének jegyzőkönyve⁵⁰ rögzíti, hogy a kultuszminiszter, gróf Teleki Pál döntését az ülésen megjelenő kultuszállamtitkár, dr. Tasnádi-Nagy András tolmácsolta. Ő egyértelművé tette, hogy nem járulnak hozzá a két épület összekapcsolásához, mivel ez a fajta építészeti megoldás megbontaná egyrészt a templom, másrészt pedig az egyetemi épület építészeti egységét. Ez a döntés eredményezte tehát, hogy a bizottság újabb helyszíni szemle után az általuk véglegesnek vélt helyet az egyetem központi épületének bal oldalán, azzal párhuzamosan, 40 méter távolságban határozta meg. Ennek értelmében tették közzé a tervpályázatot és a tervezési irányelveket is.⁵¹

A „véglegesnek vélt” kifejezés nem véletlen, ugyanis az elhelyezés kérdéséről szóló vitát tovább árnyalta a beérkezett 11 pályázatról született döntés. A bizottság 1938 áprilisában tartott üléseinek jegyzőkönyvei⁵² számolniak be részletesen a pályázatokról alkotott véleményről, melyben a harmadik, „Melius” jelíggel ellátott pályázat mellett megjelent annak alternatív változata is. Ebben az alternatív tervben szerepelt a templom „kifordítása”, azaz a bizottság által meghatározott egyetem épülettel párhuzamos megoldás helyett a Tisza István tér és a Vilmos császár-körút (ma: Egyetem tér és Nagyerdei körút) találkozásának szögfelezője felé néző kialakítás. A pályamunkák részletes elemzését követően megszületett tehát a döntés és megtörtént a pályadíjak odaítélése, s az erről írott jegyzőkönyv⁵³ rögzíti, hogy az első helyezett nem más, mint a „Melius” jelíggel ellátott pályázat, de annak semmiképp sem az alternatív változata. S ekkor tették közzé a nyertes pályázathoz tartozó nevet is, Borsos Józsefét, aki korábban Debrecen város műszaki ügyosztályának vezetője, vagy ahogyan a köznyelvben volt használatos „főépítésze” volt.

Borsos Józsefnek a műegyetemen többek között az a Pecz Samu volt a mestere, akinek kiemelkedő szerepe van a református templomépítészet irányainak meghatározásában. Borsos is tulajdonképpen ezen az úton indult el, s nem az Egyetemi Templom volt az egyetlen, amely tervei alapján elkészülhetett. Az ő nevéhez fűződik szülővárosának két temploma is: a hódmezővásárhelyi tabáni és susáni református templomok, s bár a debreceni Árpád téri református templom nem az ő tervei alapján valósult meg, de arról az építményről is volt elképzelése, s el is küldte tervét a templomra kiírt versenypályázatra. Egyértelmű tehát, hogy Borsos jártas volt a református templomépítészetben, építészeti szemléletét pedig nem csupán a műegyetemen elsajátított ismeretek formálták, ugyanis utazásai alkalmával az

⁴⁹ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TtREL) I.99.g. (= Debreceni egyházközség. Gazdasági bizottság iratai.) 113. A Templomépítő Bizottság rendes ülésének jegyzőkönyve. (továbbiakban: TB jkv.) 1937. november 30.

⁵⁰ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1937. december 31.

⁵¹ TtREL I.99.g.113. Tervezési irányelvek. 1938. január

⁵² TtREL I.99.g.113. Jegyzőkönyv a tervpályázat bírálatáról. 1938. április 1. és 11.

⁵³ TtREL I.99.g.113. Jegyzőkönyv a tervpályázat bírálatáról. 1938. április 12.

európai nagyvárosok építészeti megoldásait igyekezett tanulmányozni, és hatással volt rá Erdély népi építészete és művészete is.⁵⁴

A bizottság bár egyértelművé tette, hogy nem kíván eltérni az eredeti elhelyezéstől és elveti az alternatív tervet, Borsos ragaszkodott az abban foglaltakhoz és levelében számításokkal és rajzokkal alátámasztva próbálta meggyőzni a bizottságot az elképzelése szerinti „kifordított” elhelyezésről.⁵⁵ Olyannyira ragaszkodott ehhez a koncepcióhoz, hogy szerinte „ellene egyetlen érv sem” hozható fel, a bizottság azonban jelentős ellenállást tanúsított Borsossal szemben, s érveik is akadtak bőven az eredeti elképzelésre vonatkozóan. Ezek közül is a legfőbb a miniszteri álláspont megváltoztathatatlansága volt, amit a Tiszántúli Református Egyházkerület akkori püspöke, dr. Révész Imre is megerősített az egyik szeptemberi ülésen.⁵⁶ Szeptemberben Borsos jelentésében arról is írt, hogy Teleki Pál kultuszminiszter maga kívánja lezárni az elhelyezésről szóló vitát egy helyszíni szemle során.⁵⁷ S ez az ígéret még néhány évvel később is olyan elevenen élt a köztudatban, hogy az elkészült Egyetemi Templom első lelkésze, Szenes László kissé romantikus képet festve így írt az elhelyezés történetéről: „A végleges döntést megboldogult gróf Teleki Pál akkori kultuszminiszter hozta, aki helyszíni szemle alkalmával különösen megkedvelte a torony mellett lévő hatalmas évszázados tölgyfát. »Olyan lesz, mint egy bokréta, a torony mellett« – mondotta, s ehhez a tölgyfához igazította a templom elhelyezését.”⁵⁸ Teleki Pál helyszíni szemléjére azonban soha nem került sor, ugyanis bár az ő megbízásából, de nem általa történt a végleges hely kijelölése.⁵⁹ A helyszíni szemlét október 12-én tartották, ahol a minisztérium képviselőjében Zsindely Ferenc államtitkár jelent meg és az előzőleg meghatározott, az egyetem központi épületétől számított 40 méteres távolságot 17 méterre csökkentette. Az elsődleges forrásokban csupán Borsos József Templomépítő Bizottsághoz intézett leveleiben⁶⁰ találunk utalást a Szenes László által említett tölgyfára, a kontextus azonban egészen eltérő. Borsos éppen azt nehezményezi, hogy a helyszín kijelölésénél nem vették figyelembe azt a fontos építészeti szempontot, hogy a tölgyfa takarja az építendő templomot. Az építész kifogásolta továbbá a leredukálódott távolságot az esetleges légi támadások miatt, s ezt a Borsos által idézett polgármesteri határozat is helytelenítette, továbbá elhárította a felelősséget annak ellenére, hogy a város polgármestere, Kölcsey Sándor szintén részt vett a végleges helyet meghatározó helyszíni szemlén.

Ahogy az a forrásokból világosan látszik, az elhelyezés kérdése tulajdonképpen egy teljes évig húzódó „játszma” volt elsőként a református egyházi előljárók és az államvezetés között. S miután a két fél közös neve-

⁵⁴ Borsos Józsefre ld.: RÁCZ ZOLTÁN: Borsos József és Debrecen korai modern építészete. Debrecen. 1990.; Borsos József. Debrecen, 2015.

⁵⁵ TtREL I.99.g.113. Borsos József levele a Templomépítő Bizottsághoz. 1938. június 8.

⁵⁶ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1938. szeptember 7.

⁵⁷ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1938. szeptember 27.

⁵⁸ SZENES LÁSZLÓ: A Debreceni Egyetemi Templom. Debrecen, é.n. (továbbiakban: SZENES, é.n.) 5. p.

⁵⁹ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1938. október 29.

⁶⁰ TtREL I.99.g.113. Borsos József levele a Templomépítő Bizottsághoz. 1938. október 14. és 28.

zöre tudta hozni elképzeléseit, pontosabban a Templomépítő Bizottság elfogadta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium álláspontját, megjelent a harmadik, ettől merőben eltérő, Borsos József által markánsan képviselt vélemény. Az érvek és ellenérvek egy esztendeig tartó ütköztetésének eredményeként végül a kultuszminisztérium álláspontja érvényesült, melyben egyértelműen meghatározó szerepet játszott a templomépítésre szánt állami támogatás. S tulajdonképpen ebből a vitából egyértelműen kirajzolódik a templomépítésnél meghatározó véleménnyel bíró felek hierarchiája, melynek legalsó fokán éppen az a Borsos József helyezkedik el, akinek tervei alapján elkészült az Egyetemi Templom, az épület azonban mégsem tükrözi teljes mértékben az ő építési látását.

Az Egyetemi Templom külsőépítészeti megoldásai

A református templomépítésről szóló fejezetben vizsgált művek főként a belsőépítészeti megoldásokat helyezik előtérbe, Márkus Mihály pedig egyértelműen kijelenti, hogy a református jelleg nem ragadható meg a külsőépítészeti megoldásokban, így az másodlagos a belsőépítészeti elemekkel szemben. Erdélyi Géza azonban utalt azokra az uralkodó stílusirányzatokra, amelyek meghatározták a különböző korok építészetét, s hogy ezek egyértelműen megjelentek a református templomok építésénél is. Így a századfordulóra megjelentek a különböző neo-stílusirányzatok, amelyek felelevenítették a román, a gótika vagy éppen a klasszicista építészetet, és ezek együttes alkalmazásából alakult ki az eklektika, ami hazánkban számos századfordulós és a 20. század első felében elkészült épület stílusában megragadható. A század első felében jelent meg a neo-stílusoktól egészen eltérő, be nem kategorizálható, egyszerűen csak modernnek nevezett stílusirányzat, ezeknek pedig egy egészen érdekes keveredése jelent meg az Egyetemi Templom kialakításában.

A legfontosabb külsőépítészetre vonatkozó, a Templomépítő Bizottság által a Tervezési Irányelvekben meghatározott kritérium az volt, hogy az építendő templom homlokzatának alkalmazkodnia kell az egyetem központi épületének és a Református Kollégiumnak a homlokzati kiképzéséhez.⁶¹ Tehát az Egyetemi Templom stílusában is a Kollégium klasszicizáló és az egyetemi épület német barokkos elemeit kívánták megjeleníteni. A tervpályázati bírálatban a „Melius” jeligéjű, nem alternatív tervezetből kiviláglik, hogy Borsos az előzetes kritériumoknak eleget téve tervezte meg az épületet.⁶² Mindezek ellenére a külsőépítészeti megoldások kérdéskörében is vita indult a bizottság és az építész között, aki az elhelyezés kérdéséhez hasonlóan, ebben az esetben is egészen más szemléletet igyekezett érvényre juttatni az elfogadott pályatervtől eltérő kiviteli tervezetben.

Borsos József 1938 májusában a bizottságnak írott levelében⁶³ hosszan elemzi, mennyire korszerűtlen a régi korstílusokhoz visszanyúlni, mennyire időszerű új technikákat kipróbálni és modern szellemben felépíteni az Egyetemi Templomot. Érveinek középpontjában két olyan egyetemváros – nevezetesen Oxford és Cambridge – építésze állt, amely többszáz éves története alatt folyamatosan igazodott az adott kor vezető stílusirány-

⁶¹ TtREL I.99.g.113. Tervezési irányelvek. 1938. január.

⁶² TtREL I.99.g.113. Jegyzőkönyv a tervpályázat bírálatáról. 1938. április 1. és 11.

⁶³ TtREL I.99.g.113. Borsos József levele a Templomépítő Bizottsághoz. 1938. május 26.

zataihoz és sohasem tekintett vissza, mégis egységes képet mutatnak a különböző stílusban létrejött alkotások. Utalást tett a görög és római kultúrára, valamint a többistenhitre, amikor arról írt, hogy a „klasszikus forma nyelve nem a keresztény szellemnek, egy egészen más világnézetnek kifejezője. A tágas oszlop csarnok az istenek szobrainak nyújtott hajlékot.” Az Egyetemi Templom tornácára tervezett klasszicista stílust idéző oszlop-csarnokot tehát szintén elvetette, mondván, hogy az nem reprezentánsa a kereszténységnek, s főként nem a református vallásnak. Az érvelésben tovább haladva Borsos levelében tulajdonképpen mesterének, a gótika mellett kardoskodó Pecz Samunak a templomépítészetről alkotott irányelveit bírálta felül, amikor levelében arról értekezett, hogy „a csúcsíves szerkezet kora azonban lejárt, nincsen már türelme az emberiségnek, hogy évtizedeken át faragja a boltozat köveit, a pillérek finom végződéseit. De a templom építésének gótikus szelleme ma is él, a megértő művész lelkében visszhangra talál és megcsinálja Fritz Höger⁶⁴ a ma anyagából.” A „ma anyaga” Borsos szerint nem más, mint az a klinkertégla, amit Nyugat-Európában, főként német területeken előszeretettel alkalmaznak építőanyagként. A klinker melletti érvelésben főként a már említett Fritz Högerre és a téglá időtállóságára hivatkozott, s emellett számos olyan templomot említett, ahol ez az építőanyag határozza meg az épület megjelenését. Bár Borsos érvelése meglehetősen világosan rámutatott a klinkertégla előnyeire, mi több, a bizottság érzelmeire is próbált hatást gyakorolni („szilárd s időtálló téglák évszázadokon át hirdessék a mélyen tisztelt Bizottság bölcselátását, művészi megértését”), mégsem érte el a várt sikert. A bizottság egyik augusztusi ülésén⁶⁵ minden tag nyilatkozott a téglakiképzés lehetőségeiről, s végül egyhangúlag határozott a klinker elvetéséről és arról, hogy a versenytárgyalást homokkőre írják ki. A külsőépítészeti kérdésekben sem csupán az egyházi vezetés döntött, ugyanis a határozataikban foglaltakat gróf Teleki Pál kultuszminiszter jóváhagyásával lehetett csak megvalósítani. Erről számolt be Borsos József az egyik szeptemberi ülésen,⁶⁶ ahol a bizottság tudomására hozta Teleki döntéseit. Nevezetesen, hogy a miniszter ragaszkodott az egyetemmel és a kollégiummal összhangba hozott homlokzati megoldáshoz, valamint a homlokzat budakalászi téglából való kiképzéséhez. Továbbá elrendelte a lépcsőket megvilágító kandeláberek elhagyását és a torony felső kiképzésének megerősítését.

A következő év első felében a bizottság előadója, Csikesz Sándor már a templomépítés befejezéséhez szükséges munkálatokról beszélt, s a külső-építészeti megoldásokkal kapcsolatosan kiemelte, hogy „kívülről nemes

⁶⁴ Célzás a Fritz Höger által tervezett berlini Hohenzollernplatz-i evangélikus templomra és a Höger által preferált klinkertégla-építészetre. Fritz Höger a 20. század első évtizedeinek neves német építésze volt, akinek egyedisége abban állt, hogy a modern szellemben megtervezett épületekhez minden esetben a klinkertéglát választotta építőanyagként. Feltehetően az ő munkássága jelentette az egyik fő inspirációt Borsos sajátos építészeti látásának kialakításában. Ld. erről bővebben: HÖGER, FRITZ: A nyerstéglatemplomok építőművészete. In: *Magyar Művészet*, 1929. 5. sz. 270–278. p.; A klinker mint díszítőanyag és plasztika. Alkalmazása az egyházi és temetői építkezéseknél. In: *Szegedi Szemle*, 1931. 16. sz. 7–10. p.

⁶⁵ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1938. augusztus 18.

⁶⁶ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1938. szeptember 27.

vakolattal, kőburkolattal, lépcsőzettel, oszlopokkal, tetőfedéssel, vaskeretes külső ablakokkal, külső ajtókkal [...] kell ellátni”.⁶⁷ Annak ellenére, hogy Borsos József a korabeli információs technológia lehetőségeit maximálisan kihasználva – vetítettképes előadással – próbálta meggyőzni a bizottságot saját elképzeléseiről, Csikesz szavaiból világosan látszik, hogy tulajdonképpen semmit sem sikerült elfogadtatnia. Maradt a tervekben eredetileg is szereplő nemesvakolat és az ókori politeista vallásokat idéző oszlopsor, melyekkel feltehetően a tervező építész is megbarátkozott, ugyanis egy év elteltével elismerően nyilatkozott a témáról: „Az előírt dór oszlop, konzolos főpárkány sem rontja le azonban a hatalmas nyílások megkapó harmóniáját és a templom tömegének nagyvonalú tagozását, melyet a sugár torony szerencsés arányaival mégis csak kiemel és érvényesít az egyetem nagy tömegével szemben.”⁶⁸ Elfogadta tehát, hogy a külsőépítészeti megoldásokról szóló vitában ismét alulmaradt és igyekezett meglátni az elkészült műben a művészséget. Valószínűsíthetően ő maga is tudta, hogy nincsen választási lehetősége, ugyanis a tervpályázatra benyújtott nyertes pályázatában minden a bizottság elképzelésének megfelelően volt kialakítva, s csak – a biztos pozíció tudatában – a tárgyalások közben állt elő alternatív terveivel mind az elhelyezés, mind a külsőépítészeti megoldások esetében.

Az Egyetemi Templom belsőépítészeti megoldásai

Az egyik leglényegesebb megállapítás, ami kiderül a református templomépítészeti historiográfiai ismertetőjéből, egyértelműen az lehet, hogy a templomok református jellege sokkal inkább megragadható a belső tér kialakításában, mint a külsőépítészeti megoldásokban. A Pecz Samu által hangsúlyozott centrális elrendezés középpontba állítja az úrasztalát, s hangsúlyozza, hogy a református templom legideálisabb alaprajza egy olyan sokszög, ahol az épület elrendezése egy ideális függőleges tengely mentén történik.⁶⁹ Csikesz Sándor templomépítészeti irányelvekről írt értekezésében pedig szinte minden egyes belsőépítészeti elemre kitér.⁷⁰ Közülük talán a legfontosabb az a három szempont – az akusztika, a horasztika és a dinamika –, amelyek elősegítik a református istentisztelet gördülékeny menetét.

A Pecz és Csikesz által kijelölt irányok mellett az Egyetemi Templom kialakításának elsődleges meghatározói egyértelműen a Templomépítő Bizottság által lefektetett tervezési irányelvek voltak.⁷¹ A dokumentum igen pontosan meghatározta a templom belső terének kialakítását is:

„A templom hajója magas földszintes elrendezésben tervezendő, főbejárati feljárattal, tágas vestibüllel, amelyben a ruhatárak is elhelyezendőek. A hívek padsorai enyhén emelkedő lejtőn, illetve lépcsőzetesen elhelyezve és pedig a földszinten 700, a karzatokon 300, összesen lehetőleg 1000 személy részére ülőhelyekkel és az egyetemi ifjúsági egyesületek vezetőinek

⁶⁷ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1939. május 30.

⁶⁸ BORSOS JÓZSEF: A debreceni egyetemi református templom. In: *Debreceni Képes Kalendárium*, 1940. 142–144. p. (továbbiakban: BORSOS, 1940.)

⁶⁹ PECZ, 1888.

⁷⁰ CSIKESZ, 1934.

⁷¹ TtREL I.99.g.113. Tervezési irányelvek. 1938. január.

és zászlóinak elhelyezésére 12 fülkével. A kórus külön karzaton helyezendő el, 50 személy részére férőhellyel. Az úrasztala, szószék, lelkészek helye a főhajótól korláttal elválasztott és felmagasított tágas területen helyezendő el, az egyetemi tanács, egyetemi tanárok, egyházi és világi előkelőségek helyeivel mintegy 70 személy számára. Ugyanezen az oldalon helyezendő el az orgona, [...] mint a hátsó falsík kiképzése.”

E sorokból is érzékelhető, hogy maga a bizottság is a Pecz Samu által kijelölt irányra támaszkodott, amikor meghatározta az úrasztalának elhelyezését, de koncepciójában ott rejlik a tradícióktól való elszakadás is. A külsőépítészeti megoldásoknál a historizáló stílushoz ragaszkodó bizottság belsőépítészetéről való elképzelésében abszolút modern gondolatként értékelhető a ruhatárak templomtérben való elhelyezése. S természetesen – egyetemi istentiszteleti hely lévén – igyekeztek a kialakítást teljes mértékben összhangba hozni az egyetem rendezvényeinek igényeivel (ifjúsági egyesületek és zászlók, valamint az egyetemi tanács és a tanárok helyei).

Ezek voltak tehát azok az elsődleges szempontok, melyeket Borsos Józsefnek figyelembe kellett vennie az Egyetemi Templom terveinek elkészítésekor, de minden bizonnyal igyekezett megfelelni a „nagy építész elődök” által meghatározott direktíváknak és figyelembe vette Csikesz szempontjait is. Vonatkozó cikkében⁷² közölte az Egyetemi Templom alaprajzát, amelyen számokkal jelölte a különböző berendezési tárgyak elhelyezkedését, s amelyen tökéletesen látszik az a kijelölt függőleges tengely, ami mentén az épület rendeződik. Ezen a tengelyen helyezkedik el az úrasztala, melynek kiemelt jelentősége van a református liturgiában, s hasonlóképpen a szószék és a keresztlőmedence,⁷³ melyek szintén meghatározó szereppel bírnak/bírtak a kálvinista templomokban. A berendezési tárgyak elhelyezése abszolút megfelel a Csikesz által oly sokat hangsúlyozott horasztikai és dinamikai szempontoknak, ugyanis a padsorok úgy vannak elhelyezve, hogy mindenhol jól látható legyen az úrasztalánál vagy a szószéken álló lelkész. Mi több, a karzati padsorok magassága megegyezik az emelvényen lévő szószék magasságával, így az ott ülők is tökéletesen látják azt, ami az emelvényen történik. A dinamikai szempontokat szolgálja az úrasztala, a szószék és a keresztlőmedence olyan módon való elhelyezése, hogy azok ne akadályozzák a lelkészt tevékenységében, a padsorok kialakítása, a közöttük lévő széles közlekedőszávok pedig a híveknek biztosítanak kellő mozgásteret.

Csikesz harmadik szempontja, az akusztika kérdésének megoldása oly módon jelent meg az Egyetemi Templom tervezésénél, hogy Borsos – Pecz Samu elvei mentén haladva – valóban olyan sokszög alaprajzú templomot tervezett, melynek tölcser alakja a hang terjedését hivatott elősegíteni. Szenes László az épület alaprajzát egy olyan háromszöggé határozta meg, aminek a hegyesszögeit lemetszették annak érdekében, hogy alakja tetsze-

⁷² BORSOS, 1940.

⁷³ Napjainkban a református liturgiában a keresztelés sákramentumának kiszolgáltatásakor a lelkész kegytárgyakat használ: kannát és egy tálat, így a keresztlőmedence szerepe háttérbe szorult. Azokban a templomokban, ahol ma is megtalálható a keresztlőmedence, nincs használatban, de fontos műtárgyként tartják számon.

tősebb legyen.⁷⁴ Az elméleti elgondolás tökéletesnek bizonyult, a gyakorlat azonban nem igazolta a tervező építész, ugyanis a templom belső tere napjainkban is kifejezetten rossz akusztikával bír. Ez az alaprajz azonban Szenes szerint kiválóan segíti a jó láthatóságot, ugyanis „a levegőalakban elhelyezett kényelmes padokban mindenki szembenéz a szószékkel”.⁷⁵ A belső tér berendezéséhez szorosan hozzátartozott az orgona és a harang is, ugyanis mindkét hangadó eszköz elengedhetetlen kelléke a református istentiszteleteknek. Az orgona tervei el is készültek, s folytak is róla tárgyalások a bizottsági üléseken, mi több 1940 novemberében Mitrovics Gyula, az egyetem rektora számolt be arról, hogy Stopla József államtitkár ígéretet tett az orgona elkészülésének finanszírozására.⁷⁶ Az orgonaépítés azonban anyagiak híján sosem valósult meg, a hiányt egy harmóniummal igyekeztek pótolni, amelyet a nagyerdei egyházközség vásárolt meg,⁷⁷ harang azonban sohasem került az Egyetemi Templom tornyába.

A felépített templom azonban nem csupán a tágas templomtérből állt, ahol 1000 személy kényelmesen helyet tudott foglalni, ugyanis a tervezési irányelvekben meghatározták azt is, hogy milyen további helyiségek szükségesek.⁷⁸ Az említett tágas előcsarnok és a ruhatár mellett a szószék mögött, a templom hátsó részében kapott helyet egy lelkészszoba, melyből közvetlen átjárást biztosítottak a templomtérbe, sőt a szószékre is. Továbbá a lelkésznek külön hivatali szobát biztosítottak váróteremmel, a „templom-szolgának”⁷⁹ pedig szintén saját szobát. A modern templomépület fogalma azonban nem merült ki abban, hogy ruhatárral és különböző szobákkal látták el, ugyanis a hatékony helykihasználás érdekében a templom alatti szintet is beépítették. Ott a következő helyiségek kaptak helyet: két női és három férfi egyesületi terem, egy ifjúsági gyülekezeti terem, egy konfirmációs terem, egy presbiteri terem, egy bibliaköri terem mind egy-egy hivatali szobával úgy, hogy azok külön-külön bejárattal rendelkeztek, valamint három kisebb helyiség. A számos terem mellett ezen az alagsori szinten biztosítottak egy szobát és egy külön helyiséget a hivatalsegédnek (altiszt), és az irányelvek szerint természetesen a tervezőnek gondoskodnia kellett a megfelelő számú lépcsőházzal és a mellék helyiségekről is. A templom mögötti részben, de ahhoz hozzáépítve kapott helyet egy felügyelő egyetemi tanári lakás öt lakószobával, nappalival és mellék helyiségekkel, fölötte az egyetemi lelkész és a segédlelkész lakása, valamint a közös mosókonyha és a raktárhelyiségek.

A hosszú felsorolásból kiviláglik, hogy az Egyetemi Templom belső-építészeti megoldásai merőben eltérnek a Kárpát-medencében addig felépített tradicionális, egyhajós református templomokétól. Borsos József céltudatos helykihasználása tette lehetővé, hogy a templomtéren kívül számos más helyiség is részét képezhette a háromszatú templomépület-

⁷⁴ SZENES, é.n. 6. p.

⁷⁵ Uo., 12. p.

⁷⁶ TtREL I.99.g.114. TB jkv. 1940. november 29.

⁷⁷ TtREL I.99.g.114. TB jkv. 1941. március 5.

⁷⁸ TtREL I.99.g.113. Tervezési irányelvek. 1938. január.

⁷⁹ Korabeli kifejezés, napjainkban a református egyházközségek gondnoki tisztségével azonosítható. Az a személy, aki előkészíti a liturgikus tárgyakat és rendben tartja a templomot.

nek. Ezek közül természetesen a legfontosabb és az istentiszteleti hely funkcióját valóban betöltő rész maga a templomhelyiség az összenyitható előcsarnokkal; alatta található az ún. templomház a gyülekezeti termekkel; a harmadik pedig a templom mögött, ahhoz hozzáépítve, mégis önálló épületrészként funkcionáló lakások és hivatalok. Így tulajdonképpen a belső térrendezés és helykihasználás miatt az Egyetemi Templom korának talán legmodernebb temploma lett annak ellenére, hogy a külsőépítészeti megoldások abszolút a letűnt korok stílusirányzatait tükrözik. Korszerűsége ellenére azonban minden szempontból kielégítette a tradicionális református liturgia igényeit, a belső térben megragadható református jelleg pedig teljes egészében tükrözi a Pecz Samu és Csikesz Sándor által megfogalmazottakat.

A templom egyházművészeti vonatkozásai

Mint láttuk, a magyar református templomokban olyan sajátos díszítőművészet jelent meg, ami alapvetően puritán, de előszeretettel használja a biblikus képeket és a népművészet forráskincséből is merít.

Csikesz Sándor a templomépítés – mintegy – spiritus rectora és a Templomépítő Bizottság előadója volt, akinek elévülhetetlen érdemei vannak a református egyházművészet irányainak kijelölésében is. Ő főként a bibliai képek használatát helyezte előtérbe, s ezeknek egy tulajdonképpeni gyűjtőhelyeként tekintett az Egyetemi Templomban készítendő színes ólomüveg ablakokra.⁸⁰ Szenes László így írt erről:

„Ő az egyetemi templomot arra használta fel, hogy itt tárlat-szerűen csoportosítsa és egybegyűjtse azokat a képeket, amelyek a legszigorúbb református szemszögből is megállják a helyüket. Ha most már valahol új templomot építenek, az építetők bejöhetnek ide s választhatnak itt a maguk számára annyi bibliai képet, amennyit szükségesnek és elegendőnek látnak.”

S ez valóban így is lett, a „beszélő képek” valóban egyenlő arányban ábrázolnak ószövetségi és újszövetségi történeteket.⁸¹ A templomépítés során felmerülő viták és érdekellentétek kiterjedtek a díszítőművészet kérdéseire is.

Bár Csikesz világosan meghatározta, hogy milyen kritériumoknak kell megfelelnie a templom díszítésének, Borsos Józsefnek azonban az üvegablakok ábrázolásaival kapcsolatosan is eltérő véleménye volt. 1940. február 6-án terjesztette a bizottság elé terveinek háromféle változatát,⁸² melyek közül az első az volt, hogy a templom ablakain a Kárpát-medence legfontosabb egyetemei, főiskolái és akadémiái, valamint azoknak címere és látképe mutakozzon meg. A második tervezet az ország közigazgatási egységeinek (válogatott vármegyék és városok) címereit és neveit jelenítette volna meg, a harmadik pedig számos híres európai egyetemvárost (Svájcból, Franciaországból, Hollandiából, Nagy-Britanniából, Németor-

⁸⁰ CSIKESZ, 1937.

⁸¹ SZENES, é.n. 14–22. p.

⁸² TTREL I.99.g.114. Az Egyetemi templom belső díszítése. Tervezetek az ablakok festéséhez. Színes ábrázolások. 1940. február 6.

szágból és Olaszországból) kívánt megidézni. Borsos – nem egyházi ember lévén – elképzeléseivel feltehetően tiszteletét szerette volna kifejezni a magyar és európai nagyvárosok felé, ugyanis legtöbbszörben ő maga is járt és építészetükkel megismerkedett, így az Egyetemi Templom hatalmas ablakfelületei ehhez kiváló helyet biztosíthattak volna. S mivel az épület szoros összefüggésben állt a külföldön is neves debreceni egyetemmel, Borsos ábrázolásai az európai és magyar egyetemek felé is fontos gesztust jelenthettek volna.

Az üvegablakok terveit Haranghy Jenő,⁸³ a debreceni származású iparművész tanár készítette el, aki rendkívül sokoldalú művészeti tevékenységet folytatott a két világháború közötti időszakban, ugyanis az üvegmozaikokon kívül bélyegeket tervezett, könyvillusztrációkat, tusrájzokat, kerámia faliképeket, szekkkókat, freskókat, olajfestményeket készített. Legjelentősebb munkái között tartják számon a szintén Borsos József által tervezett debreceni Krematórium festett üvegablakait, amelyek Attila temetését ábrázolják, s ami korábban készült el, mint az Egyetemi Templom. Nem az első közös munkája volt tehát a két művésznek a templom, s feltehetően éppen ezért is esett a választás Haranghyra. Az iparművész el is készítette a Borsos által elképzelt terveit, ugyanis a hagyatékában fennmaradt tervezetekben ott szerepelnek a külföldi egyetemvárosok képei, nevezetesen a göttingeni, a wittenbergi és az uppsalai, de számos más városkép is látható a rajzokon, ezek azonban megnevezések nélkül.⁸⁴ Ezek a tervezetek azonban nem csupán Borsos terveit igyekeztek megvalósítani, hanem számos bibliai történet is felfedezhető, sőt teljes igeversek is szerepelnek rajtuk. Ezt a „vegyes” ábrázolást – a Csikesz által lefektetett előírások szellemében – Révész Imre püspök vétőzta meg, s mivel a végső határozás is az ő kezében volt, így kijelentette, hogy „a képek közé az odailó bibliai mondás beilleszthető, de ezeket templomok és egyetemek képeivel díszíteni nem lehet”.⁸⁵ Az így elkészült képek tehát mind egy-egy ószövetségi vagy újszövetségi történetről „beszéltek”, s valóban csak beszéltek, ugyanis ezek sajnálatos módon mind elpusztultak a második világháborúban, így tulajdonképpen csupán két évig gyönyörködhetek benne a templomba lépők.

Az üvegablakok története mellett talán eltörpülő, de mégis nagyon fontos művészeti vonatkozása az Egyetemi Templomnak az a 25 festett mennyezeti kazetta, melyeket szintén Haranghy Jenő készített el, és amelyek az erdélyi népművészeti virágornamentikát idézik.⁸⁶ Ezek a kazetták talán az egyetlen olyan szegmensét jelentik az épületnek, ami érintetlenül maradt elkészülése óta, így ma is teljes pompájukban díszítik a mennyezetet. Ezek fényében megállapítható tehát, hogy az Egyetemi Templom egyházművészeti vonatkozásai teljes mértékben összhangban voltak azzal az elképzeléssel, amitől a fent említett művek szerint a magyar református templomok sajátos arculatot kaphattak, nevezetesen, hogy megtalálhatóak

⁸³ Haranghyra ld.: KOMJÁTHY KÁLMÁN: Haranghy Jenő festőművész tanár munkásságának ismertetése. Szombathely, 1984.; SZÜCS GYÖRGY: Haranghy Jenő. H.n. [Bp.], 1994.

⁸⁴ Haranghy Jenő hagyatéka. Debreceni Református Kollégium Múzeuma.

⁸⁵ TTREL I.99.g.114. Emlékeztető. 1940. március 7.

⁸⁶ Haranghy Jenő hagyatéka. Debreceni Református Kollégium Múzeuma.

benne az emberi ábrázolástól mentes bibliai motívumok és a népművészeti forráskincsből merített díszítőelemek is.

Összegzés

A református templomépítéssel és egyházművészettel kapcsolatos szakirodalom rendszerezése során három kategóriát hoztam létre, melyek közül elsőként a teológiai háttérrel bemutatott írásokat – ha nem is a hittudomány szempontjait beemelve – vizsgáltam, ugyanis ezek nagyban hozzájárulnak a református egyházművészet és templomépítészet, talán az egész munka megértéséhez. Magyar református templomépítészetéről, mint önálló építészeti stílusról, nem beszélhetünk, bár vannak sajátosságok, amelyek a magyar kálvinisták istentiszteleti helyeit jellemzik, például elsősorban a népi elemekből merítő díszítőművészet.

A 20. század magyar református templomépítészetének kiemelkedő produktuma a Debreceni Református Egyetemi Templom, ami különös funkciót töltött be a korabeli „kálvinista Róma” életében és fontos művelődéstörténeti jelentőséggel is bír. Nem csupán a nagyerdei-egyetemi egyházkerület hívei látogatták az 1942-ben megnyitott templomot, hanem az egyetem ünnepeit is itt rendezték meg és külön egyetemi istentiszteleteket is tartottak itt.

Kéttornyú barokk templomok Magyarországon

Schattmann Ferenc

1. Kistelepülésektől a nagyvárosokig, szerzetesi templomoktól a székesegyházakig

E sorok papírra vetése előtt több ismerőst, barátot is megkérdeztem arról, hogy szerintük a mai Magyarország területén hány kéttornyú barokk templom található. A megkérdezettek között voltak egyházi személyek, művészettörténészek és építészek is, olyanok, akiknek jelenlegi foglalkozásától nem áll olyan távol a templomépítészet. A kapott válaszok nagy eltérést mutattak (tizenhárom és kettőszáz is elhangzott), de olyan nem volt közöttük, aki megközelítő pontossággal helyes választ adott volna. Ez a „közvélemény-kutatás” is megerősített abban, hogy talán helye van a 17. század közepe és a 19. század eleje között épült, máig meghatározó barokk szakrális épületeink egy építészetileg, művészileg jelentős szűk csoportja – a kéttornyú templomok – bemutatásának.

A barokk templomépítészet Itáliából indult hódító útjára, és a jezsuiták római Il Gesu templomát tekinthetjük az első barokk templomnak. Az 1568 és 1584 között épült, geometrikus formák helyett hajlított alakzatokat és pompás díszítést alkalmazó templom lett minden barokk templom mintaképe. Maga a „barokk” szó is erre a szertelenségre utal, a „barocco” olaszul ugyanis „szabályellenest” jelent.¹ Az Il Gesu és a legtöbb itáliai barokk templom homlokzatának sem a két oldalán, sem a szentélye körül nem találunk tornyokat. Ennek oka, hogy a rómaiból kivirágzó itáliai építészet sokkal inkább a tagolt főhomlokzatra és a kupolára, mintsem a harangtornyokra helyezte a hangsúlyt. A kéttornyú templomok magyarországi megjelenése annak köszönhető, hogy a barokk építészet nagyrészt osztrák közvetítéssel jutott el hazánkba, és a később bemutatandó templomok jelentős részét is osztrák, cseh vagy morva születésű mesterek tervezték. Az Alpoktól északra megjelenő barokk templomépítészetnek pedig egyik sajátossága volt a tornyokkal határolt díszes főhomlokzat.²

A jelentős osztrák, cseh vagy morva hatás ellenére a mai Magyarország területén mindössze 41 kéttornyú barokk templom található, amelyek mindegyike műemléki védelem alatt áll.³ Ha azt nézzük, hogy a 3041 szakrális műemléki érték – templom, kápolna, rendház, zsinagóga – mintegy 60%-a barokk stílusú, ez az összlétszám kevésnek minősíthető.⁴

A kéttornyú templomok csekély száma több tényezővel is magyarázható:

---

¹ GERŐ LÁSZLÓ: Az építészeti stílusok. Bp., 1959. (továbbiakban: GERŐ, 1959.) 78. p.

² DÉTSZY MIHÁLY – SZENTKIRÁLYI ZOLTÁN: Az építészet rövid története. I. köt. Bp., 2000. 184. p.

³ A kéttornyú barokk templomok számát egyetlen tanulmány sem ismerteti, annak meghatározására hosszas kutatómunka után, a műemlékeket is nyilvántartó Szent Ivó kulturális örökségvédelmi nyilvántartás alapján került sor.

⁴ Ld.: Műemlékem.hu Online: muemlekem.hu / Objektumok – 2019. szeptember.

– A barokk építészet megjelenésekor az ország jelentős része még török hódoltság alatt állt, és a korai barokk csak a Habsburg uralom alatt lévő területeken létezett. Így a vizsgált történelmi időszak első évtizedeiben lehetetlen is lett volna az Alföldön vagy a Dél-Dunántúlon kéttornyú templomot építeni.⁵ A 17. század közepétől döntő mértékben a jezsuita rend által épített templomok ugyan kéttornyúak, de nem a mai Magyarország területén, hanem a Felvidéken (például Nagyszombat, Trencsén, Kassa) találhatóak. Az egyetlen kivétel a győri jezsuita, ma bencés templom, amiről a későbbiekben részletesen szólok.

– A protestáns egyházak II. József 1781-ben kiadott türelmi rendelete értelmében ugyan szabadon gyakorolhatták vallásukat, azonban templomaiknak közútról nyíló bejárata nem lehetett, és tornyot sem építhettek hozzá.⁶ Így nem csoda, hogy a barokk korban egyetlen kéttornyú evangélikus vagy református templom sem épült.

– Jellemzően a püspöki székhelyek, a gazdagabb szerzetesrendek és a nagybirtokos kegyúr oltalma alatt álló plébániák engedhették meg maguknak, hogy kéttornyú templom építésében is járatos tervezőt, illetve kivitelezést végző kőműves-céhmestert fogadjanak, freskókkal díszített belső teret hozzanak létre, és összességében az építés magas költségét vállalják. Ennek megfelelően a kéttornyú templomok vagy székesegyházként épültek (Kalocsa, Vác, Szombathely), vagy jezsuita, piarista, bencés, ciszterci rendházakhoz csatlakoztak (például Győr, Székesfehérvár, Esztergom, Vác, Tihany, Zirc), vagy gazdag kegyúr jóvoltából (például Tata, Pápa) épülhettek fel.⁷

Érdemes külön is kiemelni: a kéttornyú templomok nem arányosan helyezkednek el az országban, hanem elsősorban a Dunántúlon és az Északi-középhegység előterében. A Dunántúlon (ideértve a budai templomokat is) 22, az ország északi részében 15 kéttornyú templom található, ehhez képest az Alföldön mindössze 4.

Összesen 6 olyan hazai település van, amely egynél több kéttornyú barokk templommal büszkélkedhet. Budapesten összesen 6 (köztük az egyetlen nem katolikus, hanem görögkeleti templom), Egerben és Székesfehérváron 3–3, Vácott, Gyöngyösön és Miskolcon 2–2–2 kéttornyú templomot tartunk számon. A többi templom 23 különböző településen található, a hét-száz fős községtől a kétszáz ezer lakosú Debrecenig.

2. A kéttornyú templomok bemutatása

A templomokat nem a barokk három nagy korszaka (korai barokk, érett barokk és késő barokk) szerint és építésük időrendjében mutatom be, hanem tájegységenként, feltüntetve a templom védőszentjét és a jelenleg hatályos műemlékké nyilvánítás kezdetét. Több olyan szakrális épület is

⁵ RADOS JENŐ: Magyar építészettörténet. Bp., 2013. (továbbiakban: RADOS, 2013.) 157–160. p.

⁶ Ld.: KULCSÁR KRISZTINA: Türelmi Rendelet. In: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Online: mnl.gov.hu / A hét dokumentuma, 2010. szeptember 23. – 2019. szeptember.

⁷ TAKÁCS SAROLTA: Városépítés Magyarországon. Bp., 2004. 22–24. p.

akad, amelynek azonos a tervezője, így ezeket törekszem egymáshoz kapcsolódva ismertetni.

2.1. A mai Budapest

Budapest 6 kéttornyú, legalább részben barokk templom található, ebből 5 katolikus (a Szent Anna templom és országúti ferences templom Budán, az Egyetemi templom, a belvárosi főplébániatemplom és a józsefvárosi templom Pesten) és egy görögkeleti (a Petőfi téri ortodox templom Pesten).

A *felsővízvárosi Szent Anna plébániatemplom* – ismertebb nevén a Batthyány téri templom – homlokzati kialakítása és 55 méter magas tornyai az egyik leglátványosabbak hazánkban. A homlokzaton végigfutó párkányzat a templomot három szintre tagolja és hozzájárul ünnepélyességének emeléséhez. A középső szinten, az oromzat fókuszában láthatjuk a gyermek Máriát átölelő Szent Anna életnagyságú szobrát, az oromzat tetején pedig a Szentháromság díszes ábrázolását. A templomot – olasz alaprajz felhasználásával⁸ – a jezsuiták felkérésére Hamon Kristóf budai kőművesmester tervezte és kezdte meg kivitelezését 1740-ben, majd halála után egykori pallérja, Nepauer Máté (1719–1792) fejezte be 1762-ben. Nepauer szakmai tevékenysége és magánélete is szorosan kötődik Hamonhoz, hiszen annak özvegyét vette feleségül, céhmesterré vált és így folytathatta a megkezdett építkezést.⁹ A Szent Anna templom az ovális magyarországi templomépítészet egyik ritka alkotása (hozzá hasonlítható a győri karmelita és a pápai volt bencés templom), amelynek főoltárát és szószékét a 18. század egyik leghíresebb szobrásza, Bebo Károly (1712–1779) készítette. A hajó csodálatos 6 oltárképe és 23 kis függőképe Franz Xaver Wagenschön (1726–1790) bécsi festő érett barokk alkotásai.¹⁰ Külön érdemes megtekinteni a 18. századi Szent Szív ábrázolást a szentélytől balra, valamint a Szeplőtelen Mária festményt a szentélytől jobbra. A mennyezetfreskó az 1930-as évekből való, alkotói a római iskola jeles képviselői, Molnár C. Pál és Kontuly Béla. 1951 óta műemlék.

Szintén Nepauer Máté munkája az *országúti Szent István vértanú plébániatemplom*, ismertebb nevén a budai ferences templom. 1752 és 1767 között épült, Nepauer önálló terve alapján, az Ágoston-rendi kanonokrend számára. Mivel II. József a rendet feloszlatta, így került a ferencesek gondozásába. Nepauer kapcsán érdemes kiemelni, hogy a 18. századi budai templomépítésekben mindvégig vezető szerepe volt, ő az építője az újlaki plébániatemplomnak, a Fő utcai görög katolikus templomnak, és nevéhez kötődik a tabáni templom homlokzati kialakítása és tornya. A ferences templom értékes alkotásai a kanonokrend által megrendelt, Franz Anton Maulbertsch által festett Szent Ágoston és Szent Miklós mellékoltárképek – Maulbertsch munkásságáról részletesebben a váci székesegyháznál szólok. Mivel a templom a II. világháborúban jelentős károkat szenvedett, így belső díszítésének jelentős része a 20. század második felé-

⁸ RADOS, 2013. 170. p.

⁹ Ld.: GY.BALOGH ÁGNES: Nöpauer Máté templomai. In: *Architektura Hungariae*, 2001. 2. sz. Online: arch.et.bme.hu – 2019. szeptember.

¹⁰ DERCSÉNYI BALÁZS – HEGYI GÁBOR – MAROSI ERNŐ – TÖRÖK JÓZSEF: *Katolikus templomok Magyarországon*. Szerk.: Déri Erzsébet. Bp., 1991. (továbbiakban: DÉRI, 1991.) 267. p.

ből való, Márton Lajos és Kontuly Béla munkái. A főoltárkép Szent István vértanút ábrázolja a vádlókkal és a védelmezőkkel: miközben a jeruzsálemiek megkövezik, angyalok jelennek meg felette és a mennybe vezetik.¹¹ 1951 óta műemlék.

Pesten található az egyetlen kéttornyú nem katolikus barokk templom. A Jung József (1734–1808) által tervezett, 1794 és 1801 között felépült orosz ortodox Nagyboldogasszony székesegyház – vagy ismertebb néven Petőfi téri görögkeleti templom – jelenleg nyeri vissza eredeti fényét.¹² A templom mostani, neoklasszicista stílusjegyeket hordozó homlokzati kialakítása 1872 és 1874 között Ybl Miklós tervei alapján valósult meg.¹³ A csodálatos ikonosztáz a 19. század elejéről való, Talidorosz egri faragó és Kuchelmeister bécsi festő munkája. A templom eredetileg a konstantinápolyi ökumenikus patriarchátus tulajdonában volt, és görögök használták, azonban az 1950-es évek elején az állam a moszkvai patriarchátusnak adományozta. Így lett az orosz ortodoxok magyarországi főtemploma. 1951 óta műemlék.

A főváros legősibb temploma a *belvárosi Nagyboldogasszony főplébánia-templom*, amely római kori erőd falaira épült a 11. században. Itt temették el 1046-ban a Dunába taszított Szent Gellért püspököt. Az eredetileg román templomot Zsigmond király alatt gótikus stílusban átépítették, majd Mátyás király uralkodása idején reneszánsz oltárok kerültek a templomba. Az épület jelenlegi formáját a barokk kori átépítés és bővítés során, 1725 és 1740 között nyerte el Pauer János építőmester (1692–1752) irányításával.¹⁴ Pauer sokakhoz hasonlóan osztrák területen született, majd pesti polgárjogot nyerve vezette nemcsak a pesti főtemplom megújítását, hanem a pesti szervita templom és az óbudai főplébániatemplom építését is.¹⁵ A ma látható templom szentélye és hajójának első része a gótika emlékét őrzi, a kiszélesedő főhajó a két toronnyal a barokk korban épült. A 19. század végi restaurálást Steindl Imre irányította, az általa tervezett főoltár azonban a II. világháború során megsemmisült, helyébe Molnár C. Pál (1894–1981) 1947-ben készült szárnyas oltára került. Összességében elmondhatjuk, hogy az Erzsébet híd építéskor majdnem elbontott főtemplom koron és stílusokon át hirdeti a kereszténység jelenlétét a Kárpát-medencében. 1951 óta műemlék.

A *Józsefvárosi Szent József plébániatemplom* – vagy ismertebb néven a Horváth Mihály téri templom – bemutatása azért kívánkozik közvetlenül a belvárosi főplébániatemplom után, mert ahhoz hasonlóan nem egységes stílusjegyeket hordoz. Tallherr József (1730–1807), az Országos Építészeti Igazgatóság első vezetőjének tervei alapján 1797 és 1814 között épült klasszicizáló barokk templomként, majd Hild József tervezte az 1830-as évek-

¹¹ Ld.: FARBAKY PÉTER: A budai ferences templom és kolostor. In: Országúti Ferences Plébánia. Online: orszagutiferencesek.hu / A templom / Templomtörténet. – 2019. szeptember.

¹² RADOS, 2013. 204. p.

¹³ ZAKARIÁS G. SÁNDOR: Magyarország művészeti emlékei. III. köt. Bp., 1961. (továbbiakban: ZAKARIÁS, 1961.) 119–120. pp.

¹⁴ ZAKARIÁS, 1961. 111–112. pp.

¹⁵ Ld.: Paur János György. In: Magyar Katolikus Lexikon. I–XIII. köt. Főszerk.: Diós István. Bp., 1993–2009. Online: lexikon.katolikus.hu – 2019. szeptember.

ben főoltárát, és Lepold Kupelwieser (1796–1862) bécsi festő hatalmas Szent József főoltárképét. Barcza Elek 1891 és 1895 között mind a belső kialakítását, mind homlokzatát neobarokk stíluselemekkel teljesen átalakította.¹⁶ A templom freskói az 1910-es években készültek.¹⁷ Elmondható, hogy a templom ma barokkabbnak tűnik, mint amilyennek építésekor szánták. 1951 óta műemlék.

Utoljára, de nem utolsósorban szólok a *pesti Egyetemi Kisboldogasszony templom*ról, amely a főváros legértékesebb barokk temploma. A legértékesebb, mert egységesen megmaradt barokk stílusban, s nem szenvedett el a historizmus időszakában átépítést. A legértékesebb, mert kiváló tervezővel és freskómesterrel büszkélkedhet. A legértékesebb, mert e templomon kívül korabeli mennyezetképek a budai és pesti szakrális épületeknél alig maradtak ránk. A legértékesebb, mert az egykori pálos templom berendezési tárgyai a szerzetesek állhatatos munkáját dicsérik.¹⁸ A templom egy dzsámi helyén épült 1723 és 1770 között, Mayerhoffer András (1690–1771) salzburgi születésű, igen tehetséges építész tervei szerint. Mayerhoffer annak a dunai barokk építőiskolának a tagja, amelynek alapítója tervezte a melki bencés apátság épületegyüttesét.¹⁹ Mayerhoffer nevéhez fűződik többek között a gödöllői Grassalkovich-kastély és a péceli Ráday-kastély, a kalocsai főszékesegyház, valamint a kecskeméti piarista templom és a pesti szerb templom tervezése is. Külön érdemes kiemelni az Egyetemi templom párkányzattal tagolt főhomlokzatát, az oromzat közepén a Nagyboldogasszony szobrot, valamint a faragott kapuzatot. A díszes főoltárt és a szószéket az olasz származású Conti Lipót Antal kőfaragó és szobrászmester készítette, a főoltárkép a Czeszochowai Fekete Madonna kegykép másolata, a mennyezetfreskók pedig Johann Bergl (1718–1789) alkotásai.²⁰ Bergl osztrák festő a melki apátság freskóinak készítésében is részt vett, Magyarországon csak itt találkozhatunk alkotásaival. Mivel a templomot Mária oltalmába ajánlották, így a mennyezetképek is Mária életéből vett jeleneteket ábrázolnak, az Angyali üdvözléstől az Erzsébettel való találkozáson át a mennybevételig. A freskók 1776-ra készültek el,²¹ amikor már álltak az 56 méter magas tornyok. Az Egyetemi templom szószékén esett össze és kapott agyvérzést a haza tanítója és apostola, Prohászka Ottokár fehérvári püspök. A templom külső felújítása e sorok írásával egyidejűleg kezdődött meg, s reméljük, hogy később a belső mellékoltárok és a freskók is megszépülhetnek. 1951 óta műemlék.

2.2. Az Alföldön

A vidéki templomok közül nemcsak rangja, hanem az Egyetemi templom-éval megegyező tervezője miatt is elsőként a *kalocsai Nagyboldogasszony főszékesegyházat* említem. A kalocsai érsekséget még Szent István alapította, ezért az esztergomi után a kalocsai érseket tekinthetjük a második

¹⁶ ZAKARIÁS, 1961. 159. p.

¹⁷ DÉRI, 1991. 269–270. p.

¹⁸ SISA JÓZSEF – WIEBENSON, DORA: Magyarország építészetének története. Bp., 1998. (továbbiakban: SISA–WIEBENSON, 1998.) 134. p.

¹⁹ VOIT PÁL: A barokk Magyarországon. Bp., 1970. (továbbiakban: VOIT, 1970.) 31. p.

²⁰ ORDASI ZSUZSANNA: Magyar építészet. Bp., 2018. 46–47. p.

²¹ ZAKARIÁS, 1961. 103. p.

egyházi méltóságnak hazánkban. Ugyan először Bácsón volt az egyházmegye központja, de már a 11. században Kalocsán is állt székesegyház. A legtöbb egyházmegyei központban csak Mária Terézia uralkodásával nyílt lehetőség nagyszabású építkezésekre, Kalocsán azonban már III. Károly király alatt, egy ütemben felépült a templom.²² Ez a ma is látható barokk főszékesegyház a negyedik ugyanazon a helyen, és az érseki palotával szerves egységet képezve 1735 és 1754 között épült Mayerhoffer András tervei szerint.²³ A főhomlokzatot a tornyokon is végigfutó párkányzat tagolja, így emelve annak díszes megjelenését. A főbejárat felett ion pilléreken áldásosztó erkély látható, ahonnan az ünnepek után az érsek áldását adta az összesereglett hívekre. Az egyhajós belső teret 4–4 oldalkápolna kíséri, benne különböző korokból származó oltárfestményekkel. Közülük a legrégebbi az 1750-ben készült Fájdalmas Szűzanya kép, amely Máriát ábrázolja, kezében a halott Krisztussal, háttérben Mária Magdolnával; a legfiatalabb Prokop Péter (1919–2003) festőművész kalocsai egyházmegyei pap Assisi Szent Ferencet ábrázoló oltárképe; a legértékesebb pedig a neves bécsi akadémiai tanár, Hubert Maurer (1738–1818) Szent Péter és Szent Pál apostolok búcsúzását megörökítő alkotása (ilyen témájú képet a mester a tatai nagytemplom számára is festett).²⁴ A főhajó boltozatán az egyház diadalát és az egyházatyákat ábrázoló stukkók láthatók, melyeket olasz mester készített 1768 és 1770 között.²⁵ A szentélyben baldachinos főoltár veszi körül a Szűz Mária mennybevitelét ábrázoló, 1857-ben készült főoltárképet, amelynek alkotója ugyanaz a Lepold Kupelwieser, aki a Budapest-józsefvárosi templom főoltárképét festette. 1951 óta műemlék.

Az alföldi Duna-Tisza-közén még egy kéttornyú templom magasodik, a *jászapáti Kisboldogasszony templom*. A mai épület elődjét a 15. században egy jász kapitány építtette gótikus stílusban, ennek átalakításával és bővítésével készült el 1745 és 1759 között a barokk templom, majd 1825 és 1833 között ennek klasszicista bővítése.²⁶ A templom tervezője ismeretlen. A helyiek büszkék arra, hogy templomuk – az egri bazilika után – az egri főegyházmegye második legnagyobb szakrális épülete. A Szűz Mária születését ábrázoló főoltárkép az 1820-as években készült, a mellékoltárok Than Mór munkái az 1860-as évekből, a szekkkók pedig a 20. század elejéről származnak.²⁷ 1953 óta műemlék.

A *máriapócsi Szent Mihály bazilika* – vagy ismertebb nevén a máriapócsi kegytemplom – nemzeti kegyhelyünk és egyben az egyetlen barokk, kéttornyú görögkatolikus templom Magyarországon. Széles körben ismert a Máriapócsi Szűz könnyező kegyképének története. Miután a pócsi fatemplomban az oltárkép 1696-ban két héten át könnyezett, az osztrák császár magához rendelte Bécsbe a képet (amely ma is ott, a Stephansdomban

²² SISA–WIEBENSON, 1998. 128. p.

²³ GENTHON ISTVÁN: Magyarország művészeti emlékei. II. köt. Bp., 1961. (továbbiakban: GENTHON, 1961.) 144–145. p.

²⁴ DÉRI, 1991. 282. p.

²⁵ GENTHON ISTVÁN: Magyarország művészeti emlékei. Bp., 1974. 395–396. p.

²⁶ GENTHON, 1961. 138. p.

²⁷ Ld.: A jászapáti Kisboldogasszony templom honlapja: jaszapatitemplom.hu – 2019. szeptember.

látható), de a Pócsra visszakerülő másolat ismét könnyezett, 1715-ben.²⁸ Az egyre növekvő zarándoksereg fogadására a bazilita szerzetesek 1731 és 1756 között felépítették a barokk kegytemplomot. Az ikonosztáz még a 18. század végén, a hagymakupolás tornyok a 19. század közepén, a mai kegyoltár a II. világháború alatt készült el.²⁹ 1948-ban XII. Piusz pápa „basilica minor”, azaz kisbazilika címet adományozott a kegytemplomnak. 1958 óta műemlék.

Most rátérek a Giovanni Battista Carlone (1682–1747) olasz építésmester által tervezett templomok bemutatására. Carlone 35 éven keresztül Eger városát tekintette otthonának, és az egri püspök szolgálatában állva számos nívós, egy- és kéttornyú barokk templomot álmodott meg, még a váradi püspökség területén is.³⁰ Az általa tervezett vagy átalakított egytornyú templomokat (például a szolnoki volt ferences templom, a gyöngyösi ferences templom, Füzesabony és Heves plébániatemploma) nem ismertetem, viszont a nevéhez köthető kéttornyú szakrális épületekre részletesen kitérek. Ezek közé tartozik a *debreceni Szent Anna székesegyház*, amely 1993 óta az újonnan megalapított Debrecen-nyíregyházi Egyházmegye főtemploma. A Szent Anna templomot a református többségű szabad királyi városban megtelepedett piaristák építették 1719 és 1746 között. A homlokzaton a templomot építtető Csáky Imre bíboros, nagyváradi püspök címere látható,³¹ a főhajóból 3–3 oldalkápolna nyílik, amelyek bécsi mesterek oltárképeit rejtik. A fából faragott főoltár az 1830-as évekből származik. A torony nélkül épített katolikus templom főhomlokzata és tetőzete tűzvészben a 19. század elején megrongálódott, és az ezt követő újjáépítés során – a szintén egri Povolny Ferenc tervei alapján – már úgy állították helyre a templomot, hogy az két barokk tornyot is kapott.³² 1951 óta műemlék.

2.3. Az Északi-középhegység előterében

Szintén Carlone munkája a *miskolci Nagyboldogasszony plébániatemplom*, vagy ismertebb nevén a miskolci minorita templom, amely egy gótikus templom helyén épült Kelemen Didák minorita tartományfőnök irányításával és az egri püspök anyagi támogatásával 1729 és 1735 között.³³ A neves hittérítő és író, Didák testvér e templomban van eltemetve. A debreceni Szent Anna templomhoz hasonlóan Carlone itt is 3–3 oldalkápolnát tervezett, amelyben egykor Lőcséről származó faragott oltárok álltak. A 18. századból megmaradt rokokó szószék és a díszes padozat minorita szerzetesek munkája, ezek megmenekültek a templomot többször is sújtó tűz-

²⁸ DÉRI, 1991. 281. p.

²⁹ CZAGÁNY KÁLMÁN: A múlt emlékei Szabolcs-Szatmár megyéből. Képes Műemlékjegyzék. Nyíregyháza, 1984. 333. p.

³⁰ Ld.: BÉKÉS ENIKŐ: Carlone, Giovanni Battista II. In: Kortárs Magyar Művészeti Lexikon. I–III. köt. Főszerk.: Fitz Péter. Bp., 1993–2001. Online: artportal.hu / Lexikon. – 2019. szeptember.

³¹ DÉRI, 1991. 271. p.

³² SISA–WIEBENSON, 1998. 134–136. pp.

³³ CSEKE LÁSZLÓ: Észak-Magyarország. Bp., 1978. (Panoráma mini útikönyvek) (továbbiakban: CSEKE, 1978.) 125. p.

vésztől.³⁴ A mai, Mária mennybevételét ábrázoló főoltárkép Tiziano képének másolata és 1867-ből való, maga a főoltár és a mennyezeti szekkkók az 1950-es években készültek.³⁵ 1950 óta műemlék.

Miskolc egy másik kéttornyú barokk templommal is büszkélkedhet, amelynek tervezője a történészek szerint szintén Carlone volt.³⁶ A *Szent Péter és Szent Pál plébániatemplom*, más néven a Miskolc-mindszenti templom helyén a középkorban – amikor még Mindszent önálló község volt – egy kápolna állt, ide került 1728 és 1743 között az apostolfejedelmek tiszteletére szentelt új épület.³⁷ A templom mai külső megjelenése 1864-re készült el, az egyik torony befejezését Ferenc József, a másikat az egri érsek finanszírozta. A főapostolokat ábrázoló főoltárkép és a négy mellékoltárkép Kovács Mihály alkotása a 19. század második feléből. 1951 óta műemlék.

A hazai barokk templomépítészet egyik fellegrája *Eger*, ahol a szerzetesrendek megtelepedését hírül adva, a művészeteket pártoló Erdődy Gábor, Barkóczy Ferenc és Eszterházy Károly püspökök támogatásával – számtalan palota és polgári épület mellett – szép számmal épültek barokk templomok is. Ezek között 3 kéttornyú, nagy művészi értéket képviselő templom van. Először a legkorábban felépítettéről szólok, amelyet a jezsuiták, a barokk építészet magyarországi megtelepedésének élharcosai emeltek. A templom a jezsuita rend feloszlata után a ciszterciták tulajdonába került, de a védőszentje ma is egy jezsuita generális, sőt a templom homlokzatát is négy jezsuita szent szobra díszíti. Ez a *Borgia Szent Ferenc templom*, vagy ismertebb nevén a ciszterci templom egy korábbi mecset helyén épült 1730 és 1743 között az Egerben megtelepedett Carlone tervei szerint. Főoltára nem kép és nem is falfestmény, hanem szoborcsoport, amely Borgia Szent Ferencnek az Oltáriszentség előtti hódolatát ábrázolja, de megjelenik rajta Ábrahám áldozata, Mózes a rézkígyóval és Jézus áldozata, a kereszthalál is.³⁸ E stukkószobrokkal díszített főoltár Johann Anton Krauss (1728–1795) német szobrász alkotása.³⁹ A főhajóból 4–4 oldalkápolna nyílik, melyből kettő őrzi a híres Kálvária-oltárt és Mária-oltárt – ez utóbbi a bécsi Burgkapelle kegykép másolata. A templom mennyezetképei már az egri tűzvész és földrengés után készültek, Innocent Ferenc (1859–1934) munkája 1887-ből. 1951 óta műemlék.

Az *egri Szeplőtelen Fogantatás templomot*, vagy más néven az egri barátok (ferencesek) templomát szintén Carlone tervei alapján építették 1736 és 1755 között. Az Immaculata szobrot rejtő főhomlokzat és a tornyok 1776-ra készültek el. A 3–3 mellékoltárral rendelkező főhajó egyenest a főoltárra irányítja a figyelmünket, amelynek baldachinja a legszebbek közé tartozik Magyarországon.⁴⁰ Maga a főoltárkép és a mellékoltárok is a 18.

³⁴ BALOGH FERENC: Magyarország – Országismeret. Bp., 2004. (továbbiakban: BALOGH, 2004.) 123. p.

³⁵ DERCSÉNYI BALÁZS – MAROSI ERNŐ: Templomok Magyarországon. Bp., 2008. (továbbiakban: DERCSÉNYI–MAROSI, 2008.) 178. p.

³⁶ DÉRI, 1991. 248. p.

³⁷ GENTHON, 1961. 188. p.

³⁸ BALOGH, 2004. 112. p.

³⁹ Ld.: Krauss, Johann Anton. In: Képzőművészet Magyarországon a kezdetektől a XX. század közepéig. Online: www.hung-art.hu / ABC Index. – 2019. szeptember.

⁴⁰ BALOGH, 2004. 113. p.

század második feléből származnak, a művészettörténészek szerint egyeseket Johann Lucas Kracker (1719–1779) híres cseh származású festőművész készítet. ⁴¹ A mennyezetfreskók az 1920-as évekből valók, és a pesti főplébániatemplom kapcsán már említett Molnár C. Pál, római akadémiai festő alkotásai. 1951 óta műemlék.

Az öt Carlone tervezte templom után mindenképpen szólni kell az *egri Páduai Szent Antal templomról*, vagy nemzetközileg is ismert nevén az egri minorita templomról, amelyet sokan hazánk legszebb barokk templomának tekintenek. ⁴² Az egri főtéren, azaz a Dobó István téren álló templom 1758 és 1771 között épült, és a jelenkori művészettörténet állítja, hogy Kilian Ignaz Dientzerhofer (1689–1751) prágai építész tervei alapján épült. Erre utal az épület egyedi megjelenése: a két torony között kosárvívesen kidomborodó homlokzat megnyújtja a templomot és messzire hirdeti feliratával annak védőszentjét. Ilyen megoldást találunk Bécestől Karlovy Varyn át Prágáig, Dientzerhofer munkásságát dicsérve. A csehországi barokk építészet vezetőtervezőjének Egerben való megjelenését az is bizonyítja, hogy az általa tervezett híres prágai Szent Katalin templom alaprajza megegyezik a minorita temploméval. ⁴³ Az egri egyhajós, latinkereszt alaprajzú templom főoltárképét a már említett, szintén cseh származású Kracker festette 1771-ben, és Szent Antalnak a kis Jézus előtti hódolatát jeleníti meg. A 6 mellékoltár között találjuk a Szent Flórián oltárt, amelyen a szent éppen a lángokban álló minorita rendházat oltalmazza, és a Nepomuki Szent János mennybevitelét megjelenítő oltárképet. Szép barokk alkotások a Mária születését, Szent József halálát, Jézus kereszthalálát és a Fájdalmas Szűzanyát megjelenítő oltárképek is. ⁴⁴ A mennyezetfreskók a pozsonyi Raindl Márton munkái 1770-ből, és Szent Antal életéből származó jelenségeket ábrázolnak: Szent Antal csodatétele, Szent Antal karján a kis Jézussal, Antal a halaknak prédikál és Antal halála. A templom szépségét fokozzák a gyönyörű tölgyfa padok, amelyeket minorita szerzetesek faragtak, és közülük nem lehet két egyformát találni. ⁴⁵ A díszes szószék szintén egy minorita szerzetes, Benedictus Mönch munkája. Összességében elmondható, hogy a minorita templom művészettörténeti értékét nemcsak a szép homlokzata, hanem egységes belső tere is adja, amelyben az oldal- és mennyezetképektől a szószéken át a padokig minden egységesen barokk. 1951 óta műemlék.

Heves megye második legnépesebb városa, *Gyöngyös* is büszkélkedhet kéttornyú barokk templommal. Pontosabban templomokkal. Az ismeretebb, a város főterén álló *Szent Bertalan plébániatemplom*, amely az 1917-es tűzvész előtti díszes toronysisakját a közelmúltban kapta vissza. Az épület a helyén álló gótikus templom átalakításával nyerte el mai formáját, az

⁴¹ GENTHON, 1961. 79–80. p.

⁴² BALOGH, 2004. 115. p.

⁴³ DÉRI, 1991. 273. p.

⁴⁴ VELLADICS MÁRTA: Magyar építészet. Barokk, rokokó és copf. Bp., 2002. (továbbiakban: VELLADICS, 2002.) 77–78. p.

⁴⁵ Ld.: A Minorita templom Magyarország egyik legszebb barokk temploma. In: Minden, ami Eger. Online: mindenamieger.blogspot.com, 2018. július 10. – 2019. szeptember.

eredeti templomról tanúskodnak a szentély és a hajó középkori pillérei.⁴⁶ A Bertalan-templom különleges ritkasága a bronz keresztelőmedence, amely szintén a középkori templomból maradt ránk. Az épület mai formáját az 1746 és 1756 közötti barokk átalakításkor nyerte el, de a szokatlanul széles főhomlokzat két szélén álló torony csak később, a 19. század elején épült. A főoltárkép Szent Bertalan vértanúságát ábrázolja, Krannowetter Gábor munkája 1773-ból, a mellékoltárképek a 18. század végéről, a 19. század elejéről származnak.⁴⁷ Az említett pillérsor a templomot három hajóra osztja, a mellékhajók felett karzat található. 1950 óta műemlék.

A mátrai-borvidék központja Gyöngyös, így nem csoda, hogy a szőlőművesek védőszentjének tiszteletére is emeltek templomot. A *Szent Orbán templomot* a jezsuiták építették – a korábbi gótikus épület falainak részbeni felhasználásával – 1752 és 1771 között. Főoltára Mária menybevételét ábrázolja, 1762-ben készült.⁴⁸ A mellékoltárképek a Batthyány téri Szent Anna templomnál már említett híres bécsi festő, F. X. Wagenschön alkotásai, a rokokó szobrok pedig az egri ciszterci templom főoltárát is készítő, J. A. Krauss művei.⁴⁹ A kapcsolódások nem véletlenek, hiszen mindhárom templomot a jezsuiták építették. 1951 óta műemlék.

Ahogy Miskolc és Eger a Bükk lábainál, Gyöngyös a Mátra előterében, úgy Vác a Börzsöny közelében elterülve tanúskodik a barokk emlékekről, köztük a két kéttornyú templomáról. A csodálatos *váci Sárlos Boldogasszony székesegyház* a késő barokk stílus remeke, az első nagykupolás templom Magyarországon.⁵⁰ Sisak nélküli tornyai között az előcsarnokot hat korinthoszi oszlop tartja, amelyen a felirat hírül adja az idelátogatóknak, hogy a székesegyház Szűz Mária és Szent Mihály oltalma alatt áll. A templomot Eszterházy Károly – a későbbi Líceum-építő egri püspök – váci püspökként, Franz Anton Pilgram (1699–1761) neves osztrák építésszel tervezette meg (aki a tatai nagytemplom egyik tervezője is), de az utód, Migazzi Kristóf bécsi bíboros-érsek, váci püspök Isidore Canevale (1729–1786) francia „forradalmi építésznek” adta át a megbízást, így a dóm valójában Canevale klasszicizáló tervei alapján nyerte el mai formáját.⁵¹ Az 1763 és 1777 közötti kivitelezést Oswald Gáspár piarista építész, a kecskeméti nagytemplom-társszékesegyház tervezője irányította – így a két egyházi épület homlokzati kialakításában és szentélyében méltán lehet hasonlóságot találni. A váci székesegyház egyhajós, a kereszthajóban érett barokk kupolával. A kupolafreskót és a főoltárképet is Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) festette, aki osztrák származása ellenére négy évtizedet Magyarországon töltött, és az utókor a legnagyobb hazai barokk festőnek tekinti.⁵² Maulbertschnek 14 magyarországi templomban és palotában maradtak fenn oltárképei és freskói, amelyeken végig lehet követni pályafutását a korai éveitől (például Sümeg) a rokokó munkáin át (például

⁴⁶ CSEKE, 1978. 81. p.

⁴⁷ GENTHON, 1961. 114. p.

⁴⁸ GENTHON, 1961. 111. p.

⁴⁹ Wagenschön, Franz Xaver. In: Magyar Katolikus Lexikon. I–XIII. köt. Főszerk.: Diós István. Bp., 1993–2009. Online: lexikon.katolikus.hu – 2019. szeptember.

⁵⁰ VELLADICS, 2002. 128. p.

⁵¹ DÉRI, 1991. 294–295. pp.

⁵² GARAS KLÁRA: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp., 1955. 83. p.

Győr) egészen a klasszicizáló freskókig (például Pápa).⁵³ A dóm főoltárképe Máriának Erzsébetnél tett látogatását ábrázolja, a mennyezeti freskó pedig a Szentháromság előtti hódolatot, mindkettő 1770-re készült el. A templom négy mellékoltára közül az egyik Szent Mihály főangyalt, a váci egyházmegye védőszentjét jeleníti meg. A copfstílusú stallumokat és a – szentélyt a hajótól elválasztó, a korábbi székesegyházból származó – reneszánsz, virágmintás szentélykorlátot külön érdemes megemlíteni. 1951 óta műemlék.

A váci *Szent Anna templom*, vagy ismertebb nevén a kegyesrendiek temploma a másik kéttornyú barokk templom a városban. Az épület – a rendházzal egy egységet alkotva – a település világi és egyházi központja között félúton, a Szentháromság téren magasodik.⁵⁴ A piaristák építették 1725 és 1741 között, és bár a tervezője ismeretlen, a kivitelezésében biztosan részt vett a székesegyháznál már említett Oswald Gáspár piarista szerzetes is. A rend tagjai újra és újra visszatértek a szomszédos rendházba, először a II. József általi felosztatás, majd a szocializmus évtizedei után. A templom főkapuja felett a rendalapító, Kalazanci Szent József látható két angyal társaságában. A hajóban 3–3 oldalkápolna található, az egyikben szintén a rendalapító képe jelenik meg. A főoltárkép 1796-ban, az első felosztatás után készült, Szent Annát és Joachimot ábrázolja a kis Máriával, egy angyal társaságában.⁵⁵ A szószék és a padozat késő barokk stílusban készült és szintén Oswald Gáspár munkásságát dicséri. 1958 óta műemlék.

A városiak mellett két falusi templomot sem szabad kifelejtenünk. A *Mátraverebély-szentkúti Nagyboldogasszony bazilika* ősi zarándokhely és 2006 óta nemzeti kegyhelyünk. A hagyomány szerint Szent László király jelenlétében fakadt itt az első forrás, majd a 13. század elején történt az első gyógyulás, amikor egy néma pásztorfiú nyerte vissza beszélőképességét. Innentől kezdve a falu gótikus templomától rendszeresen tartottak körmeneteket a csodatévő szentkúti forráshoz. A csodák hitelessége 1700-ban kapott pápai jóváhagyást, amelyet követően hamarosan megépítették az első kőkápolnát itt a falun kívül, Szentkúton. A mai barokk templom 1758 és 1763 között épült. Először a kegyhelyet ciszterci szerzetesek gondozták, a ferencesek csak 1772-ben lettek a szentkúti kolostor lakói.⁵⁶ A baldachin formájú főoltár fogja körbe Máriát a kis Jézussal megjelenítő öltöztetős kegyszobrot, amely felett az első csodát, a néma pásztorfiúnak megjelenő Máriát ábrázoló freskó látható. Ez a freskó, a Nagyboldogasszony mennyezetkép és a színes üveglablakok is az 1930-as évekből származnak.⁵⁷ Érdekes, hogy a szocializmus térnyerésével a szerzeteseket innen is elűzték, a kolostort szociális otthonná alakították, és éppen ebben az időszakban, 1970-ben kapta meg e kis templom – a nagy egri főszékesegyházzal egyidejűleg – a basilica minor rangot. 1958 óta műemlék.

⁵³ GARAS KLÁRA: Barokk. Magyar művészettörténet. Bp., 1970. (továbbiakban: GARAS, 1970.) 34–37. p.

⁵⁴ CSEKE LÁSZLÓ: Duna-kanyar. Bp., 1982. (továbbiakban: Panoráma mini útikönyvek) 139. p.

⁵⁵ Pest megye műemlékei. II. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp., 1958. 345–349. p.

⁵⁶ Ld.: Kegyhelytörténet. In: Mátraverebély-Szentkút nemzeti kegyhely. Online: [szentkut.hu / Lelkiség / Történet](http://szentkut.hu/Lelkiseg/Tortenet). – 2019. szeptember.

⁵⁷ GENTHON, 1961. 183. p.

A Börzsöny szívében található a *márianosztrai Magyarok Nagyszonyja bazilika*, összeépítve a hírhedt börtönnel. A kegyhelyet Nagy Lajos király alapította 1352-ben a „Mi Máriánk,” azaz „Mária nostra” tiszteletére, és azt a magyar alapítású pálos rendnek ajándékozta. Innen indultak a szerzetesek és alapították meg a Jasna Gora kolostort, hogy majd 330 évvel később, a török kiűzése után a lengyel szerzetesek visszajöttével újjáéledhessen a pálos élet. A rendet azonban II. József feloszlatta, a kolostorból fegyház lett, és a pálosok csak 1989-ben tértek vissza.⁵⁸ A kegytemplom a gótikus szentély megtartásával, a kolostorban lakó pálos szerzetes-építész, Vépi Máté (1700–1747) terveinek felhasználásával 1719 és 1738 között épült. Általában jellemző volt a szerzetesrendekre, hogy igyekeztek saját építészti és szerzetesekből álló mestergárdát szervezni, de ezek közül ismereteink szerint Vépi Máté pálos volt az egyetlen, aki akadémiai végzettséget is szerzett.⁵⁹ A templom fából faragott főoltárát és a 6 mellékoltárt szintén pálos szerzetesek készítették.⁶⁰ A Madonnát ábrázoló főoltárkép 1984-ben került a mai helyére, a mellékoltárképek – így a híres Irgalmas Jézus Őt Szent Sebe kép és a rendalapító Remete Szent Pál kép – a 18. századból származik. 1950 óta műemlék.

2.4. A Dunántúlon

A Dunántúlon található területarányosan a legtöbb barokk templom. Ennek egyértelmű oka, hogy Habsburg hatással, főpapi és főúri támogatással a nyugat- és közép-dunántúli városokban jelent meg legintenzívebben a barokk építészeti stílus. S habár kéttornyú barokk templomaink fele a Dunántúlon épült, e szakrális épületek elszórva helyezkednek el. Egyetlen dunántúli város van, amely több kéttornyú templommal büszkélkedhet, és ez *Székesfehérvár*. Az ősi koronázóváros a török hódoltság után kezdett újjáéledni, lett ismét szabad királyi város, majd püspöki székhely, és jelentek meg falai között a szerzetesrendek. A gótikus stílusú Péter-Pál templom falainak felhasználásával, Martin Grabner tervei alapján 1758 és 1768 között nyerte el mai formáját a belvárosi plébániatemplom, amely 1777-ben az új egyházmegye székesegyháza lett. A fehérvári *Szent István bazilika-székesegyház* Mária Terézia adományaként megkapta Dubrovnikból a Szent István-fejereklyét, de a királynő a templom főoltárának és szentélyének kialakítását is támogatta anyagiakkal.⁶¹ A vörös márvány főoltárépítményt – a nagyváradi székesegyház tervezője – Franz Anton Hillebrandt császári főépítész, a főoltárképet pedig, amely a koronát és az országot Szűz Máriának felajánló Szent Istvánt ábrázolja, Vinzenz Fischer (1729–1810) bécsi akadémiai tanár készítette 1775-ben.⁶² A Szent István megdicsőülését, az első püspökség megalapítását és az Intelmek Szent Imrének való átadását ábrázoló mennyezetképek, valamint a négy mellékoltárkép Johann

⁵⁸ Ld.: BARNA GÁBOR: Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon. Bp., 1990. 104–105. p. Közli: Búcsújárás honlapja. Online: www.bucsujaras.hu / Márianosztra. – 2019. szeptember.

⁵⁹ SISA-WIEBENSON, 1998. 131–132. pp.

⁶⁰ GENTHON, 1961. 180. p.

⁶¹ DÉRI, 1991. 291–292. pp.

⁶² GENTHON ISTVÁN: Magyarország művészeti emlékei. I. köt. Bp., 1959. (továbbiakban: GENTHON, 1959.) 350–351. pp.

Ignaz Cymbal (1722–1795) osztrák festő 1768-ra elkészült alkotásai. Cymbal korának egyik legnevesebb festője volt, aki – az akkor a fél Dunántúlt felölelő – veszprémi püspökség területén számtalan megbízást kapott: a sümegi és a veszprémi püspöki palota fal- és mennyezetképeitől a zalaegerszegi Mária Magdolna templomon át a Brunszvik-család martonvásári templomáig.⁶³ Érdemes kiemelni a bazilika 18. századi szép szószékét és városcímeres padozatát, valamint az 1950-es években Búza Barna szobrászművész által készített faragott stációkat. A székesegyház Szent István halálának 900. évfordulóján, 1938-ban kapott basilica minor rangot. 1950 óta műemlék.

A *székesfehérvári Nepomuki Szent János templom*, vagy ismertebb nevén a ciszterci Nagyboldogasszony templom több szerzetesrend ittlétéről is tanúskodik. A töröktől való felszabadulás után – a jezsuita plébánia-templom mellett – a szerzetesrend a városban saját rendi templomot is emelt 1745 és 1751 között Paul Hatzinger tervei alapján. Hatzinger Martin Witwernek, a Dunántúlon munkálkodó kiemelkedő karmelita építésznek volt a tanítványa. A templom jezsuita alapításáról tanúskodik a Loyolai Szent Ignác megdicsőülését ábrázoló freskó, a Szent Ignác- és a jezsuita hittérítő, Xavéri Szent Ferenc halálát megjelenítő mellékoltár. A jezsuiták feloszlata után a templom a pálosoké lett, ekkor volt a rendház lakója Ányos Pál és Virág Benedek szerzetesköltő, s ekkor készült pálos mesterek munkájaként Európa egyik legértékesebb rokokó sekrestyebútorzata.⁶⁴ Aztán miután II. József a pálosokat is feloszlatta, a ciszterciák gondozásába került a templom és ők vették át a helyi gimnázium fenntartását is. Ekkor, ciszterci hagyományként Nagyboldogasszony oltalma alá helyezték a közösséget, ő lett a templom társvédőszentje, amit a szentély barokk Mária-képe is igazol.⁶⁵ A templom főoltárképe falfreskó, Nepomuki Szent János megdicsőülését ábrázolja, és egy neves bécsi akadémiai tanár, Casper Franz Sambach (1715–1795) alkotása. Sambach korai, 1748 és 1752 közötti munkája a Szentháromságot, az ország-felajánlást és az Ignác megdicsőülését megjelenítő freskó is.⁶⁶ A templom különleges értéke a közelmúltban felújított fehér alapú, gazdag arany díszítésű szószék, amely – a budai Szent Anna templomnál már említett neves óbudai szobrász – Bebo Károly alkotása. 1950 óta műemlék.

A *székesfehérvári Szent Sebestyén templom* – ismertebb nevén felsővárosi templom – fogadalmi épület, a város pestisjárványtól való megszabadulásának emlékére emelték, hálából Szent Sebestyén katona-vértes tanú közbenjárásáért. Először kápolna állt a helyén, majd ennek átalakításával készült el a mai háromszakaszos templom késő barokk stílusban 1800 és 1807 között. A tornyok és a főhomlokzat 1840-re nyerte el mai formáját Friedl Károly tervei szerint. Itt már érződik a klasszicista és a neogót ha-

⁶³ GARAS, 1970. 60. p.

⁶⁴ Ld.: GALUSKA TÜNDE: Egyedülálló pálos faragások a sekrestyében. Székesfehérvár, ciszterci templom. In: A pálos rend építészeti emlékei. A pálos rend középkori és újkori épített emlékeinek adatbázisa. Online: www.palosepiteszet.hu / Budapest és környékének pálos kolostorai / Székesfehérvár, 2018. szeptember 1. – 2019. szeptember.

⁶⁵ GENTHON, 1961. 355. p.

⁶⁶ GARAS, 1970. 34. p.

tás.⁶⁷ A Szent Sebestyén mártíromságát ábrázoló főoltárkép, valamint a 6 mellékoltárkép a 19. század végéről származik. A templom a II. világháború alatt súlyos sérüléseket szenvedett, a mai mennyezetfreskók ezt követően, az 1960-as években készültek és Bicskei Karle alkotásai.⁶⁸ 1951 óta műemlék.

Esztergom kéttornyú barokk templomát szintén a jezsuiták építették. A *Loyolai Szent Ignác plébániatemplom* Petrus Ross tervei alapján, egy török kori dzsámi helyén épült 1728 és 1738 között.⁶⁹ A jezsuiták után a pálosoké, majd a bencéseké, végül a Prímási Palotával egybeépült templom a Víziváros plébániatemploma lett. Az egri minorita templomhoz hasonló, domborúan előreívelő homlokzata, valamint a két karcsú tornya 1797-re készült el.⁷⁰ 1820-tól a klasszicista bazilika megépüléséig ez a templom volt a prímás székesegyháza. Sajnos az épületet a II. világháború során több bombatalálat is érte, amelynek következtében boltozata beszakadt, és a Martino Altomonte olasz mester által festett főoltárkép is megsemmisült.⁷¹ A mai modern, Szent Ignácot szentekkel ábrázoló főoltárkép 1958-ban készült el, Gaál Imre (1922–1964) alkotása. 1950 óta műemlék.

Komárom-Esztergom megye legértékesebb késő barokk épülete a *tatai Szent Kereszt felmagasztalása plébániatemplom*. A tatai nagytemplom jeles barokk építészek munkáját dicséri: az eredeti terveket Franz Anton Pilgram készítette, az építkezés azonban elhúzódott, a mester meghalt, így a helyi építész, Fellner Jakab (1722–1780) átdolgozott tervei szerint folytatódott a templom építése. Az épület befejezése előtt Fellner is meghalt, és az egyik munkatársa – aki feleségül vette Fellner özvegyét –, Grossmann József (1747–1785) fejezte be a templomot.⁷² Fellner Morvaországban született, viszont életének nagy részét magyar földön, az Esterházy grófok szolgálatában élte le és Tatán, a nagytemplom altemplomában van eltemetve. Tervezői nagyságát dicséri többek között az egri líceum, a veszprémi érseki palota, a pápai, a császári és a szári plébániatemplom. Stílusával valóságos iskolát teremtett, Fellner hatása érződik például a kecskeméti nagytemplomon vagy a Budapest-terézvárosi plébániatemplomon.⁷³ Több munkáját Grossmann József fejezte be. Maga a tatai nagytemplom 1751 és 1784 között épült, a vörösmárvány, négyoszlopos főoltár Grossmann József, a szentélytől balra lévő, szintén vörösmárvány szószék Gött Antal alkotása. A Szent Péter és Pál apostolok búcsúját ábrázoló oltárkép Hubert Maurer – Kalocsa kapcsán már említett – bécsi mester munkája 1779-ből.⁷⁴ A boltozat modern freskói az 1970-es évekből valók. Érdeemes megtekinteni a sekrestyében a majki kamalduli remeteségből származó szép sekrestyebútorzatot.⁷⁵ 1950 óta műemlék.

⁶⁷ GENTHON, 1959. 356. p.

⁶⁸ FITZ JENŐ: Székesfehérvár. Bp., 1985. 99–100. pp.

⁶⁹ GENTHON, 1961. 82–83. pp.

⁷⁰ SISA–WIEBENSON, 1998. 140. p.

⁷¹ DÉRI, 1991. 274. p.

⁷² GIMES ENDRE: Észak-Dunántúl. Bp., 1981. (továbbiakban: GIMES, 1981.) 262–263. p.

⁷³ BIERBAUER VIRGIL: A magyar építészet története. Bp., 1937. (továbbiakban: BIERBAUER, 1937.) 208. p.

⁷⁴ GENTHON, 1959. 384–385. pp.

⁷⁵ BALOGH, 2004. 264. p.

A *kisbéri Nagyboldogasszony plébániatemplom* két homlokzati tornya sisak nélküli, bástyás kiképzésű. A templom 1780 és 1791 között épült késő barokk stílusban, a tornyokat az 1820-as években emelték.⁷⁶ A templom szószéke szép copf alkotás a 18. század végéről, a Mária mennybevételét ábrázoló és magyar címerrel díszített főoltárkép 1889-ből való és Koroknyai Ottó alkotása, míg a bibliai jeleneteket és magyar szenteket – köztük az Államalapítót – megjelenítő neobarokk freskók Döbrentey Gábor munkái és 1938-ra, a Szent István évfordulóra készültek el.⁷⁷ 1958 óta műemlék.

Győrben – amely Eger mellett a barokk másik hazai fellegrája – nemcsak szép palotákat és polgárházakat, hanem jeles barokk templomokat is megcsodálhatunk (például a Maulbertsch képekkel díszített székesegyház-bazilikát és az ovális templomépítészet hazai remekét, a karmelita templomot⁷⁸), azonban közülük csak eggyel foglalkozom részletesebben, mivel csak az kéttornyú. A *Loyolai Szent Ignác templomot*, azaz a bencés templomot a jezsuiták építették 1634 és 1641 között Baccio del Bianco tervei alapján. Ez a szakrális épület a legkorábbi barokk templom a mai Magyarországon, és az egyetlen, amelyet a korai barokkhoz sorolhatunk.⁷⁹ Ekkor még nem jelentek meg az osztrák építészek sem, így a templombelső az olasz barokk jegyeit viseli magán, és alaprajzi elrendezése a római Il Gesu templom mintájára készült.⁸⁰ Jelenlegi homlokzati kialakítása és a toronysisakjai Martin Witwer munkáját dicsérik, és 1727-re készültek el. A csodálatos templombelsőben a hajóból 3–3 oldalkápolna nyílik, amelyben 17. századi stukkókat és falfestményeket láthatunk. A mennyezetfreskókat Paul Troger (1698–1762), a bécsi képzőművészeti akadémia rektora készítette 1744 és 1747 között: a szentélyben Szent Ignác mennybevétele, a hajóban az Angyali üdvözlés, az orgona felett az Angyalok kórusa jelenik meg. A főoltárkép is Troger munkája, és a jezsuita rendalapító Istenhez való könyörgését ábrázolja. A szentélyben látható Szent Lukács evangélista arcképén Troger saját magát jelenítette meg.⁸¹ A hajó legértékesebbnek tartott alkotása a Goda Lajos pozsonyi mester által 1749-ben készített szószék, amely faszobrokkal és domborművekkel gazdagon díszített. Emellett az oltárokon díszített faszobrok, a főhajóban fent íves fakeretes üvegablakok oratóriummal, lent mintás ajtók és padozat látható, amely által a templom egy egységes, lángoló barokk alkotásként jelenik meg. 1950 óta műemlék.

A *fertőszéplaki Mindenszentek plébániatemplom* a falusi barokk templomépítészet szép alkotása hazánkban. A község közepén egy kis dombra épült Széchényi Zsigmond adományából 1728 és 1735 között; tervezője ismeretlen. A szentélyben látható Nepomuki Szent János kép a neves soproni festő, Schaller István alkotása 1774-ből.⁸² A bal oldali fa mellékoltár a Szenvedő Krisztust ábrázolja töviskoronával és a kínzás esz-

⁷⁶ GIMES, 1981. 102. p.

⁷⁷ Ld.: Műemlékem.hu Online: muemlekem.hu / Objektumok – 2019. szeptember. Azon. sz.: 6285. sz.

⁷⁸ DÉRI, 1991. 277. p.

⁷⁹ VOIT, 1970. 21. p.

⁸⁰ GIMES, 1981. 280. p.

⁸¹ GARAS, 1970. 32–33. pp.

⁸² DÉRI, 1991. 275. p.

közeivel, így a kalapáccsal, lándzsával és kereszttel, a jobb oldali mellékoltár pedig a Madonnát a kis Jézussal, felette a bűnbeesés almája és a kígyó. Szép faragott alkotások, csakúgy, mint a templom festett faszobrai. A díszes szószék oldalán Széchényi feleségének, Barkóczy Mária grófnének arcképe látható, a szószék tetején pedig Szent Péter a kakassal.⁸³ 1958 óta műemlék.

A *soproni Szent Júdás Tádé templom*, ismertebb nevén a soproni domonkos templom 1719 és 1725 között épült Eisenkölbl Lőrinc tervei szerint karcsú barokk tornyai 1775-re készültek el. Homlokzata szentekkel díszített, a két torony között, a timpanon tetején a Megváltó szobra látható.⁸⁴ Belül az oszlopos-szobros főoltár egy domonkos fráter műve, közepén Szűz Mária a kis Jézussal, felette a templom védőszentje, Szent Tádé apostol, a főalakok körül domonkos szentek szobrai jelennek meg.⁸⁵ Gazdagon díszítettek az oratórium ablakai, a rokokó főoltár, a 4 mellékoltár és a padozat. A Szent Domonkos oltár a Fertőszéplaknál már említett helyi festő, Schaller István munkája. 1951 óta műemlék.

A *veszprémvársányi Szent Adalbert plébániatemplom* – a kisbérihez hasonlóan – toronysisak nélküli, bástyás épület. A vörösmárvány kapuzata feletti bencés címer is jelzi, hogy a település a Pannonhalmi Főapátság birtoka volt és ma is a területi apátsághoz tartozik.⁸⁶ A templom 1774 és 1785 között épült, valószínűleg a tatai nagytemplomnál már említett Grossmann József tervei szerint. Az egyhajós templombelső Szent Adalbertet ábrázoló főoltára, valamint a szószék – a külső megjelenéssel szemben – késő barokk, koraklasszicista megjelenést ad a templomnak.⁸⁷ 1958 óta műemlék.

A *zirci Nagyboldogasszony főapátsági bazilika* a ciszterci rend magyarországi anyatemploma. A szerzeteseket III. Béla király telepítette le Zircen 1182-ben, de a ciszter rendnek mind a török hódoltság, mind a szovjet megszállás után újra kellett kezdenie az életét. Maga a templom érett barokk stílusban épült, Wittwer Márton Atanáz (1667–1732) karmelita szerzetes terveinek felhasználásával 1732 és 1770 között, de a szép barokk homlokzat a kő toronysisakokkal 1854-re készült el a mai, megmagasított formájában.⁸⁸ A dunai építész, a barokk építőiskolához tartozó Witwer Ausztriában született és Csehországban halt meg, de több magyar barokk épület, így a zirci templom mellett a pannonhalmi főapátság barokk szárnya, a győri karmelita és a pápai bencés templom is a nevéhez kötődik. A zirci bazilika – amely a basilica minor rangot a 800. évfordulón, 1982-ben kapta meg, azaz a szerzetesrend nem nyilvános működésének időszakában⁸⁹ – az elmúlt évtizedben nyerte vissza eredeti fényét, a külső homlokzat a „műemlék sárga” helyett az eredeti tört fehér színűre változott, a

⁸³ Ld.: Mindenszentek templom, Fertőszéplak. In: FuniQ turisztikai portál. Online: funiq.hu – 2019. szeptember.

⁸⁴ GIMES, 1981. 308. p.

⁸⁵ GENTHON, 1959. 313–314. p.

⁸⁶ Ld.: Pannonhalmi Területi Apátság. In: Pannonhalmi Főapátság. Online: bences.hu – 2019. szeptember.

⁸⁷ GENTHON, 1959. 423. p.

⁸⁸ GIMES, 1981. 126. p.

⁸⁹ DERCSÉNYI–MAROSI, 2008. 134. p.

freskókról és az oltárokról lekerültek a 19–20. századi rétegek, átfestések.⁹⁰ Így a templom sokkal világosabb lett, a komor arcok pedig mosolygósak. A templomhajóból 3–3 oldalfülke nyílik, benne díszesen faragott barokk mellékoltárokkal. A kétboltszakaszos szentélyben emelkedik hazánk legnagyobb barokk oltárépitménye, közepén a Franz Anton Maulbertsch által 1754-ben festett, Mária mennybevételét ábrázoló főoltárképpel. A hatalmas képet szoborpárok kísérik, legfeljebb Szent Benedek és Szent Bernát, az oszlopok között Keresztelő Szent János és Szent József, a széleken pedig Szent Péter és Szent Pál aranyozott szobra látható. A főoltár felső részét a három főangyal szobra díszíti. A szentélyben a szerzetesek számára faragott stálumok készültek, amely az oratórium ablakaival és a főoltárépitménnyel együtt a bazilika szentélyét egy egységes kompozícióvá teszik. A Wagenmeister József által 1744 és 1748 között készített mennyezetképek immár eredeti színeikkel láthatók. A templomhajó legszebb éke a szószék, amely aranyozott szobrokkal és domborművekkel gazdagon díszített.⁹¹ 1950 óta műemlék.

A *tihanyi Szent Ányos apátsági templom* a Tihanyi-félsziget legmagasabb pontján áll, így tiszta időben a Balaton-partról – Balatonkenesétől Balatonlelléig – felismerhetők a templom égbe magasodó hagymakupolás tornyai. A bencés apátságot I. András király alapította 1055-ben; magát az alapító okiratot Pannonhalmán őrzik, benne az egyik legkorábbi nyelvemlékünkkel, a „FEHERUUARU REA MENEH HODU UTU REA” szövegrészlettel. A bencés monostor birtokának határa ekkor a Fehérvárra menő hadiútig tartott, állapítja meg az okirat. A monostor évszázadokkal később a török pusztítás áldozatává vált, csak a mai barokk templom altemploma őrzi a román stílus emlékeit.⁹² Már a 17. század közepén és a 18. század elején is emeltek kisebb templomot a bencések az altemplom fölé, de mindkettő leégett. A jelenlegi barokk templomot Pauer János építőmester tervezte – akiről a budapesti belvárosi főplébániatemplom bővítése kapcsán már szóltam –, és felépítésére 1740 és 1754 között került sor. A templombelsőben keleti tájolású magasztott szentélyt találunk, benne a díszes, Szent Ányost ábrázoló főoltárképpel. Ányos Orleans püspöke volt, Tours-i Szent Márton után alig fél évszázaddal, és a Frankföldről Tihanyba érkező bencések terjesztették el a tiszteletét. Az oltárépitmények, a gazdag szószék és a szép padozat Sebastian Stuhlhof asztalosmester munkája.⁹³ A négy mellékoltárt is érdemes megemlíteni: a Jézus Szíve-oltárt, amelyben a Megváltó alakját egy szívkoszorú veszi körbe, és a szentek is lángoló szívükkel fordulnak Jézus felé; a Mariazelli-oltárt, amely bekapcsolta Tihanyt a korszak zarándokútjával; valamint a rendalapító Szent Benedeknek és testvérének, Szent Skolasztikának szentelt oltárokat.⁹⁴ 1889–1890-ben megerősítették a dombtetőre emelt templomot, és ezzel egyidejűleg a kor

⁹⁰ Ld.: BAKU ESZTER: A Zirci Ciszterci Apátság komplex átalakítása. In: Építészforum. Online: epiteszforum.hu, 2013. július 19. – 2019. szeptember.

⁹¹ DÉRI, 1991. 296. p.

⁹² KUBASSEK JÁNOS: Balaton és a Balaton-felvidék. Bp., 2001. 106–107. pp.

⁹³ VOIT, 1970. 70. p.

⁹⁴ Ld.: Apátsági templom. In: Tihanyi Bencés Apátság. Online: www.tihanyiapatsag.hu / Az Apátságról. – 2019. szeptember.

három kiváló festőművésze, Deák Ébner Lajos, Székely Bertalan és Lotz Károly mennyezetfreskókkal díszítette az épületet. 1950 óta műemlék.

A *pápai Szent István vértanú plébániatemplom* katedrális méretű épület a város főterén, és ez nem véletlen. Pápa ugyan nem katolikus püspöki székhely, azonban az Esterházyak voltak a kegyurai, akik közül a művészetpártoló Esterházy Károly egri püspök saját költségén emeltette a templomot. A pápai nagytemplom 1773 és 1795 között épült, a Tatánál már említett Fellner Jakab tervei szerint. A mecénás püspök mindvégig nyomon követte az építkezést, és az ő kérése volt, hogy Pilgramnak a váci székesegyházhoz készült, de meg nem valósult terveit Fellner vegye figyelembe. Így születtek meg a nagytemplom Magyarországon egyedülálló, áttört, oszlopokkal tagolt tornyai a római Sant'Agnese in Agone templom mintájára, gazdagon megmunkált, vörösréz sisakkal. Az épület késő barokk templomépítészetünk nevezetes példája, ahol a barokk mozgalmassága már lecsillapodik, és a hajlított formákhoz klasszicizáló elemek társulnak.⁹⁵ Érdemes megnézni az oromzaton a timpanonba zárt Esterházy-címert, és felette a copf hajfonatot a templom védőszentjének nagyméretű szobrával. A templombelső legértékesebb része Franz Anton Maulbertsch 1782–1783-ban készült késő barokk freskósorozata: a kórus felőli kupolán Szent Péter apostol diakónussá szenteli Szent Istvánt, a középsőn Szent István prédikál, míg a szentély freskója Szent István vértanú elfogatását ábrázolja. Szintén Maulbertsch freskói díszítik a kórust, a sekrestyét és az oratóriumot.⁹⁶ A képek Maulbertsch legkésőbbi templomi freskói, hiszen a szombathelyi székesegyház mennyezetképei a mester halála miatt már nem készülhettek el. A nagytemplom főoltárát Grossmann József tervezte, aki Fellner halála után az építkezés irányítója is volt. A főoltárkép – a tatai templomnál már szintén említett – Hubert Maurer 1785-ben készült alkotása.⁹⁷ A mellékoltárképeket Zirckler János (1750–1797) egri festő készítette – akinek festményei az egri minorita templomtól a jászberényi plébániatemplomig több helyen is fellelhetők –, ezek közül külön is érdemes megnézni a Borromeo Szent Károlyt ábrázoló festményt, amelyen a mester Esterházy püspököt festette meg a milánói szent érsek alakjában.⁹⁸ 1950 óta műemlék.

Veszprém megye negyedik kéttornyú barokk temploma Pápától nem messze, de már a Szombathelyi Egyházmegye területén fekszik, egy hétszáz lelkes községben. A *kemenesszentpéteri Szent Péter apostol plébániatemplom* 1758 és 1779 között épült a pápóci prépost adományából, az építkezés kezdetének évszáma magán a homlokzaton is olvasható.⁹⁹ A templom legértékesebb része a szentély, amelynek festményei Dorfmeister István (1729–1797) kiváló osztrák festő alkotásai: a főoltárkép Szent Péter apostol bűnbánatát ábrázolja, amint Jézus elárulása után sírva fakad, a mennyezetfreskón Jézus mennybemenetele látható, míg a szentély oldalfalain

⁹⁵ TATÁR SAROLTA: Magyar katolikus templomok. Debrecen, 2008. 70–71. pp.

⁹⁶ GARAS, 1970. 87. p.

⁹⁷ SISA JÓZSEF: Híres magyar templomok. Bp., 1989. 40. p.

⁹⁸ GENTHON, 1959. 242–243. pp.

⁹⁹ GIMES, 1981. 188–189. pp.

Péter életéből vett jelenetek, így például a csodálatos halfogás a Tibériás-taván vagy Péter börtönből való kiszabadulása.¹⁰⁰ 1958 óta műemlék.

A *szombathelyi Sarlós Boldogasszony székesegyház* a késő barokk építészetünk egyik jeles alkotása, amely a hazai barokk székesegyházak sorában utolsóként épült fel 1791 és 1814 között Hefele Menyhért (1716–1794) tervei alapján.¹⁰¹ Hefele osztrák földön született építész, aki részt vett a győri székesegyház barokk átépítésében (itt ismerte meg Szily János győri kanonok, aki később Szombathely első püspöke lett), és nevéhez kötődik a pozsonyi prímási palota és a szombathelyi püspöki palota megtervezése is. Hefele mestert tekintjük az utolsó barokk és az első klasszicista építészünknek, aki a tagolt formák helyett már egyszerű oszlopokat és geometrikus formákat alkalmazott.¹⁰² A székesegyház méretének meghatározásakor Szily püspök a város népességének növekedését is figyelembe vette, hiszen akkor annyian nem is éltek Szombathelyen, amekkora befogadóképességre tervezték a templomot. A toszkán és ion oszlopokkal tagolt, timpanonnal záródó oromzat két oldalán magasodnak a karcsú tornyok. A templombelső latinkereszt alaprajzú, kétoldalt 3–3 mellékoltárral. Mivel a székesegyházat 1945 márciusában az angolszász légierő részéről bombatalálat érte, amelynek következtében a szentély és a hajó boltozata beszakadt, az oszlopfők, szobrok, festmények megsemmisültek, valamint a padozat elégett, így a mai templom – a több évtizedes újjáépítés ellenére is – puritán mása az eredetinek. Megsemmisültek a mester halála előtt készült Maulbertsch-oltárok is.¹⁰³ A mai főoltárkép Takács István (1901–1985) mezőkövesdi festőművész munkája, és Szűz Máriának Erzsébetnél tett vizitációját ábrázolja. Takács István a II. világháború utáni újjáépítéskor a legismertebb freskőfestővé vált, akinek vászonra és falra festett művei 290 hazai templomban láthatók.¹⁰⁴ Az épület északi kereszt-hajójából nyílik a Madonna kápolna, a templom egyetlen bombatámadást túlélő része, amelynek oltárán Raffaello Sixtusi Madonnájának másolata, mennyezetén az Utolsó ítélet freskója látható. 1951 óta műemlék.

A *celldömölki Nagyboldogasszony plébániatemplom*, vagy ismertebb nevén a kiscelli kegytemplom 1747–1748-ban épült bencés templomként. A dömölki apátságot a török kiűzése után Koptik Odó bencés szerzetes élesztette újjá, aki a máriacelli templom gyóntatópapaként elhozta ide a 18. század első felében a kegyeszobor hiteles másolatát. A Mária-szobornak csodás gyógyulások sokaságát tulajdonították, amely egyre növelte a zarándokok számát és elvezetett a mai barokk templom megépítéséhez. A zarándokot – az oromzat felső részén, a két torony által közbefogva – a Mennybe Felvett Szűz Máriának díszes színes képe fogadja. A templombelső legértékesebb része a mariazelli bazilika kegykápolnájának másolata, amelyben már 1748-ban elhelyezték a ruhákba öltöztetett Madonna kegy-szobrot.¹⁰⁵ A templomhajóból 4–4 oldalkápolna nyílik, köztük kettő őrzi az

¹⁰⁰ GENTHON, 1961. 154. p.

¹⁰¹ SISA–WIEBENSON, 1998. 154. p.

¹⁰² BIERBAUER, 1937. 205–206. p.

¹⁰³ GARAS, 1970. 92. p.

¹⁰⁴ Ld.: Takács István gyűjtemény. Online: www.takacsistvangyujtemeny.hu / Kiállítás. – 2019. szeptember.

¹⁰⁵ BALOGH, 2004. 309. p.

1770-es évekből származó Szent Imre oltárképet – a Sopronnál és Fertőszéplaknál említett – Schaller István festőművésztől, valamint a Nepomuki Szent János oltárképet – a Kemenesszentpéternél tárgyalt – Dorfmeister Istvántól.¹⁰⁶ 1958 óta műemlék.

A *zalaegerszegi Mária Magdolna plébániatemplom* középkori templom helyén épült 1750 és 1760 között Tietharth József veszprémi építőmester tervei szerint. Tietharth a veszprémi egyházmegye területén – ahová ekkor Egerszeg is tartozott – számtalan épületet tervezett, így nem csoda, hogy a Mária Magdolna templom felépítésével a kegyúr és püspök, Padányi Bíró Márton őt bízta meg. Sajnos a templom egy 1826-os tűzvész során külsőleg jelentősen megsérült, és a barokk tornyokat ezt követően nem az eredeti állapotban építették újjá.¹⁰⁷ Két jeles személyiséget ki kell emelni a templom kapcsán. Az egyik Johann Ignaz Cymbal, aki a csodálatos főoltárral, a 6 mellékoltárral és a mennyezetképekkel – valamennyi freskó – a templomban egységes belső teret hozott létre. Cymbal a fehérvári székesegyház mennyezetfreskóinak és mellékoltárképeinek elkészítése után, 1769-ben érkezett Egerszegre, a két templom freskósorozata között tónusaiban, alakformálásában ezért sok hasonlóságot lehet felfedezni. A szentélyben a falfreskón Mária Magdolna bűnbánatát, a mennyezetképen Magdolnának a mennybevitelét láthatjuk. A hajóból nyíló 3–3 mellékoltár magyar szenteket ábrázol, köztük Szent Istvánnak az ország-felajánlását.¹⁰⁸ Itt tekinthetjük meg a város legősibb műemlékét, az 1600-as évekből származó Pieta-szobrot, amely a korábbi vásártérről került a templomba. A másik, a templomhoz szorosan kötődő személyiség Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek, aki negyed évszázadon át, 1919 és 1944 között volt a templom apátplébánosa. Neve bevésődött a helyiek emlékezetébe, erről tanúskodik a közösség által állított egész alakos Mindszenty bronzszobor a templom oldalában.¹⁰⁹ 1951 óta műemlék.

A *nagykapornaki Szentséges Üdvözítő plébániatemplom* Zalaegerszegtől nem messze, de már a Veszprémi Főegyházmegyében fekszik. A ma kilencszáz lelkes település bencés apátsági templomát II. Géza király idején, 1150 körül alapították. Az egykori román stílusú templom a török támadások idején jelentősen megrongálódott, barokk újjáépítésére 1734 és 1779 között került sor. A tornyok román ikerablakai azonban máig őrzik az Árpád-házi-királyok időszakának emlékét. A templom a falu fölé magasodó dombon áll, és a mellette lévő egykori apátsági épülettel – amely ma idősök otthona – már messziről látható és arra invitál, hogy közelebről megnézzük.¹¹⁰ A volt apátsági templom szentélyében a Feltámadt Krisztus oltárképe látható faldíszes keretben. A késő barokk szószék – rajta a háborgó tenger lecsendesítését ábrázoló domborművel – a 18. század végéről, a Maurer Ignác (1787–1831) által készített freskók a 19. század elejéről valók.¹¹¹ 1958 óta műemlék.

¹⁰⁶ GIMES, 1981. 186. p.

¹⁰⁷ HUBA LÁSZLÓ: Dél-Dunántúl. Bp., 1979. (továbbiakban: HUBA, 1979.) 160. p.

¹⁰⁸ GENTHON, 1959. 434. p.

¹⁰⁹ BALOGH, 2004. 312. p.

¹¹⁰ HUBA, 1979. 176. p.

¹¹¹ GENTHON, 1961. 216. p.

Az Észak- és Közép-Dunántúllal ellentétben a Dél-Dunántúl kevesebb barokk egyházi építészeti emlékkel, így kéttornyú barokk templommal büszkélkedhet. Somogy és Tolna megyében egyetlen kéttornyú barokk templomot sem találunk, Baranyában is csak kettőt. Az egyik a Vépi Máté pálos szerzetes által – akinek életútjáról Márianosztránál már szóltam – tervezett *pécsi Urunk mennybemenetele templom*, vagy ismertebb nevén Lyceum templom.¹¹² A török uralom után pálos szerzetesek érkeztek Pécsre, akik a neves püspök, Klimó György támogatásával 1741 és 1756 között felépítették a város főutcáján rendi templomukat.¹¹³ II. József azonban feloszlatta a pálos rendet is, az épület használaton kívül került, és berendezését széthordták. Az épületegyüttes újjáéledése 1835-től kezdődött, amikor a rendházba beköltözött a jogakadémia és a templom egyetemi templommá vált. Az 1840-es évekből származik a templom Krisztus mennybemenetelét ábrázoló főoltárképe, valamint a hajóból nyíló 4–4 oldalkápolna festményei. Érdekes, hogy a templombelső mai megjelenését 1927 és 1940 között nyerte el: először Gebauer Ernő (1882–1962) jeles templomfestő irányításával elkészültek a mennyezetfreskók, majd a Lyceum templomba került a katolikus templomként működő dzsámiból a főoltárépítmény és a szószék.¹¹⁴ A hívek gondozását ismét a pálosok látják el. 1951 óta műemlék.

A Villányi-hegység déli lábánál elterülő *Máriagyúd* ősi templomos hely. A 12. század közepén II. Géza király rendelkezéséből épült fel itt az első fából készült templom, majd a kőtemplom, ahol Janus Pannonius költő, pécsi püspök is többször hosszabb időt töltött. A török hódoltság alatt a templomot mecsetté alakították.¹¹⁵ A mai *Sarlós Boldogasszony bazilika* 1736 és 1745 között épült, ferences rendi templomként, Batthyány Kázmér horvát bán támogatásával. A gyúdi Szűzanya ősi kegyszobra a török időkben megsemmisült, a jelenlegi fából faragott, festett Madonna szobor 1713-ban készült, és ma már ezüstpalástot visel.¹¹⁶ A kegyszobrot a szentélyben elhelyezett, itáliai fehér márványból készült főoltárépítmény őrzi. Az épület három faragott barokk mellékoltára és a padozat ferences faragó mesterek munkáját dicséri.¹¹⁷ A 2008-ban basilica minor rangot kapott templom szentélyét és mennyezetét díszítő modern festmények 1996-ra készültek el. 1958 óta műemlék.

3. Összegző gondolatok

Az Itáliából induló és Ausztrián keresztül hozzánk is eljutó barokk építészeti egyik ágának, a templomépítészetnek jeles alkotásait mutattam be munkám oldalain. Természetesen vannak olyan építészeti, művészileg meghatározó szakrális épületeink, amelyek egy barokk templomépítészeti tanulmányból nem hagyhatóak el, én mégsem ismertettem őket. Ennek

¹¹² HUBA, 1979. 63. p.

¹¹³ GENTHON, 1961. 258. p.

¹¹⁴ Ld.: A pécsi Lyceum templom. In: Magyar Pálos Rend. Online: www.palosrend.hu/Bemutakozas/Palos_helyek/Pecs. – 2019. szeptember.

¹¹⁵ BALOGH, 2004. 382. p.

¹¹⁶ Ld.: Bazilika és környezete. In: Máriagyúd. Online: www.mariagyud.hu/Kegyhely/Bazilika_és_kornyezete. – 2019. szeptember.

¹¹⁷ HUBA, 1979. 85. p.

egyszerű oka, hogy e tanulmány nem átfogó jellegű, és a nem kéttornyú vagy meghatározó barokk stílusjegyeket nem hordozó alkotások bemutatását mellőzi. Így művészeti értékük elismerése mellett sem szóltam például a győri bazilikáról és a karmelita templomról, a soproni dómtemplomról, a szentgotthárdi volt apátsági templomról, a sümegi plébániatemplomról, a váci volt domonkos templomról, a kecskeméti társszékesegyházról és a piarista templomról, a jászberényi nagytemplomról vagy a szolnoki belvárosi templomról, hogy csak néhány jeles alkotást említsek az egytornyú barokk templomok közül. Ugyanígy nem foglalkoztam a többtornyú templomokkal (például a háromtornyú kőszegi Kálvária-templom), azon szakrális épületekkel, amelyeknek nem mindkét tornya való a barokk korból (például gyöngyösi ferences templom gótikus toronnyal, dunakeszi plébániatemplom neobarokk toronnyal), valamint a neobarokk templomokkal sem (például budai ciszterci templom). Természetesen a tetőzetből kiemelkedő huszártorony sem minősül templomtoronynak.

Amellett, hogy büszkék vagyunk kéttornyú barokk templomainkra, be kell vallanunk, hogy a 19. század nem volt ilyen büszke rájuk. Maga a klaszszicizmus is tagadta a barokk szépségét, és a túlhalmozott díszítések helyett a letisztult geometriai formákat szorgalmazta, ami több esetben a barokk templomok átalakításához vezetett.¹¹⁸ Még többet ártott barokk templomainknak a neogótika, amellyel a 19. század végén, a 20. század elején megjelentek – jellemzően a katolikus templombelsőben – a csúcsíves oltárok és a tömegesen készült szabványoszobrok.¹¹⁹ Mindezt a tisztánlátás kedvéért kell megemlíteni, hiszen a bemutatott negyvenegy templomunk közül is csak kevés akad, amely minden részletében barokk, sok közülük hordoz gótikus emlékeket, klasszicista hozzáépítéseket, neogótikus oltárokat, neobarokk falfestményeket. Mégis ezeket a templomokat barokk templomaink közé soroljuk, mert építészeti kialakításuk jelentős részben barokk stílusjegyek alapján történt.

Illendő zárszóként elmondani, hogy a bemutatott szép művészeti alkotások az építészeknek, mesterembernek a kegyurakkal, nemesekkel, püspökökkel, szerzetesrendekkel és – nem utolsósorban – az uralkodókkal való találkozásokor születhettek meg.¹²⁰ A korai barokk egyetlen kéttornyú emléke a győri bencés templom. A késő barokk szakrális emlékeink – így a váci székesegyház, a tatai és a pápai nagytemplom, a szombathelyi székesegyház, részben a Budapest-józsefvárosi, kisbéri, Székesfehérvár-felsővárosi plébániatemplomok – is két kézen megszámlálhatóak. A legtöbb kéttornyú barokk templomunk az érett barokk időszakban épült, amikor III. Károly és Mária Terézia szorgalmazásával, sok esetben anyagi támogatásuk mellett – az egyházmegye-szervezet megújításával és a szerzetesrendek betelepítésével összekapcsolva – megszülethettek építészeti e jeles alkotásai.

---

¹¹⁸ GERŐ, 1959. 98. p.

¹¹⁹ RADOS, 2013. 239. p.

¹²⁰ RADOS, 2013. 157–160. p.

SUMMARIES IN ENGLISH

A Few Questions Concerning the Church Administration of the Medieval Hungarian Kingdom

Thoroczkay, Gábor

The article deals with three issues regarding the church administration in the Medieval Hungarian Kingdom. The first part reviews the theories on the establishment of the Archbishopric of Kalocsa located in the southern part of Hungary. The article rejects the theory of the Byzantine origin, the idea that connected the Archbishopric with the Black Hungarians, and the theory of the autocephalous archdiocese. The article maintains that the aim of the foundation of the second archbishopric of Hungary was to strengthen the missionary activity of the early Hungarian church in the southern and eastern regions of the Kingdom. By stating so, the author intends to close his long-term debate with the late Professor László Koszta of Szeged. Regarding the second issue, the article deals with the connection of the archdeaonries and the collegiate chapters of the Arpadian Hungary, ascertaining that provostries linked to the archdeaonries were created based on the archdeaonries (e.g. Vasvár in Western Hungary, Pozsony /today Bratislava, Slovakia/). In the third part of his study, the author agrees with the theory of late Professor Koszta which claimed that the Diocese of Nyitra (today Nitra, Slovakia) originally was a so-called *Eigenbistum* with restricted rights, not a full bishopric in the 12th Century.

The Emergence of the Archdeaonry of Torna and its Canonical Situation

C. Tóth, Norbert

In the course of his research concerning the cathedral chapter of Esztergom, the author has become convinced that the canonical visitation of Esztergom, traditionally dated to 1397, is in fact a compilation put together in the late fifteenth century on the basis of church visitations that took place at different times. Consequently, each of its statements should be examined separately. In the present paper, the author explores that part of the answers given to the third question of the visitations – how many and what kinds of office-holders are there in the cathedral alongside the archbishop – that refers to the archdeaonry of Torna. The visitation refers to the archdeaonry or archdeacon of Torna twice: at the enumeration of the dignitaries and in the description of the seating order; in terms of the latter, the seat of the archdeacon of Torna was the seventh in the left row. Both references make it obvious that the archdeacon of Torna was counted among the cathedral dignitaries, albeit its incumbent held no canonry. The question is, accordingly, why was it that the „provincial” archdeacon did not have a canonry of his own at Esztergom? On the basis of the available evidence it seems evident that it was sometime between 1423 and 1448 that the parish priests of Torna adopted the title of archdeacon: while from the 1440s they referred to themselves as both parish priest and archdeacon, from the 1470 they made no reference at all to the former position. The other change occurred simultaneously: in the 1470s, at first members of the chapter of Eger held the archdeaonry of Torna, and later persons of

various residences. The reason was that in 1471 the bishop of Eger and his kin acquired the estate of Torna, which covered half of the county and archdeaconry of Torna. Having bought the estate of Torna, and after the death of the previous incumbent, John Beckensloer, the Bishop of Eger, appointed his own candidate, a canon of Eger, to the archdeaconry of Torna. A couple of years later, however, the Szapolyai family came into the possession of the estate of Torna (1476), and thereafter the canons of Eger ceased to figure as archdeacons of Torna. The archdeacon who emerges in 1483 was already connected to the Szapolyai, as were his successors in that office. Thus, after 1476, when almost the entire county of Torna was owned by the family, the Szapolyai obtained not only the church and archdeaconry of Torna but also the revenues of the local tithe district and gave them to their own nominees. This was far from unique in the history of the Szapolyai family: in the same region, they also enjoyed the right of partonage over the provostry of Szepes. Consequently, the relevant part of the „1397” Esztergom visitation could only be compiled after the middle of the fifteenth century, when the parish priest of Torna already bore the title of archdeacon.

**Do not Allow Foreign Priests to be Celebrate Holy Messes.
Contribution for the Late Medieval Quality Assurance of the
Diocese of Esztergom**

Fedeles, Tamás

In the late Middle Ages, young men, who wanted to receive different grades of the holy orders in the *Curia Romana*, arrived continuously to Rome from every corner of the Christian Europe. Naturally, Hungarians also participated in ordination tourism (*turismo delle ordinazioni*), which became more and more popular during the 15th century. The majority of them came from the diocese of Esztergom. The candidates' preparedness and aptitude were rigorously checked by the Apostolic Chamber staff before the promotion. After they returned, the local ecclesiastical presidents re-examined the suitability of the ordained priests, who were then only able to perform pastoral ministry. Within the territory of the Kingdom of Hungary, sources, which document the domestic control of the sacrificial priests in Rome, are only known for the diocese of Esztergom. All of this suggests that attention was paid towards the end of the Middle Ages on the right quality of priesthood.

**The Role of Kapuvár in the Imprisonment of Galley-Slave
Preachers**

Gerencsér, Péter

To date, there is no special study on the captivity of those Hungarian Calvinistic preachers serving in the historical Gömör County who were transported to the castle of Kapuvár after 'the galley-slave trial of 1674' held in Pozsony / Pressburg (now Bratislava, Slovakia). This is partly due to the fact that the chapter on this topic was omitted from the main source, Péter

Bod's version of *Narratio brevis* written by Bálint Kocsi Csergő hence the later Latin and Hungarian editions were published in partial forms. This study does not focus on the expulsion of the condemned Protestant pastors of Gömör, but instead it put the emphasis on the role of Kapuvár in the imprisonment of the captives relying on the French philosopher Michel Foucault's renowned analysis of the history of the modern penal system. In addition, Péter Gerencsér explores why the Kapuvár Castle was chosen to place some of the prisoners, as well as how the persecution of Protestants by the Habsburg government was linked to the local context of political absolutism (to the execution of the landlord of Kapuvár, Ferenc III Nádasdy in 1671, and to the *mortgage* of his confiscated estates to Raimondo Montecucoli who served the Habsburg Monarchy). Finally, the author examines how the presence of prisoners encouraged the counter-reformation in Rábaköz, Western Transdanubia, and how accelerated the establishment of an independent Catholic parish in Kapuvár.

The Tendencies of the Calvinist Ecclesiology and Their Appearance in the History of the Construction of Calvinist University Church in Debrecen

Dezső, Kinga Julianna

Previous researches in connection with the Calvinist University Church in Debrecen led to the research of the topic of the Calvinist ecclesiology. The first half of this essay tries to review those writings which were born about the architecture and art of the Calvinist churches in Hungary, besides it makes an attempt to enucleate their theological background too. This trigeminal historiographical review constitutes a very important part of the history of Hungarian Church because written texts, similar to the above mentioned, have not collected and published in any essay so far. The individuality of the writing consists in the examination of these tendencies in the construction history of the Calvinist University Church of Debrecen. The place of worship in question was built in very vicissitudinous ways and it came up against a lot of difficulties during the twentieth century. There were animated discussions among the ecclesiastical and the secular leaders of the town in line with the architectural and artistic approaches of the construction, further the master builder of implementation tried to get his own way. The second half of the essay tries to introduce how the referred tendencies of the ecclesiology materialized in consequence of these arguments. The results of the research constitute a significant part of Hungarian church history and raise some important questions about the culture-historical inquiry of Debrecen.

Twin-Towered Baroque Churches in Hungary

Schattmann, Ferenc

In Hungary, there are only forty-one twin-towered Baroque churches, making up 2% of the Baroque ecclesiastical edifices under cultural heritage protection. This modest number might be explained by three factors: at the time of the appearance of Baroque, a significant part of the country was still under Ottoman occupation, therefore building churches was not possible at these territories; church construction was restricted for protestant churches during that period, they were not allowed to erect buildings with towers opening onto the street; the construction of a more sizable twin-towered Baroque church necessitated substantial financial resources, available only to the reigning bishop, the feudal landholder or wealthier monastic orders. Accordingly, among our twin-towered churches, we find five cathedrals (Kalocsa, Vác and Szombathely built as a cathedral, Székesfehérvár and Debrecen later became a cathedral), twenty-one churches constructed as monastic churches, and also in the case of the rest, the financial support by Queen Maria Theresa or the respective landholder is demonstrable.

There are in total six Hungarian cities boasting more than one twin-towered Baroque churches: six churches in Budapest, three in Eger and Székesfehérvár, two in Vác, Gyöngyös and Miskolc, respectively. Regarding the Baroque churches of the capital, the University Church built by the plans of A. Mayerhoffer stands out, as well as the famous work of M. Nepauer, the Church of St. Anne of the Felsővíziváros district, both having a first-rate Baroque façade, sanctuary ornaments and pulpit. Eger is one of the centres of Baroque architecture, where the construction of monastic churches was supported by the bishops of Eger patroning arts. The local Cistercian church with its main altar decorated with a carved sculpture group is the skillful work of G. B. Carlone. The Minorite church of Eger is considered to be the most beautiful Baroque church of our country, with its articulated, three-centred arch shaped façade and its paintings depicting scenes from the life of Saint Anthony of Padua. According to recent research, the building was designed by the world famous Praguean architect, K. I. Dientzerhofer. Several Austrian masters contributed to the construction of the cathedral of Székesfehérvár, the choir and the altar were designed by F. A. Hillebrandt imperial architect who also designed the Baroque cathedral of Nagyvárad (Oradea in Romania), where the ceiling frescoes depicting scenes from the life of Saint Stephen were made by J. I. Cymbal. Regarding the Cistercian church of Székesfehérvár, the wall fresco depicting the glorification of Saint John of Nepomuk and the famous Rococo sacristy cabinets should be pointed out. Our Baroque churches of the highest value are in the Transdanubian region. Among them, we list the early baroque Benedictine church of Győr with its ceiling frescoes by P. Troger, the mature Baroque Cistercian abbey church of Zirc with its altarpiece by F. A. Maulbertsch depicting the assumption of Mary and the Benedictine abbey church of Tihany overlooking Lake Balaton, as well as two late Baroque masterpieces, the parish churches of Tata and Pápa designed by J. Fellner.

Kezdők zenei nevelése 19. századi művek tükrében

Klem Dénes

Bevezetés

„Még most minden fokozatú ifjaink az éneklésben csak kezdők [...] Majd ha énektanításnál a kezdet nehézségein keresztül vergődünk.”¹ „Hogy tehát a jövő nemzedék éneklése meghatóbb, felemelőbb legyen, [...] célszerűnek láttam e jelen gyűjteményt közrebocsátani, hogy ezáltal jelenben az iskolai, s idővel egyházi éneklésünk az istentisztelet magas fogalmával egybeillőbb alakzatot nyerhessen.”² Jól tükrözik a fenti idézetek, milyen volt a zenepedagógia helyzete Magyarországon az 1860-as évek első felében.

A hazai zenei nevelés gyökerei évszázadokra nyúlnak vissza. A középkorban a diákok mindennapos feladata volt, hogy a felnőttekkel a kórusban együtt énekeljenek.³ A törökök magyarországi megjelenése után a katolikusoknál csak egyes helyeken sikerült átmenteni a középkori magyar hagyományt, ám több ok következményeként a 18–19. századra már a „templomok nagy többsége igénytelenebb magyar nyelvű gyülekezeti ének felé tájékozódik”.⁴ Ez vélhetően együtt járt az adott helyeken a kottaolvasás színvonalának csökkenésével is.⁵ A reformátusok a 16. század közepétől különültek el zeneileg is teljesen a többi protestáns felekezettől. A zeneoktatás célja a református iskolákban – mint az Debrecen példáján is látható – elsősorban az istentiszteleti és a temetéseken történő éneklésre való felkészülés volt. A gyülekezeti éneklés azonban igen gyenge színvonalon történt (gyakran hallás után, deformálódott dallamokkal és egyszerűen), mely ellen kiemelkedően Maróthi György (1715–1744) próbált fellépni.⁶ (Szellemsége a munkánkban lentebb szereplő Ivánka Sámuel (1826–1886) munkásságában is érezhető, hiszen a híres pataki zenetanár is a Kollégium padjait koptatta.)⁷ Elmondható tehát, hogy a 19. században egyik felekezetenél sem volt megfelelő színvonalú, általában a templomokban elhangzó ének.

---

¹ IVÁNKA SÁMUEL: Karénektár, mely magában foglalja a magyar és erdélyországi reformált gyülekezetekben használatba vett énekek dallamait a négy fő, úgymint sopran, alt, tenor és bass szóllamok szerint. Sárospatak, 1864. (továbbiakban: Karénektár, 1864.) 7. p.

² ZSASSKOVSKY FERENC – ZSASSKOVSKY ENDRE: Egre ének-katé vagyis az ének elemei az elemi tanodák s minden kezdők számára. Eger, 1860. (továbbiakban: Egre ének-katé, 1860.) 2. p.

³ DOBSZAY LÁSZLÓ: Magyar zenetörténet. Bp., 1998. 44. p.

⁴ Uo., 148. p.

⁵ Vö.: Egre ének-katé, 1860. 1. p.

⁶ FEKETE CSABA: A kollégiumi énekkar történetének rövid áttekintése. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk.: Barcza József. Bp., 1988. 753–775. pp., 757–760. pp.

⁷ GYÖNGYÖSI PÉTER: Ivánka Sámuel, a pataki zenepedagógus. In: Széphalom 2. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Szerk.: Kováts Dániel. H.n. [Sátorlajújhely], 1989. 255–269. p. (továbbiakban: GYÖNGYÖSI, 1989.) 255. p.

A fenti idézetek két zenepedagógiai mű előszóiból származnak. Talán különlegesnek mondható egymás mellé állításuk, hiszen előbbi, a munkáikkal országos hírnevet szerző Zsasskovszky Ferenc (1819–1887) és Zsasskovszky Endre (1824–1882) évtizedeken át Egerben tevékenykedő római katolikus tanárok voltak, míg a már említett Ivánka Sámuel – szintén évtizedeken át a sárospataki Tanítóképző Főiskola tanára – református. Munkánk célja tehát, hogy megvizsgáljuk: milyen módszertani eltérések fedezhetők fel a munkák között? Vajon a felekezetek zenepedagógiája között az adott korszakban felfedezhetők-e bizonyos jellegzetességek/sajátosságok, illetve hasonlóságok?

A szerzők és elemzett műveik

Zsasskovszky Ferenc és Zsasskovszky Endre az 1840-es évektől kezdve évtizedeken keresztül Egerben tevékenykedtek. Az ifjabb testvér, Endre, már 1841-től joghallgatója volt a Líceumnak, s ő hívta fel bátyja figyelmét, hogy a székesegyház karnagyát, Wilt Antalt nyugdíjazni akarják. Ez alapján Ferenc 1845-ben megpályázta Wilt említett, majdan megüresedő állását,⁸ amit 1846 februárjában el is nyert.⁹ Ettől kezdve – 1887-ben bekövetkezett haláláig – többek közt az egri székesegyház karnagyaként működött. Emellett 1852 és 1880 között a gimnáziumban tanította a műéneket, mely munkát öccse is végezte – párhuzamosan tanítottak tehát – 1857 és 1868 között.¹⁰ Emellett Ferenc 1847-től a Tanítóképzőben is átveszi Wilt állását, de 1852-ben már biztosan tanít e helyen Endre is. Az idősebb testvér zeneelméletet és gregoriánt, az ifjabbik orgonát oktat.¹¹ Többbretű pedagógiai tevékenységük – és a négyszólamú kórusénekléshez elengedhetetlenül fontos kottaolvasási készség megalapozásának tudata – vezethette arra a testvérpárt, hogy megalkossák az első kiadásban 1860-ban megjelent *Egri ének-kátét*, mellyel „első sorban az elemi iskolák énektanítását és énekkarait”¹² kívánták segíteni. Az Érseki Líceumi Nyomdánál számos munkájuk jelent meg, melyek közül a nagyobbak:¹³

Karénekes kézikönyv. (Manuale musico-liturgicum). A római mise, szent zsolozsma s egyéb bevett közajtatossági könyvek nyomán karmesterek, papnövendékek s képezdészek számára. Eger, 1853.

Kath. egyházi énektár hangjegyekkel / bevett közajtatossági énekekből ujjakkal bővítve szerkesztette Tárkányi B. J.; orgonakísérettel, köz- és utójátékokkal, énekhangjegyekre tették Zsasskovszky Ferenc és Endre. Eger, 1854.

Énekkönyv: magyar és latin énekek gyűjteménye: a kath. tanuló ifjuság használatára. 1. füzet. Eger, 1858.

⁸ BÁRDOS KORNÉL: Eger zenéje, 1687–1887. Bp., 1987. (továbbiakban: BÁRDOS, 1987.) 78. p.

⁹ BÁRDOS, 1987. 80. p.

¹⁰ BÁRDOS, 1987. 144. p.

¹¹ BÁRDOS, 1987. 150. p.

¹² BÁRDOS, 1987. 154. p.

¹³ A kiadványok közlésének alapja: MIZERA TAMÁS – NAGY ANDOR – VERÓK ATTILA: A könyvkiadó egri Líceum. 2. köt. Bp.–Eger, 2017. (Nem minden esetben van felsorolva az első, így az adott munka legkorábbi feltüntetett kiadásának adatait jelöltük meg.)

Énekkönyv: magyar és latin énekek és imák gyűjteménye a kath. tanuló ifj. számára négyes hangjegyekre téve. 2. füzet. Eger, 1859.
 Egri ének-káté vagyis az ének elemei az elemi tanodák s minden kezdők számára. Eger, 1860.
 Orgonaiskola: elméleti és gyakorl. vezérletül kath. kántorok stb. szám. Eger, 1865.
 Szent koszorú: imák és énekekből fűzve a keresztyén kath. ifjúság használatára. Eger, 1865.
 Egri dalnok: válogatott komoly és vig dalok gyűjteménye: a tanuló ifjúság és minden dalkedvelő használatára, vegyes-, férfi-, és gyermekkarra. I. füzet. Eger, 1866.
 Egri dalnok. II. füzet. Eger, 1867.
 Egri dalnok. 4 füzet. Eger, 1869.
 Harmonia. Komoly és víg dalok szemelvénye, honi dalárdák számára, férfikarra átírva. Eger, 1870.
 Egri dalnok. III. füzet. Eger, 1876.
 Kis lantos: víg, komoly, üdvözlő s egyéb alkalmi dalok gyűjteménye: az elemi tanodák s nőneveldek számára. 2,3 és 4 gyermekhangra. I. füzet. Eger, 1878.
 Temetőkönyv [...] halottas egyházi szertartások imákkal s énekekkel, a hazi rituálék s egyéb egyháziilag jóváhagyott kútfők nyomán, tekintettel a halálozások különféle nemeire 2,3, és 4 férfiszólamra kidolgozva s kellő utasítással ellátva. Eger, 1879.
 Kis lantos. II. füzet. Eger, 1881.
 Kis lantos. 3. füzet. 1890.

Alábbiakban az első ízben 1860-ban megjelent *Egri ének-kátét* (továbbiakban: *Káté*) kívánjuk vizsgálni. A mű célja röviden: a kottaolvasás alapvető zenei elemeinek összefoglalása kérdés-válasz formában. Az elméleti rész a kátében 11 oldal, amit egy gyakorlati rész követ, 49 példával, melyek egy része szöveg nélküli, a hangközök és hangsorok olvasását gyakoroltatja, nagyobb hányada kétszólamú, németes ízlést követő ének. Rendszeresen használták, s 1941-ig több mint 20 kiadást ért meg.¹⁴

Ivánka Sámuel 1826-ban született. Tanulmányait Kisújszálláson, majd Debrecenben a Kollégiumban folytatta, de itt akadémiai tanulmányait anyagi okok miatt már nem tudta befejezni.¹⁵ A Tiszántúlon több helyütt tanítói, majd orgonista-állásokat töltött be, 1854-től Szentesen. A csongrádi nagyvárosban évekig dolgozott, ahol folyóiratokban kezdett publikálni húsbavágó zenei kérdések tárgyában, s így híre eljutott más vármegyékbe, így Sárospatakra is. Így pályázta meg sikerrel 1859-ben az ottani református tanítóképző intézet zenetanári állását, melyet el is nyert. Egészen 1884-es nyugdíjba vonulásáig dolgozott ezen a helyen. Lánglelkű tanárként emlékeznek rá növendékei, s ez az elhivatottság az utókorra hagyott munkáinak, újságcikkeinek alaposságán is visszatükröződik. Igen termékeny szerző volt, nagyobb munkáit itt említjük meg részben Gyöngyösi Péter fentebb már idézett munkája alapján:

Kis énektár népiskolák számára. Sárospatak, 1861.

¹⁴ Uo.

¹⁵ GYÖNGYÖSI, 1989. 255. p.

Énekészi vezérkönyv, 1. füzet. Sárospatak, 1863.
 Vezérkönyv a m. ref. egyházi énekek összhangzatos tanítására énekarvezetők részére. Sárospatak, 1864.
 Karénektár, mely magában foglalja a magyar és erdélyországi reformált gyülekezetekben használatba vett énekek dallamait a négy fő, úgymint sopran, alt, tenor és bass szólamok szerint. Sárospatak, 1864. (továbbiakban: *Karénektár*)
 Vezérkönyv és partitúra. Sárospatak, 1867.
 Elméleti és gyakorlati énekiskola hangidomi, dallam és hangsúlytani példákkal. Képezdék, algimnáziumok és felsőbb osztályú népiskolák számára. Sárospatak, 1868.
 Temetési énektár. Sárospatak, 1869.
 Egyházi énektár. Sárospatak, 1871.
 Szemle a református énekeskönyv felett. Sárospatak, 1877.
 Óramutató a magyar ref. énekügy terén énektanítóknak, énekezőknek, orgonistáknak. Sárospatak, 1882.

Ivánka munkáiból a fenti listában szereplők közül nem mindegyik található meg ma Magyarországon könyvtárakban, levéltárakban. Az elérhető kiadványokból a *Karénektár* az, amely egyrészt kezdők – bár nem kifejezetten elemi iskolások – számára készült, másrészt korban legközelebb áll (1864) a *Káté* legelső kiadásának dátumához (1860).

Itt jegyezzük meg, hogy a címben azért szerepel a 'kezdők' kifejezés, mert Magyarországon a 19. század közepén, korosztálytól függetlenül minden diák kezdőnek számított az éneklésben és a kottaolvasásban. Ezt muszáj hangsúlyoznunk, hiszen míg Zsaskovszky Endre és Ferenc munkájának címében „az elemi tanodák s minden kezdők használatára” címzés szerepel,¹⁶ addig Ivánka Sámuel általunk vizsgált munkáját „gimnáziumok, képezdék, vasárnapi énekiskolák s népegyletek számára”¹⁷ írta. Tudunk olyan református szerző által írt zenepedagógiai munkáról, mely kifejezetten az elemi iskolák tanítóinak szánt, kvázi tanítói kézikönyv,¹⁸ ám az *Egri ének-káté* az Ivánka-művel való összevetésére több okunk is van. Egyrészt szerkezeti felépítésük, ábrázolás-technikájuk nagyon hasonló, másrészt mindhárman gyakorló pedagógusként alkották meg műveiket.

A művek összevetése

A művek összevetésénél az *Egri ének-káté*ban található paragrafusok (§) sorrendjében haladtunk. A *Káté* 1. paragrafusa „A hangjegyekről” értekezik.¹⁹ A szerzők bemutatják az egész-, fél-, negyed-, nyolcad-, tizenhatod- és harmincketted értékeket (utóbbiakról lábjegyzetben közlik, hogy az olvasónak nincs szüksége azok használatára), melyeket táblázatban is bemutatnak, majd végül – a tizenhatodot és a harminckettedet kivéve – az értékek pontozott formáját is ábrázolják. Nem szárazan közlik a tényeket, igyekeznek a tanulók már meglévő tudására alapozni, például az egész értéket az „o” betűhöz hasonlítják. Érdeemes megjegyezni még: a félérték szárát az egész értékhez húzott „függélyes I vonalkának”, a magában álló

¹⁶ Egri ének-káté, 1860. 1. p.

¹⁷ Karénektár, 1864. 1. p.

¹⁸ BATIZI ANDRÁS: Kis énekléstan. Debrecen, 1851.

¹⁹ Egri ének-káté, 1860. 3. p.

nyolcad szárát „kamócskának” nevezik.²⁰ Ivánka Sámuel a *Karénektárban* összefoglalja és ábrázolja egy-két sorban az egésztől a tizenhatodig a ritmusértékeket, majd a könyv 5. és 6. fejezetében – előbbi „A zenei hangok értékéről”, utóbbi „A zenei hangértékek növeléséről” címet viseli – részletezi, értelmezi és magyarázza az értékek egymáshoz való viszonyát.²¹ A *Káté* és a *Karénektár* közötti eltérést az 1. § tárgyában csupán utóbbi részletesebb mivoltában fogalmazhatunk meg, jelentősebb módszertani eltérés nélkül. Vonatkozik ez az ábrázolásra, szemléltetésre is.

A *Káté* 2. paragrafusa a vonalrendszer és a hangjegyek abban való elhelyezkedését tárgyalja.²² Leszögezik a szerzők, hogy előbbieket alulról fölfelé számítjuk, s a hangjegyek mind vonalra, mind vonalközbe is kerülhetnek, majd megismerteti az olvasókat a pótvonallal is, bár csupán „apróbb vonalnak” nevezve azokat. A vonalak és vonalközök váltakozását igen szemléletesen ábrázolja ugyanazon sorban először számokkal, majd hangjegyekkel. A *Karénektárban* Ivánka először kifejti a vonalrendszer és a hangjegy fogalmát, majd a vonalak- és közök után a pótvonalakokat is tárgyalja, mint „alsó- és felső mellékvonalak”. Módszertani eltérésnek tekinthetjük, hogy Ivánka ábráján külön-külön számlálja a vonalakat (5) és a vonalközöket (4), míg a *Káté* a fent leírt módon sorban számlálva szemlélteti azokat.

A *Káté* 3. paragrafusa „A hangjegyek nevezete” címet kapta, melyben a hangok abszolút nevét, a g-, az f-, és a c-kulcsot, valamint azok kottaolvasásban játszott szerepét taglalják a szerzők.²³ Az abszolút neveknel megjegyzik, hogy azokat be kell vésetni a tanulókkal, és oda-vissza tudniuk kell mondani. Az említett kulcsok közül a g-t (violin) kell ismerniük, azonban „a felsőbb tanodáknál már a többi kulcsok ismeretét is elő kell adni.”²⁴ 2–2 példán keresztül figyelhetik meg a diákok a g- és az f- kulcs szerepét a hangok elnevezését illetően, fel- és lefelé menő skálákon keresztül. A *Karénektárban* Ivánka külön értekezik „A zenei hangok családi elnevezéséről”. A *Kátéval* megegyezően sorolja föl az abszolút hangneveket (c,d,e,f,g,a,h). Apróbb eltérés, hogy Ivánka a skála-hangok szekvenciális ismétlődését ismerteti, míg a Zsaskovszkyak erre magyarázatban nem térnek ki, csupán szemléltetésben. Módszertani különbségként értékelhetjük, hogy a *Karénektár* meg sem említi a c-t, csupán a violin- és basszus kulccsal foglalkozik, illetve – vélhetően a jobb megértés érdekében – párhuzamosan ábrázolja a hangskálákat egy-egy g- és f-kulccsal, melyeket c' és C hangokról indít.²⁵

Az „Ütennyel (tactus)” foglalkoznak az egri szerzők a *Káté* 4. paragrafusában.²⁶ Leszögezik, hogy a hangjegyeket ütemekre kell felosztani. Felsorolják, ill. kottapéldákon keresztül be is mutatják a 4/4-es („egész”), a 3/4-es („három negyedrészt”), valamint a 2/4-es („félütem”) ütemet. Különböző ritmusértékek, ill. -képletek segítségével szemléltetik ezeket. Ábrázolják és

²⁰ Egri ének-káté, 1860. 3. p.

²¹ Karénektár, 1864. 13–15. p.

²² Egri ének-káté, 1860. 4–5. p.

²³ Egri ének-káté, 1860. 5–6. p.

²⁴ Egri ének-káté, 1860. 5. p.

²⁵ Karénektár, 1864. 10. p.

²⁶ Egri ének-káté, 1860. 7–8. p.

magyarázzák még azok ütemrajzait is, majd a paragrafus végén nyolc, a tempó megjelölésére alkalmazott olasz zenei szakkifejezést tüntetnek fel, magyar jelentésükkel együtt. Ivánka Sámuel a *Karénektár*-ban rögtön a vonatkozó fejezet elején megemlíti azt a fontos tény – melyet talán hely hiányában, talán szándékos tömörségre törekedve a *Káté* nem közöl –, hogy maga a szó többjelentésű. Tárgyalja Ivánka az ütemvonal („ütemjelző”) kottaképből játszott szerepét is, míg ez megint csak hiányzik a *Kátéból*. A 12. fejezetben²⁷ kifejezetten az ütemfajtákról értekeznek a szerző, s ez a fajta „bőség” hiányzik a *Káté* lapjairól. Meg kell jegyeznünk, hogy Ivánka Sámuel nagyobb hangsúlyt fektet rá, és részletesebben magyarázza el a *Káténál* az ütemek kottában való feltüntetésének szükségességét és azok felépítését.²⁸

A *Káté* 5. paragrafusa foglalkozik a „szünjelekkel” („pausák”). Igen szokatlan a *Káté* megállapítása a szünetről: „29. Mik szokták pótolni a hangjegyeket? A szünjelek.”²⁹ Vagyis a Zsaskovszky-testvérek munkájukban kissé ködös megfogalmazást adnak azoknak a zenében betöltött szerepéről. A fogalom megadását követi a szünetjelek ritmusértékeknek megfelelő, kvázi táblázatba szedése. A *Karénektár*-ban már pontosabb fogalom szerepel a szünetről mint zenei jelenségről. Csupán két apróbb különbséget fedezhetünk fel a munkák közt: egyrészt a *Karénektár* egy vonalrendszeren belül ábrázolja a szünetjeleket és a ritmusértékeket, míg a *Káté* kettőben (vagyis „partitúra-szerűen”), másrészt Ivánka megemlíti és szemlélteti is az értékek pontozott formáját.

A Zsaskovszky-mű 6. paragrafusa értekeznek „A # kereszt, b és a ♯ visszaváltó jelekről”.³⁰ A fejezet elején pontosan meghatározzák a szerzők a # és a b szerepét a zenében (féllel való felemelése, illetve leszállítása a hangnak), majd egy c'-c" skálán meg is nevezik azok keresztrel, illetve egy c"-c' skálán a b-vel módosított formáját, ütemenként melléjük állítva a törzshangokat is. A részt a „visszaváltó jel” fogalmának tisztázása zárja. A *Karénektár* vonatkozó részében elsőként a változtatás fogalmát tisztázza, majd megadja a módosító jelek összefoglaló nevét: változtató jegyek. A feloldó jelet így nevezi: „feloldó, vagy helyre állító”.³¹ A #-re a „magasító jegy” fogalmat használja, majd skálaszerűen ábrázolja a felfelé módosított hangokat, elnevezésükkel együtt. A b módosító jelet „mélyítő jegynek” nevezi, mely után az előzőkhöz hasonlóan következik az azzal módosított hangok sora. Ezt követi 4 példa a módosító jelek szerepére, majd arra olvassunk példákat, hogyan használják a kottákban a módosító jeleket az előjegyzések megállapításához. Ivánka – a fejezet zárásaként – a kétszeresen emelt, illetve kétszeresen mélyített hangokat is megnevezi, ábrázolja.

A *Káté* 7. paragrafusa³² a „Scala (hangfokozat)” címet viseli. A 37. kérdés-válaszban megadják a szerzők a skála (vagyis hangsor) fogalmát: „Ha hét hangjegy lépcsőnként egymásután következik, azt Scálának nevez-

²⁷ *Karénektár*, 1864. 20–21. p.

²⁸ *Karénektár*, 1864. 19–20. p.

²⁹ *Egri ének-káté*, 1860. 8. p.

³⁰ *Egri ének-káté*, 1860. 8–9. p.

³¹ *Karénektár*, 1864. 15. p.

³² *Egri ének-káté*, 1860. 9–10. p.

zük.”³³ Ezt követően mindjárt árnyalják is a közölt információt, miszerint egy teljes skála tartalmazza az említett hét hangot, plusz a záróhangot, így összesen nyolc lépcsőből áll. A következőkben tényszerűen közlik: a skála „két nemű: dur és moll.”³⁴ majd 12 dúr és 12 moll skáláról tesznek említést, s ezen a ponton vonják be a hangnem fogalmát. Ezt követi a hangnemeknek megfelelő előjegyzések ábrázolása, amiből kitűnik, hogy 6 #-ig, és 5 b-ig jelöli azokat. Az előjegyzés nélkülieket is ideszámítva kapjuk meg a 12–12 dúr és moll hangnemet, melyre utaltak fentebb. Ivánka Sámuel külön értekezik a „kemény és lágy hangnemekről”. Egy táblázatban közli 6#–6b-ig az előjegyzéseket a hozzájuk tartozó hangnemekkel együtt, majd vonalrendszerben ábrázolja az egyes előjegyzésekhez tartozó párhuzamos hangnemek alaphangjait. Ivánka Sámuel *Karénektár*ában – és más zene-pedagógia munkájában is – tájékoztatja az olvasót, elsősorban a diákságot, az egyházi, vagyis a modális hangnemekről (hangsorok). Fontos a moduszokkal tisztában lenni, ugyanis a gregorián dallamkincs és a részben abból kisarjadzó protestáns énekesanyag – többek közt a 150 zsoltár is – ezeken alapszik, nem pedig a klasszikus összhangrenden. Ivánka a *Karénektár*ban 4 oldalt szentel az egyházi hangnemeknek.³⁵

A *Káté* 8. paragrafusában a „Hangközök (intervallumok)” címet kapta.³⁶ Tisztázza a fok fogalmát (egy hangnak a hangsorban elfoglalt helye), majd ennek alapján adja meg a hangköz fogalmát is: „egyik foknak a másiktól való”³⁷ távolsága. A hangközök elnevezéseit (a szerzők is megjegyzik) latinul adják meg, és primától decimáig sorolják fel. Minden hangközt c'-ről fellépve ábrázolnak, és csak a természetes hangokat használják, vagyis a kis- és nagy lépések között nem tesznek különbséget. Igen hiányos a hangközök magyarázata a Zsaskovszkyak munkájában, s ez különösen szembe-tűnő akkor, ha megvizsgáljuk a *Karénektár* vonatkozó oldalait, „A zenei hangközökről” szóló részt. Elsőként a hangköz fogalmát tisztázza, majd megmagyarázza a fél- és egész hangtávolság közti különbséget – mely ugyancsak hiányzik a *Kátéból* –, ezt követi a hangközök részletes bemutatása, elemzése, melyben a hangköz és a hanglépcső fogalmakat azonosítja, vagyis utóbbi szó más értelemben szerepel a *Káté*ben (a szekundnyi távolságot érti rajta a két Zsaskovszky). Ezután következik a másod, harmad, negyed, ötöd, hatod, heted hangközök elemzése, magyarázata, ábrázolása, más-más hangokról és lefelé lépve is. A 18. fejezet³⁸ analizálja a kis- és nagy hangközök közötti különbséget. Megállapíthatjuk, hogy Ivánka műve a hangközök ismertetése szempontjából jóval részletesebb.

A *Káté* 9. paragrafusában³⁹ elsősorban dinamikai- és egyéb jelzéseket (kötőív, ismétlő jel), olasz nyelvű előadói utasításokat magyaráznak meg a szerzők, végül a testtartás és a légzés fontosságát fejtik ki négy ponton keresztül. A *Karénektár*ban is megtaláljuk a dinamikai jelzéseket, fogalmakat, a tempójelzések bőséges felsorolását. Ivánka művében sem marad-

³³ Egri ének-káté, 1860. 9. p.

³⁴ Egri ének-káté, 1860. 10. p.

³⁵ Karénektár, 1864. 35–38. p.

³⁶ Egri ének-káté, 1860. 10–11. p.

³⁷ Egri ének-káté, 1860. 10. p.

³⁸ Karénektár, 1864. 31–32. p.

³⁹ Egri ének-káté, 1860. 11–12. p.

nak el a megfelelő test- és szájtartásra, valamint a légzésre vonatkozó javaslatok.

Mindkét vizsgált munkában az elméleti részt egy gyakorlati követi. A *Káté*ban összesen 49 gyakorlatot találunk,⁴⁰ melyeket két nagyobb csoportra oszthatunk: az első 29 a szekundtól az oktávig tartalmaz énekeket. Ez utóbbiak egy része szöveg nélküli, mások szöveggel ellátottak, egy- és kétszólamúak. A szöveges gyakorlatok kottái felett hivatkozásokat helyeztek el, a fentebb már említett *Énekkönyv* vonatkozó lapjaira, ahol a négyzólamú változatok találhatóak. A 30. gyakorlatban ábrázolnak 13 skálát (hangsort): G-dúr, D-dúr, A-dúr, E-dúr, F-dúr, B-dúr, Esz-dúr, a-moll, e-moll, h-moll, d-moll, g-moll, c-moll (A C-dúr skála az 1. sz. gyakorlat.⁴¹). A 31–49-ig többnyire németes zenei ízlésre emlékeztető dallamvilággal komponált, kétszólamú darabokat találunk, melyek egy részének ritmusa nem is felel meg a magyar prozódianak. A *Karénektár* „Gyakorlatok” fejezete⁴² nagy- és kis szekundok énekelésével kezdődik, a kis- és nagy terccsel, a tiszta kvarttal, tiszta kvinttel, a kis- és nagy szexttel folytatódik, majd a dúr-, illetve moll hangsorok következnek, végül különböző hangokról indított mixolid- és dór hangsorok ábrázolásával végződik. Utóbbiaknál minden egyes példánál felhívja a figyelmet az azonos alapú dúr-, illetve moll hangsorokkal való összevetésre.

Összegzés

A két mű módszertani összevetése alapján megállapíthatjuk: a hangjegyek ismertetésében, ábrázolásában és zenei utasítások tekintetében jelentősebb különbséget nem találtunk. Szemléltetésben, fogalmak elnevezésében azonban apróbb eltérések mutatkoznak a vonalrendszerek, a kulcsok használata, az ütem, az ütemfajta és a szünetek tárgyában. Jelentősnek számító eltérés mutatkozik egyrészt az előjegyzések, hangnemek tekintetében. Ugyanis míg a *Káté* csupán a klasszikus összhangzattan szerinti dúr-moll hangrendszerrel foglalkozik, addig a *Karénektár*ban Ivánka utóbbiak mellett kitér a modális hangnemek (hangsorok) területére is, ami nélkül az egyszólamú, gregorián dallamkincs hangrendszerét megérteni teljesen nem lehet. Mivel mindkét „műhely” elsősorban a többszólamú kórusművészet elkötelezettje volt, így érthető a dúr-moll hangnemek ismertetése. Másrészt, a hangközök tárgyalásánál a *Káté*ban nagy hiányosságok tűnnek fel a *Karénektárral* szemben, ugyanis míg előzőben csupán egy-egy példát találunk a hangközök bemutatására, addig Ivánka oldalakon keresztül magyarázza a rendkívül fontos részleteket. Természetesen nem kívánunk pálcát törni Zsaskovszky Ferenc és Endre fölött, hiszen – Ivánka Sámuelhez hasonlóan – a jóra tanítás szándéka vezette őket, s nem utolsósorban, hiánypótló művet alkottak. Megállapítható összességében, hogy a hangközök tanításának módszertanát kivéve (a modális hangnemek tárgyát nem tekintve) az elemzett művek énektanításhoz való hozzáállása hasonlatos, a felekezetekre jellemző sajátosságot a modális hangsorok ismertetésében találunk. További kutatásunk tárgyát fogja képezni, hogy mint eltérő felekezethez tartozó, de azonos szakterületen dolgozó pedagógusok, tudhattak-e egymás munkásságáról, s ha igen, hathattak-e egymásra.

⁴⁰ Egri ének-káté, 1860. 14–32. p.

⁴¹ A hangnemek ismertetésénél a ma alkalmazott helyesírási módot használtuk.

⁴² Karénektár, 1864. 41–45. p.

Az afrikai szájhagyományok a szolgálatot teljesítő folklórkutató szemével.

Levél-interjú Gustaaf Hulstaert belga katolikus misszionáriussal

Szégyenletes késedelmességet igyekszik jóvátenni ez a most közreadásra szánt és levelezés útján született interjú, amelynek alapanyaga már 1987-ben feldolgozásra készen állt. Hiszen Gustaaf Hulstaert atya, belga katolikus misszionárius (1900–1990) jelen íráshoz már egy 1984. május 23-án kelt levelében elküldte a megvalósításához szükséges alapanyagokat, és apám, néhai Biernaczky János a közeli elkészítés reményében összeállított egy előzetes tervezetet. (Az írás elkészítésének elmaradása részben annak tulajdonítható, hogy a nyolcvanas évek második felében már hanyatlani kezdett az a tevékenység, amelyet az egykori ELTE Afrika Kutatási Program fejtett ki, jóllehet a harmadik és legnépesebb nemzetközi konferenciára Gödöllőn még 1989-ben sor került. 1990-től majd 15 éven át pedig sajnos az afrikanisztika Magyarországon lényegében hallgatásra volt kárhoyzatva. A Füssi Nagy Géza irányította Magyar Afrika Társaság minden erőfeszítés ellenére lényegében se a rendezvények, se a kiadványok tekintetében nem volt képes a szerepét betölteni.)

Szeretném megemlíteni viszont, hogy a nyolcvanas évtizedben, a három nemzetközi afrikanisztikai konferencia rendezésének lendületében a belga misszionárius folklorista rendkívüli teljesítményére a már akkor is meglévő és az afrikai hőseposzokra irányuló fokozott érdeklődésem kapcsán figyeltem fel. Hiszen Hulstaert atya szerzetes társai a nevezetes mongó Liandzsa eposz legfőbb, mi több, egyedüli gyűjtőinek és közreadóinak számítanak. Más kérdés, hogy maga Hulstaert csak szórt közleményekben reagált a kongói nép e hatalmas művészeti produktumára, mivel azzal missziós társai foglalkoztak. Kapcsolatunkat az lendítette előre, hogy Jean Comhaire professzor, a belga Tengerentúli Akadémia tagja, aki már az 1982-es konferenciánkra eljött, és aki nem kis bravúrral megszerezte számomra éppen saját akadémiajától Hulstaert hatalmas mesegyűjteményeit, értesített bennünket arról, hogy 1984-ben az atya éppen Belgiumban tartózkodik, és akkor a második konferenciára (Folklore In Africa Today, Budapest, 1984, augusztus 28-31.) azonnal meghívót küldtünk a számára. A találkozón végül sajnos nem vett részt. Azonban ily módon levelezéses kapcsolatba kerültünk vele.

Gustaaf Hulstaert élete és tevékenysége röviden

Gustaaf Hulstaert Belgiumban, Flandriában született. A középiskolában elmélyült görög és latin tanulmányokat folytatott, majd 1917-ben a Sacré-Coeur próbaidős misszionáriusa lett. Utóbb filozófiát és teológiát tanult a Louvain-i Katolikus Egyetemen, és 1924-ben pappá szentelték. Néhány hónapig a tanár volt a rend kollégiumában. Majd tekintettel Kongóba tervezett eltávozására, Brüsszelben a trópusi betegségek gyógyítását tanulmányozta.

1925 őszén valósult meg afrikai utazása, a közép-nyugat kongói Tshuapa apostoli prefektúra tagja lett. Hulstaert atyát elküldték Boendebe, ahonnan kiindulva 1927 novemberéig vándor misszionáriusként tevé-

kenykedett. Az év decemberében viszont visszatért Belgiumba, és 1933 őszéig Flandriában tartózkodott: a belga kongói olajüzemi előkészítő iskolák irányítását látta el, egyben a missziós hivatal rektora lett. Otthoni szolgálata idején egyébként már belekezdett afrikai gyűjtéseinek feldolgozásába és publikálásába.

1936 júniusában utazott újra Afrikába, kinevezték a Bamanyában működő missziós hivatal rektorának, majd a Coquilhatville-i egyházmegye házfőnökének, és további megbízatások is elérték. Ebben az időben sokat utazott e hat belgiumnyi területű egyházmegyében. Házfőnöki megbízatását egyébként a háborús időkre tekintettel 1946-ig hosszabbították meg.

1950-ben azonban fölmentették minden misszionáriusi megbízatása alól nagy értékű tudományos munkájára tekintettel. Attól kezdve Bamanyában élt, Mbandaka városától 10 km-re. Ez utóbbi város adja a nevet a ma is működő mongo kulturális és tudományos központnak (Centre Aequatoria Mbandaka), amelynek megalapítása visszanyúlik még Hulstaert első kongói útjának idejére.

A belga misszionárius kimagasló tudományos tevékenységét, amelyet könyvek és közlemények százai szegélyeznek, a Mainzi Egyetem 1972-ben, az egykori Zaire Állami Egyetem pedig 1973-ban díszdoktorsággal jutalmazta. A második tiszteletbeli kinevezés következményeként 1974-ben Mbandakában ünnepségeket rendeztek. Az ünnepi beszéd következő részlete lényegében mindent elárul a rendkívüli szorgalommal, teherbírással és különös szakmai képességekkel rendelkező misszionárius megbecsüléséről:

„Az ünnepségek és a táncok lezajlanak és véget érnek, de mi azt kívánjuk, hogy az Ön emléke mindig éljen a jövő nemzedékekben. Mert igaz, hogy Ön a bőre és nemzetisége szerint fehér, a mi szemünkben azonban olyan, mint egy honosított mongo. Ez az, amiért a *Nkása y'Embambo* név helyett, amely elsősorban tudása tekintetében birtokolt éleselméjűségét fejezi ki, ez alkalommal Önnek inkább egy másik nevet szeretnénk adni, amely a mongo bölcsességet és nemes gondolkodást fejezi ki. Így Ön minden szokásokat illető probléma megtanácskozásának éltető elemévé válik. Mától kezdve tehát úgy hívjuk Önt: *Mpka'ea Mongo*”

Hulstaert atya ugyanakkor már a harmincas években megkezdte a mongo nyelvű Biblia előkészítését. Különböző részletek (a vasárnapok és ünnepnapok evangéliumai, Máté és János evangéliuma, apostolok cselekedetei stb.) meg is jelentek nyomtatásban. A minél tökéletesebb szöveg megteremtése érdekében mongo anyanyelvű írástudókból bizottság alakult, amely éveken át dolgozott együtt az őket irányító misszionáriussal. Végül a teljes Biblia 1975-ben (Új Testamentum) és 1977-ben (Ótestamentum) jelent meg. A fordítás különös értékét adja, hogy két afrikai írástudó, A. Elenga és I. Ifange a zsoltárokból verses fordítást készített az ősök verses ejtése szerint, amire valószínűleg az egész kontinensen nincsen példa. Amint De Rop, a mester missziós társa megjegyzi: „A Bibliának ez a fordítása a mongók számára mestermű marad, mert egyszerű, világos és tiszta lomongo nyelven íródott, és nehéz lesz azt felülmúlni, vagy netalán tán helyesbíteni.”

De vessük pillantásunkat a mongo kultúra megörökítését szolgáló munkálatok konkrét eredményeire. Amikor a Hulstaert atya bibliográfiájá-

nak nagyságrendjével való szembesülésen túljutunk, akkor az általa érintett, feldolgozott, elemzett témák sokféleségén kell elcsodálkoznunk. Tanulmányai, könyvei, kisebb írásai, adatgyűjtései nemcsak nyelvészettel és néprajzzal foglalkoznak, hanem azok számos más területre kiterjednek. Így e munkákban a következő témákkal találkozhatunk: szokásjog, a föld birtoklásának módja, a hagyományos tanítás, a demográfia, a gyarmati politika, a történelmi múlt, az etnobotanika, a hagyományos művészeti tevékenység és még a rovartan is, amivel az atya főleg első afrikai éveiben foglalkozott. Ami a tágan értelmezett néprajzot illeti, leírta a mongo hangszereket, a híreket továbbító gongot (speciális formájú, fából készült résdob, beszélő hangszer), a temetési szobrocskákat és jelentésüket, a koporsókat és a kapcsolatos hiedelmeket, a vallási eszméket, a szellemhitet, a mágiát, a házassági és temetési szokásokat, a népi mulatságokat, a zenei megnyilatkozásokat és a táncokat, a vadászatot és a vadászati járandóságok rendszerét, az udvariassági formákat, a nemzeti festék, illetve színhasználatot, azok szimbolikus jelentéseit, sőt még az időjárást és a hozzá való helybéli viszonyulást is.

A tanulmányok jelentős részben az *Aequatoria* c. folyóiratban (1937–1962, Vol. 1-25), majd annak utódjában, az *Annales Aequatoriab*an (1980–2009, Vol. 1-30) jelentek meg. Utóbbinak számos évfolyamában még az atya halála után is sorjázta a kiadatlan kéziratok közreadásai.

A 20. századi afrikanisztika eme óriása néhány csúcsművet is megte-remtett szerény szolgálati évei során. Nyelvészeti szempontból kiemelkedik a teljes körű mongo leíró nyelvtan, fonológia, morfológia, szintaxis három kötetben (1961, 1965, 1966), a mongo nyelv nagyszótára két kötetben (1957). Ami viszont a folklórgyűjtéseket illeti, elsőként a több mint két és félezer közmondást tartalmazó proverbium-kötet (1958) jelent meg, ezt követte az ünnepi köszöntő formulákat tartalmazó gyűjtemény (1959), négy vaskos kötet meséket tartalmaz (1954, 1965, 1970, 1971), a *régi* és a *modern* lírai énekeket egybegyűjtő kötetek pedig a hetvenes években jelentek meg (1972, 1978). Az atya élete utolsó évtizedében még egy sor kisebb terjedelmű gyűjteménnyel tetézte meg korábbi munkáinak eredményeit.

Nem feledkezhetünk meg továbbá arról, hogy Hulstaert folyamatosan szolgálni akarta választott hazáját, illetve népe kulturális felemelkedését. Ennek jegyében mintegy 50 könyvet, brosúrát állított össze lomongo nyelven: olvasókönyveket, kis nyelvtanokat, hittankönyveket, imakönyveket, vallási szabályzatokat, szentek történetét és más, az általános művelődési ismereteket terjeszteni szándékozó oktatási segédleteket. E kiadványok közül némelyik öt kiadást is megért.

Beszélgetés levelezés útján az afrikai nyelvek, kultúrák és szóbeli művészeti formák megmentéséről a jövő generációk számára

Hulstaert atya szerény, közvetlen emberi egyéniségét jól tükrözik annak a válaszlevélnek az első sorai, amelyet a hozzá intézett interjú-kérdésekre reagálva küldött az akkor még Zaire-nek nevezett ország (ma Kongói Demokratikus Köztársaság) Bamanya nevű településéről (a mongo kulturális intézet szerepét betöltő Centre Auequatoria Mbandaka-ból) Budapestre:

„Kedves Uram,

Köszönöm [1984.] március 21-i levelét, amely nemrég jutott el hozzám. Örömmel értesültem azokról az afrikai tanulmányok terén bekövetkezett előrelépésekről, amelyek az önök egyetemén történtek.

Kérdései tárgyában kissé zavarban vagyok. Nem egészen értem ennek az érdeklődésnek a célját. Nem feladatomban ugyanis, hogy tanácsokat adjak a kutató szakértőnek. Személy szerint én magam ezekre a tanulmányokra csak azért szántam rá magam, hogy (1) megismerhessem azt a népet, akik közé mint katolikus misszionáriust elküldtek, másrészt azért, hogy (2) amennyire ez lehetséges, meg lehessen őrizni e nép kulturális örökségét a jövő nemzedékek számára, és ezt főképpen azért, mert nap mint nap látom a növekvő veszteség veszélyét.

Mégis megpróbálkozom azzal, hogy javasoljak Önnek néhány válaszlehetőséget a levelében feltett kérdései sorrendjében.”

– *A legutóbbi évtizedekben az afrikai szóbeli hagyományok iránti érdeklődés rendkívüli méretekben kiszélesedett. Az önnek a mongo-nkundo nép bantu nyelvi anyagából és folklórkincséből táplálkozó – a maguk nemében egyedülálló – nyelvészeti és folklorisztikai kötetei, amelyeket részben a Brüsszelben székelő Academie d’Outre-Mer, részben a tervureni Királyi Közép-Afrika Múzeum adott ki, ugyancsak ebben az időszakban látott napvilágot. Mindemellett azt kell észrevennünk, hogy a mennyiségileg megnövekedett, nyomtatásban napvilágot látott gyűjtemények színvonalára rendkívül egyenetlen. Ezt látva kérdezem: Egyrészt a kutató terepmunkája, másrészt a különféle gyűjtemények (szövegek, zene, tánc, tárgyi kultúra) publikálási módja tekintetében mely feladatok megvalósítását tartja fontosnak az említett publikációk magasabb színvonalának a megteremtésében?*

– Ami a hitelesség problémáját illeti, a legfontosabb, hogy a rögzítést az elbeszélő beszédmódja (nyelvjárása) szerint végezzük el, a nevek és az azonosítás szokásosan teljes mértékű feltüntetésével együtt. A feltett kérdéssel összefüggő néhány szempontot egyébként egyik régebbi írásomban tettem szóvá, amelyből itt most feleleveníték egyes részleteket:

„A *Dombi* című folyóirat 2. számában megjelent egy cikk a szóbeli stílus tanulásairól. Ebben C. Lomami lándzsát tör az ősi művészet [ld.: folklór vagy szóbeli hagyomány – B. Sz.] eme kincsesházának megőrzése mellett. Említi a mongók és más kongói etnikai csoportok e tekintetben meglévő gazdagságát, de azt is megmondja, hogy az eddigi gyűjtések eredményei csak a nagyon szerény kezdetet jelentik.

[...] fölöttébb igaza van abban, amikor sürgeti a helyben lakók hiteles szövegeinek rögzítését, pontos fordítás kíséretében, amely lehetővé teszi az idegenek számára is, hogy az eredeti szépségeit a lehető legteljesebben megközelíthessék. Mert a művészet legalább annyira formai kérdés – tehát ezúttal a nyelvezeté –, mint amennyire tartalmi probléma.

Ebből ugyanakkor nem szabad arra következtetni, mintha a szóbeli művészet gyűjteményeinek főképpen az idegeneket kellene szolgálniuk. Véleményem szerint elsődleges céljuk szerint a helybéli lakosság számára kellene a művészi élvezetet biztosítaniuk, akik ilyen módon saját forrásaikból meríthetnék ezt az élvezetet.

[...] az európaiak által közzétett számos gyűjtemény (bár nemcsak az európaiak kezéből valók) inkább európai irodalmi művekkel szolgál, sem-

mint hogy az afrikai szóbeli művészet egyes darabjait mutatná be. Kellene tehát a fordítások, de legyenek azok annyira pontosak, amennyire az adott idegen nyelven az lehetséges.

És a fordításokhoz magyarázó jegyzeteket és kommentárokat kell hozzáfűzni. A mongo szóbeli művészetnek szentelt gyűjtemények eleget tesznek ezeknek a feltételeknek...

A legsürgősebb azonban ennek a hatalmas művészeti kincsestárnak az összegyűjtése, amely tekintetében a kongói törzsek semmilyen hasonló kulturális színvonalon álló más törzstől nem maradnak el. Csak sajnálkozhatunk e javakban már bekövetkezett, visszavonhatatlan veszteség okán. Valóban: minden öreg halálával egy könyvtár enyészik el. És ez a veszteség rendkívüli, növekvő gyorsasággal következik be. Itt az utolsó öt perc. És nem egy pompás kincs számára már túlságosan késő van.

Azoknak, akik olyan szerencsések, hogy tanulmányozhatják a hagyományokat – elsősorban az egyetemistákra gondolok –, a jövődő nemzedékek és hazájuk kulturális fejlődése iránti felelősségük tudatára kell ébredniük. Ez egyúttal a hála és tisztelet kifejezése az ősökkel szemben, akik megteremtették és örökül hagyták e kulturális kincseket.

Arra is szükség van, hogy a hatóságok fogékonyak legyenek e tekintetben, és különleges erőfeszítéseket tegyenek mindannak a megmentésére, ami az ősök kultúrájából megmaradt. Az eszközök nem hiányozhatnak ahhoz, hogy mindenkit támogassanak, aki hozzá akar látni ehhez a fontos munkához. Lehetőséget kellene arra is biztosítani, hogy megőrizhessék ezt az örökséget mind a levéltárakban, mind közvetlen nyilvánosság útján.”

– *Miután az Ön életművének jelentős része nyelvészeti vonatkozású – lásd a mongo nyelv háromkötetes leíró nyelvtanát és a kétkötetes nagyszótárát –, hogyan ítéli meg a nyelvészeti ismeretek szerepét azoknak a kutatóknak a munkájával kapcsolatban, akik folklór szövegek gyűjtésére és kiadására vállalkoznak?*

– Véleményem szerint a kérdéses afrikai nyelv tökéletes ismerete nem hogy lényeges, de elengedhetetlen feltétel a pontos lejegyzés, a helyes értelmezés, illetve a szövegek művészi értékének megítélése tekintetében.

– *A többéves terepen tartózkodás az európai kutató számára lehetővé teszi, hogy közvetítő vagy tolmács nélkül is gyűjtsön szóbeli hagyományokat. Másrészt jól ismertek azoknak az európai gyűjtőknek a gyakorlati problémái, akik egy vagy két éven át tevékenykednek valamely Európán kívüli területen. Milyen problémákkal kell megküzdeniük az olyan gyűjtőknek, akik elég alapos és elmélyült nyelvi ismeretekkel rendelkeznek, és ennek alapján próbálnak meg közvetlenül az adatközlőkhöz fordulni, illetve így végezve feladatukat igyekeznek hiteles szöveganyagot gyűjteni? Milyen szerepet játszhatnak ilyen körülmények között a szóban forgó helyi etnikai csoport egyes személyei, akik nem tolmácsok ugyan, de jól ismerik az adott csoport hagyományos kultúráját? Pontosabban nyújthatnak-e ezek a személyek segítséget a gyűjtő számára? És (igenlő válasz esetén) milyen előfeltételek mellett?*

– Itt meg kell ismételnem az előző kérdésre adott válaszomat. A csupán 2–3 éves terepen tartózkodás nekem úgy tűnik, nem elég sem ahhoz, hogy szövegeket szerezzünk (amelyeket a helyi lakosok rögzíthetnek és írhatnak

le), sem pedig a hitelesség biztosításához, és főképpen nem a hiánytalan megértéshez.

Az adott etnikai csoportból származó olyan személyek, akik beszélnek egy európai nyelvet, nagymértékben segíthetnek a gyűjtőnek. A probléma az: hogyan tud a gyűjtő arról megbizonyosodni, hogy informátora a valósághoz igazodik-e, ahelyett, hogy pl. saját látomását vagy értelmezését nyújtja. Jelenleg számos ilyen esettel találkozhatunk még azokban a tanulmányokban is, amelyet egyetemi végzettségű afrikaiak készítenek, akik a maguk népének gondolataiként és szokásaiként jelenítik meg saját – európai befolyás hatására átalakult – szemléletüket.

– *Amikor afrikai folklóralkotást valamely európai nyelvre fordítanak le, e munkával kapcsolatban egy sor sajátos probléma merül fel. Miután ön számos afrikai nyelvű szöveget lefordított különböző európai nyelvekre (főleg flamandra és franciára), bizonyos, hogy jól ismeri ezeket a problémákat. Az afrikai szövegek európai nyelvre való fordításakor az Ön véleménye szerint hogyan lehet vagy kell összeegyeztetni a pontosság, az érthetőség és az olvashatóság különböző, részben egymással szembenálló szempontjait, kielégítve némileg az irodalmi igényeket is, ám ugyanakkor nem feledkezve meg a tervezett publikáció valószínű olvasóközönségének az igényeiről sem?*

– Ezt a kérdést egy előadásomban tárgyaltam, amelyet Brüsszelben, az Academie de l'Outre-Mer találkozóján mondtam el és az akadémia negyedéves folyóiratában jelent meg. Azonban abban fordított értelemben, már amennyiben nem az afrikai nyelvről európai nyelvre, hanem az európai nyelvről bantu nyelvekre való fordítás kérdéseit vetettem fel. Mindemellett úgy vélem, a kérdéskör lényegét abban kimondtam. Fontosnak tartom, hogy ellen kell állni annak az igen gyakorta megnyilvánuló törekvésnek, amely irodalmilag értékes fordítás megteremtésére készlet, hogy tetszést arasson az európai olvasók körében, miközben az eredeti alkotás irodalmi értéke és hitelessége elveszik. De hadd idézzek néhány részletet említett előadásomból:

„Az olasz szolás *traduttore traditore* (szó szerint *áruló fordító*) az egyik legalapvetőbb problémára vonatkozik, amely minden fordító előtt ott tornyosul. Valójában, mindig a két véglet között kifeszített kötélén lépked, elvitathatatlanul az eredetihez való hűség és a befogadó nyelven való érthetőség között egyensúlyozva.” (333. old.)

„...a hűség és az érthetőség kettős tiszteletben tartása kettős igényt eredményez, egyrészt a fordításnak reprodukálnia kell az eredetit oly hűségesen, amennyire csak lehet, másrészt azt adaptálnia kell a befogadó néphez.” (333–334. old.)

„Ahhoz, hogy az eredetihez hűséges legyen, a fordítónak nem csak pontosan vissza kell adnia a szerző gondolatait, de tiszteletben is kell tartania a kifejezési eszközök formáját és általános kulturális légkörét, már amennyire azt a befogadó nyelv szelleme megengedi. A formai hűségre törekedni különösképpen azoknál a szövegeknél ajánlatos, ahol az irodalmi szépség ugyancsak különösen fontos, a költői műfaj tekintetében is.

Szükség esetén az érthetőséget a jegyzetek megkönnyíthetik, de azt lehetőség szerint el kell kerülni valamely nyomon követett történet esetén. A

jegyzetek hátránya kevésbé jelentkezik a didaktikus szövegeknél, mint amilyen a Biblia számos része is.” (334. old.)

„(Általános különbségek két nyelv között) Az első különleges nehézség (mondjuk) a héber és a lomongo között az általános (nyelvi) gazdagság különböző fokában található. Ezek nyilvánvalóan nem olyan specifikus terminológiákból adódnak, amelyek az anyagi kultúrára vagy a társadalmi, szervezett elemeire utalnak. Minden nép rendelkezik olyan kifejezésekkel, amelyek a maguk formájában csak nekik felelnek meg. Valamely pásztornép a kifejezések jelentős állományával rendelkezik a csordákat illetően, míg azok a halászoknál hiányzanak, akik ezt az állítólagos rést olyan szavak kivirágoztatásával pótolják, amelyek a halakhoz és azok megfogásához kapcsolódnak.” (335. old.)

„Példaként megemlíthetjük azt a nagyszámú helyet, ahol az eredetiben (szövegben) költői párhuzamba kerül két szó, amit a fordítók folyamatosan *jog* és *igazságosság* formájában értelmeznek. Ott például, ahol a lomongo nem használhatja csak a *lisémbi* kifejezést, amely nagyon zavaró azokban a versekben, ahol a szinonimák váltogatása nagy szerepet játszik. Hacsak ugyanannak az igei gyökérnek egy másik származékát, *bosémbya*, nem hozzák létre, mint ahogy a protestáns fordítás teszi azt.

Hozzunk még egy példát. A törvényességet (*igazságosságot*) általában és a valamely személyre ruházott tekintélyt ugyanazzal a *mpifó* szóval fejezik ki. A szemantikai kapcsolat és az alapul szolgáló jogi fogalom magyarázza az egyetlen kifejezés használatát a két francia kifejezéssel ellentétben. De másrészt, a francia *jog* szó a helyes (igazságos) viselkedés normáját is kifejezi. Létezik még a törvényes kifejezés is. A héber nincs birtokában e megkülönböztetések egyikének sem. De az összefüggés azt sugallja, hogy ezek a gondolatok nem ismeretlenek. Ennélfogva a kifejezések szegénységével állunk szemben. Vagyis a mongo fordítónak ezért mindig ügyelnie kell arra, hogy az adott helyzetben megfelelő kifejezést használjon, így válasszon a *mpifó* és a *lisémbi* között: az első a jogot jelöli meg, míg a második az igazságosságot, mint erényt vagy minőséget.” (336. old.)

– *Úgy tűnik, ami a kutatási módszertan, pontosabban közelítés- és szemléletmód dolgát illeti, két irányzattal, a hagyományos kultúrák megközelítésének két egymástól nagyjából független kutatási ágával találjuk magunkat szemben. Az egyik oldalon arra törekednek, hogy a kutatott etnikumról teljes képet adjanak, rögzítve bizonyos fokig az adott kultúra és társadalom valamennyi vonását. Ezzel szemben azok, akik a másik irányzatot képviselik, abból a célból fejtenek ki erőfeszítéseket, hogy egy korlátozott témára vagy egyetlen folklór műfajra szorítkozva nagy mennyiségű és igen pontos dokumentumanyagot gyűjtsenek össze. Ugyanezt a benyomásunkat más szavakkal kifejezve: az angol (brit vagy angolszász) és az európai (kontinentális) értelemben vett folklórszemlélet közötti ellentétes nézőpont adta kérdésfeltevésre kellene választ kapnunk. Hozzáfűzve ehhez, hogy úgy tűnik, az előbbi szemlélethez, módszertanhoz újabbán a német folklórkutatás is közeledik. Miközben azt érzékeljük, hogy a folklórkutatások területén ma is inkább a második irányzat az uralkodó. Jóllehet, követőinek figyelmüket a gyűjtésen, rögzítésen, átíráson és a konkrét szövegfordításon túl a közösség teljes kultúrájára is mindinkább összpontosítaniuk kellene. Hiszen az értelmezés igénye ugyancsak megnövekedett az újabbán általános tudomány-módszertani szemléletváltások következtében. A folklórszövegek publikációiban így*

aztán nélkülözhetetlenné vált a néha túlságosan is részletes jegyzetapparátus, amely miatt a más kultúrák képviselői elől elzárt gondolatok, jelképek, összefüggések megközelíthetetlenek maradnának. Egyszóval, az Ön véleménye szerint az afrikai folklórszövegek publikálása során milyen műveleteket célszerű elvégezni ahhoz, hogy miközben a forma nem sérülhet(ne), az értelmezés mindinkább a középpontba kerül, elsősorban a kulturális antropológia térhódítása következtében?

– Először is azt kívánom hangsúlyozni, hogy – az említett irányzatoktól függetlenül – a kutatásnak és a gyűjtésnek a szóbeli irodalom sajátosságai-ból kell kiindulnia. E kérdéshez kapcsolódóan ismét egy, az előbbiekből említett írásomból szeretnék idézni néhány gondolatot:

„Az orális művészet – az előszó művészete – az írás nélküli népek számára ugyanaz, mint a (nyomatott) irodalom az írni-olvasni tudó népek számára. Mégis vannak bizonyos sajátos ismertetőjegyei, szorosan ahhoz a tényhez kapcsolódva, hogy kifejezésre juttatása élő hangon, továbbadása pedig élőszóval történik. *Szóbeli művészet*, ez jobb kifejezés, mint a *szóbeli stílus*, amely a szóművészetet alkotó elemek közül csak az egyik.

Szóbeli, hallással kapcsolatos természetéből következik viszont az a fontos szerep, amelyet az emberi hang által megnyilatkozó szóbeli művészetben a taglejtés, a hallgatóság reagálása, a közösségi hangulat játszik. Ezek az elemek (kivéve a színpadi előadást) nem jelennek meg az irodalomban, amely sokkal inkább individuális jellegű (egyetlen személyre szabott), míg a szóbeli művészet sokkal inkább közösségi jellegű, teljes mértékben illeszkedve a törzsinek nevezett népek, illetve azok kulturális megnyilvánulásainak világához.

Ami a szóbeli művészetet, akár az irodalmat, legfőképpen jellemzi, az művészeti természet. Tehát nem minden kimondott, illetőleg leírt szó számít szóbeli művészetnek vagy irodalomnak. Bizonyos minőségnek kell megjelennie a tartalomban és főként valamilyen szépségnek a formában, más szóval a kötött vagy szabad ritmusban, a szavak megválasztásában, a szerkezetek tökélyében, a mondatok harmóniájában és szabályos ismétlődéseiben, vagyis bizonyos érzéki (asszonánc, magánhangzók összecsengése, rím, a hangok harmóniája) és intellektuális (hasonlatok, fordulatok, allegóriák, költői képek) művésziességnek kell azt áthatnia, amit művészetnek nevezünk.

Másrészt, ahogy az irodalomnak, a szóbeli művészetnek is számos műfaja létezik. Találkozunk itt prózával és költészettel, állatmesékkel és embermesékkel, eposzokkal, mítoszokkal és mondákkal, közmondásokkal, találósokkal, dalokkal és táncdalszövegekkel stb.

Ugyanakkor persze bizonyos különbségek is észrevehetők. A szóbeli művészet, amennyire ez ismeretes, kevés színházias jellegű megnyilvánulással rendelkezik. Nincsenek szóbeli regények, ami egyébként Európának is eléggé késői leleménye. Másrészt a szóbeli művészet irodalom- és művészettörténete törzsi állami szervezetekre korlátozódik: nagy királyságok vagy birodalmak ritkák Afrikában. Ezzel szemben a szóbeli művészet ismer egy olyan ritmikus játékot, amelyet néha találós kérdésnek minősítenek, de valójában különbözik attól, mivel esetében a forma van túlsúlyban...”

De visszatérve a föltett kérdésre: mind a két kiinduló szempontot érvényesnek tartom. Az első (amelyik teljes képet kíván adni valamely etnikum

hagyományvilágáról) kikerülhetetlenül szükségesnek tűnik a számomra, mégpedig a második irányzat által összegyűjtött dokumentumok értelmezéséhez. Ugyanakkor a szóbeli művészet szövegeinek megőrzése az afrikai államok (főleg politikai) fejlődésének jelenlegi állapotában elsődlegesnek tűnik. El szeretném kerülni, hogy a saját magam módszertanát az európai magatartások közé soroljam. De, amint az Ön kérdésfeltevése ezt kimondja, a részletes és pontos magyarázó jegyzetek teljes mértékben nélkülözhetetlenek.

– *Ismeretes, hogy Afrika etnikai szempontból igencsak sokrétű földrésze glóbuszunknak. Véleménye szerint milyen – esetleg kényszerű korlátozó-sokat is magukban foglaló – következtetéseket lehet vagy kell levonni ebből az ugyancsak egyedülálló etnikai képletből a teljes kontinensre kiterjedő és a hagyományok feltárását célzó kutatómunka tekintetében?*

– Mindenekelőtt azt szeretném megemlíteni, sokkal több dokumentumanyagot lehetne összevonni egyetlen terjedelmesebb kötetbe, és ilyen módon publikálni. Az afrikaiak jövőendő nemzedékeit a mainál sokkal jobban meg kellene becsülnünk azzal, hogy kulturális örökségüket annak minden ágára kitekintően megőrizzük. És – minden korlátozást elvetve – ezt kellene tennünk azoknak a legkisebb etnikai csoportoknak a hagyománykincsével is, amelyek iránt a politikusok nem mutatnak érdeklődést. Ilyen módon lehetne harcolni azokkal a jelenlegi irányzatokkal szemben, amelyek mindent összemosva, általánosítva, egyszerűen csak Afrikának akarnak tulajdonítani, afrikainak minősíteni, miközben ez a világ éppolyan változatos mozaikszerűséget feltételez, mint Ázsia vagy Óceánia. Világhírű szakértők vétkeznek az igazsággal szemben, amikor elhamarkodott, megalapozatlan általánosításokra ragadtatják magukat. S egyaránt teszik ezt fehérek és feketék, tudatlanságból, politikai elszegődöttségéből, hiúságból, törleszkedésből, vagy bármilyen más motívum hatására, de teljes mértékben a valóság sokarcúságával ellentétesen. Véleményem szerint valamennyi afrikai hagyományos közösség minden kulturális ágazatáról monográfiákat kellene alkotnunk, tekintet nélkül a pillanatnyi politikai kurzusra, mégpedig azért, hogy ezt a sokrétűségében megnyilvánuló kulturális csodát megőríthessük az egész emberiség jövőendő generációi számára.

– *Utolsó kérdésem az ön kiterjedt és a mongo nép hagyományos világát feltáró kutatásaira irányul: hol tart ez a munka, és milyen munkálatok eredményeinek közzététele várható a közeljövőben?*

– Egy kolléga, a Lovanium egyetem (Kinshasa) régi professzora a mongo szájhagyományoknak szentelte disszertációját, amelyet a Louvain-i Egyetemen nyújtott be...

– *Gondolom, A. de Rop művéről van szó.¹*

– Valóban, missziós társam e könyvében az általánosságban vett szóbeli művészet természetéről és jellegzetes vonásairól adott, igen jól sikerült tudományos ismertetés után bemutatja sorban a mongóknál előforduló

---

¹ De gesproken woordkunst van de Nkundo. [A Nkundók szóbeli művészete.] Tervuren, 1956.

különböző folklór műfajokat. Minden esetben példákkal illusztrálva és kitérve azok adott személyre szabott vagy társadalmi szerepköreire.

Ami általában a mongók folklórkincsét illeti, úgy vélem, annak jelentős része írásosságba mentve már könyvekben és különféle közleményekben lapul. Több könyvből és számos publikációból, vagyis több teljes változatban ismerhető meg a kongói nép szóművészetének királynőjét jelentő Liandzsa hőseposz. Több kötet tartalmaz közmondásokat (a saját gyűjteményem: 2670 példát összesen). Pereskedésekről, emberekről, illetve állatokról szóló mesék olvashatók ugyancsak könyvek és közlemények sorában (a szörnymesék kötete éppen most került a kiadás folyamatába). Sajátos és eddig páratlanul létező afrikai műfaj a *losako*, vagyis ünnepi köszöntőformula, ebből is keletkezett egy kötetre való gyűjtemény.

Mindezt néhány kommentárral kell kiegészítenem. Mindenekelőtt említenem kell, hogy a mongo hőseposz a műfajnak olyan példája, amelyet a legjobb európai eposzokkal állíthatunk párhuzamba. Számos afrikai, mi több kongói hőseposz ismeretes már, de a Liandzsa annyiban különbözik tőlük, hogy a változatokban szereplő történet történelmi ismereteket közvetít. Az említett *losako* ünnepi köszöntés formula, mint műfaj, ugyancsak eddig párhuzamok nélkül áll, bár ennek oka vélhetően a gyűjtői figyelmetlenség. Nem találtak eddig más kongói népeknél ún. *anatómiai dalokat* sem (a testformák, testrészek megéneklése), és a lírai dalgyűjtések is rendkívül szórtak.

Még egy sajátos jelenség: az igen gazdagon sorjázó állatmesék kincsesládájában – már mongo vonatkozásban – két különleges ciklust is találhatunk. A népszerűbb az *ulu*, vagyis a szárazföldi teknősbéka köré csoportosul. A kevésbé elterjedt mese-fűzérnek a főszereplője a *naine mbókóló* antilop. Mindkettő ugyanabból a szellemiségből fakad: dicsóít a ravaszság fölényét az anyagi erővel szemben, a tudást és értelmességet a brutalitással szemben, és lehetőséget nyújt arra, hogy átérzhessük, miként szedi rá a gyenge a hatalmasat. E ciklusok figyelemreméltó vonása, hogy a jó győzelmének átélésén túl a hagyományos afrikai életvitel bizonyos történelmi-társadalmi vetületére is fényt vet, mégpedig a közösség morális energiáit növelve.

Az interjú jegyző kutató még el szeretné mondani – 35 év múltán

Itt most a nagy távolságon átnyúlva és képzeletben a múltba visszatérve szeretném megköszönni, akár csak képletesen is, Hulstaert atyának, hogy válaszaival megtisztelt, olyan gondolatokkal és felvetésekkel, amelyek – meggyőződéssel mondhatom – sok tekintetben iránymutatóaknak bizonyulnak. Másrészt viszont némileg túllépve ennek az interjúnak a keretein, még szeretném, Albert De Rop életrajzi összeállítása alapján, az érdeklőknek felmutatni, hogy a mongók nagy barátjává, tanítójává lett belga miszisionárius nemcsak hittérítői és néprajzi kutatómunkát végzett a kongói nép körében, hanem a gazdasági-társadalmi felemelkedésükért vívott harcban is szerepet vállalt.

A gyarmati uralom első szakaszában (1885–1908, a II. Lipót belga király személyes birtokának számító ún. Kongo Szabadállam idején) a mongo nép ugyanis oly sokat szenvedett, hogy fejlődésében nemcsak megállt, de létében is veszélyeztetetté vált. A túlélők olyan súlyos állapotba kerültek,

hogy úgy tűnt, elvesztették az élet fenntartásához szükséges lelkijüket. Olyan látszatot keltettek, hogy létezésről való megcsömörlésük, morális tévesztésük okán kihalásra ítéltetnek. Úgy tűnt, hogy az egyenlítői erdők e kezdetleges kultúrájú falusi népessége – amely az elefántcsont és a kaucsuk révén igen csekély gazdasági erőforrással rendelkezett – átadja magát az enyészetnek.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy azokban az években egyáltalán nem tartották számon az etnikai csoportok saját jogait, hanem arra törekedtek, hogy a gyarmat népei egyesüljenek, és ily módon egyetlen államot, egyetlen népet alkossanak, egyetlen nyelvet beszéljenek.

Hulstaert atya mint keresztény és mint flamand származású moralista, azonnal tudta, milyen fontos a nemzeti értékek és a szellemi virágzás megőrzéséhez a nyelv és a kultúra. Valamely közösség erőinek a fel nem ismerése magával hozza a gyökerek megsemmisítését, erejét veszi a közösség tagjainak.

A legmagasabb rendű humanista értékeket valló belga misszionárius több mint 50 éven keresztül minden erejével a mongo nép helytállásának és büszkeségének a fölélesztésére törekedett. Szavakkal és cselekedetekkel harcolt a létezésről megcsömörlötteknek az élethez való visszatértetéséért, és ami a legfontosabb (bár ez kevéssé ismert tény), jeles érdeműl tudható be, hogy szerepet vállalt a születések csökkenése elleni küzdelemben is, és íme, a népesség ma (1980-ban vagyunk!) már lassan, de biztosan növekszik.

Hasonlóképpen tett erőfeszítéseket azért, hogy visszahelyezzék jogai-
ba a nép nyelvét, és hogy azt műveljék. Támogatta a népcsoport egyesülését, hogy a mongo népnek újra legyen öntudata a saját egységéről, legyen büszke arra, hogy mongo, és szálljon szembe saját elkorcsosulásával.

Ugyanígy önfeláldozással védte a mongo népet a félreértésekkel és a visszaélésekkel szemben, hogy megőrizhessék mindazt, ami jó és szép a (sokszor tévesen felfogott) mongo elgondolásokban, intézményeikben, sajátos szokásaikban, hagyományaikban. Megvédte a földjeikre vonatkozó jogait, és arra törekedett, hogy saját természetüknek megfelelő tanítást, nevelést biztosítsanak a számukra. Hulstaert atya többek között tagságot vállalt még az utolsó nehéz időkben (1953–1960) a Bennszülöttek Védelmében Létrehozott Bizottságban is.

Záró megjegyzések

Nem kétséges, a misszionárius atya többszörös életműve (hittérítés, hagyománymentés, közéletiség, szociális munkás tevékenység, Biblia-fordítás, oktató-felvilágosító munka stb.) reményt támaszt egy szebb, emberibb, folyamatos értékképzéssel kecsegtető, jövőbe mutató fejlődési lehetőségeket felmutató Afrika, pontosabban annak egy kicsi, persze mára már sokmillió közössége tekintetében.

A bevezetőben említettük, hogy a mongo Biblia-fordítás minden bizonnyal a sok száz többi afrikai fordítás közül kiemelkedik igényességével és a zsoldárok versformában való lefordításával. Tegyük ehhez hozzá, valószínűleg egyetlen más népnek a szókincsét és a grammatikáját se készítette el olyan alaposággal (és terjedelemben), mint ahogyan azt Hulstaert atya megvalósította mongo vonatkozásban.

A belgáknak mindmáig megemészthetetlen lelkiismereti kérdést okozó történelmi faktum: II Lipót király akár 10 millió vagy még annál is több afrikai halálát eredményező több évtizedes kongói uralma. Nem véletlen, hogy De Rop a mongók szenvedéseit ecsetelve nem mondja ki annak okozója nevét.

Úgy véljük azonban, ha valami is, legalább kis részben, képes feledtetni ezt az akár hitleri vagy sztálini méretűnek ítélt atrocitást, az éppen eme nagytiszteletű misszionáriusok, Edmond Boelaert, Albert De Rop afrikai szerepvállalása, mindenekelőtt pedig Gustaaf Hulstaert vélhetően egy afrikai nép életére hosszú évtizedeken át hatással lévő, igazi humanistára valló cselekedetekkel telt életműve.²

A mongókról dióhéjban

Közép-Afrika őserdőkkel borított egyenlítői vidékén élnek, a Kasai és a Sankuru folyók északi régiójában. Lélekszámuk ma kb. 12 millió. Keresztény vallásúak (ezért aztán előfordulnak összeütközések az iszlám hitű észak-keleti népcsoportokkal). Beszélt nyelvük: a mongo, illetve a lingala keverék nyelv (főleg a városokban használatos). A nép megnevezése: bomongo, a nyelvé: lomongo vagy nkundo. Eredetük bizonytalan, bár írásos feljegyzések róluk már az 1500-as évekből léteznek. Területükön a földművelésnek 1000-tól vannak ásatag nyomai. A rabszolga-kereskedelem idején főleg a zanzibári arab rabszolgavadászok látogatásait szenvedték meg. A belga gyarmatosítás hatására – amelynek a II. Lipót belga király fémjelezte évtizedeit (1885–1908) – az ún. Kongó Szabad Állam időszakát csak súlyos szenvedések, kényszermunkák árán élték túl, utóbb kávé, kakaó- és gumiültetvények nőttek ki vidékükön, megszorodott a háziállatok tartása. Mezőgazdasági terményeik: kasszava, jam, banán, zöldségek, bab, amelyet halászat és vadászat egészít ki. Hagyományos társadalmukban az apai ágon való öröklődés érvényes, hiedelemrendszerükben az őskultusz a meghatározó. Sok kisebb törzsi frakcióra bomlanak, és kívülről, a másik csoportból házasodnak.

(készítette: *Biernaczky Szilárd*)

---

² Gustaaf Hulstaert két fontos, fentebb is említett publikációja: Sur l'art oral. In: *Cahiers Zaïrois*, 1971. n° spécial, 195–198. p.; Problèmes de traduction en langue bantoue. In: *Bulletin de l'ARSOM*, 1977. 331–371. p. Gustaaf Hulstaert teljes bibliográfiája megtalálható a Centre Aequatoria Bamanya / Mbandaka honlapján: www.aequatoria.be Thèmes / Biographies et bibliographies coloniales / Bibliographies / Gustaaf Hulstaert

Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században. Pécs, 2019. szeptember 19–20.

A magyarországi katolikus egyházi társadalom témakörében immár negyedik alkalommal rendezett konferenciát Pécsen a META Egyesület és a PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszéke, mellyel a sorozat elérkezett a 19. századhoz.

A konferenciát GÓZSY ZOLTÁN tanszékvezető egyetemi docens nyitotta meg. Mint bevezetőjében fogalmazott, e konferenciasorozat a kezdet kezdetén két célt tűzött ki maga elé: egyrészt a Mályusz Elemér által lefektetett fogalmat igyekszik újrapozícionálni, újragondolni, új irányokból megközelíteni, másrészt pedig e témának a középkort követő évszázadokra vonatkozó alapos kutatását és annak szintézisét megvalósítani. A 19. század fontos állomása az egyházi társadalom-kutatásnak, mint „gyűjtőpont” és „gyűjtőpont”. Gyűjtőpont abban az értelemben, hogy a jozefinista egyházpolitika tendenciái nagyon erőteljesen megjelennek és hatnak, és gyűjtőpont is, hiszen a század második felében igen jelentős változások indulnak meg.

GÖRFÖL TIBOR *Schleiermacher (1799) és Harnack (1899) között. A katolikus teológia útjai a 19. században* című teológiatörténeti előadása a 19. század nagy gondolkodóinak munkáin keresztül követi végig a felmerülő kérdések, gondolatok vonulatát. Ismerteti azt a folyamatot, melynek „vége” a század második felétől megfigyelhető defenzivitás lett. Az „ortodoxia ideges védelmezése” került a középpontba. A katolikus gondolkodás ön-biztosításának bátyája Szent Tamás lett. Megjelenik az újszolasztika a század második felében, valamint nagy hangsúly helyeződik a pozitív történeti kutatásokra, melyek számos nagy, összefoglaló munkát eredményeznek.

BÁNKUTI GÁBOR *Szerep, funkció és praxis. Intézményi heterogenitás a Katolikus Egyházban* című előadása következett, melyben két problémakörhöz igyekezett szempontokat nyújtani. A teológiai gondolkodásban megjelenő egységre vágyás és az intézményi heterogenitás látszólagos elmentmondásának problematikájához. Valamint ahhoz az igyekezethez, mely az egyház működésének történelmi valósága szerinti vizsgálatára törekszik. Közpolitikai analízisből átvett modell alkalmazását javasolta, különösen krízisidőszakok vizsgálatához.

Ezt követően, a felsőpapságról szóló szekcióval folytatódott a kétnapos tanácskozás. GALÁN-FAZEKAS IBOLYA *A főpapság és a posztjozefinista egyházpolitika: Pyrker László jelentése az egri főegyházmegyéről* című előadásában arra a kérdésre kereste a választ, hogy mennyiben állja meg a helyét e korszak tekintetében a „posztjozefinista” jelző. Szükséges-e – véleménye szerint szükséges – ennek újragondolása. Az előadó Pyrker jelentéseinek útját végigkövetve, s az uralkodói ellenjegyzést felfedezve, arra a következtetésre jutott, hogy mindez nem csupán vagy nem elsősorban az udvari ellenőrzésre adott kötelező válaszadás volt. Ez a kommunikációs útvonal közvetlen csatornát biztosított a császárhoz, aki maga is olvasta a jelentéseket, és reagált is az olvasottakra. Ezek a szövegek formailag és stílusukban is inkább együttműködést sugallnak, mintsem állami kontrollt.

ZAKAR PÉTER *A püspöki kar cseréje, 1848–1852* című előadásában felhívja a figyelmet arra, hogy ezen időszak püspök-kinevezései másként történtek a korábbi évtizedekben megszokott rendhez képest. Korábban a

kinevezéskor figyelembe vett szempont volt az egyházi méltóságok konzultációs joga, a nuncius kikérdezése, több jelölt volt, akiknek a nominációs időszakban nevét titokban tartották. Bach többször is megfogalmazta, hogy a magyar ordináriusokat megbízhatatlanságuk miatt el kell távolítani pozíciójukból, s helyükre az összbírodalom híveinek kell kerülniük. Az ismertett példák alapján azonban az látható, hogy ezt a célt egyáltalán nem sikerült elérnie Bécsnek. Az újonnan kinevezett püspökök elutasították a megtorlást, az egyházpolitikai centralizációs törekvések pedig azonnal kivívták Scitovszky János esztergomi érsek nemtetszését. A püspökök többsége az 1847-es alkotmány alapján állt, s a konkordátum-politikát elutasította. Scitovszky érseket végleg maga ellen fordította Bécs a zágrábi érsekséget érintő tárgyalásokon. S 1860-ban Széchenyi Istvánt maga az érsek temette százezer ember részvételével.

FAZEKAS CSABA *Rimely Mihály pannonhalmi főapát (1842–1865)* című előadása zárta a szekciót. Rimely apátságán keresztül vizsgálta azt a kettős kihívást, mely a szerzetesség előtt állt a 19. század első felében, mely egyfelől a szerzetesi életforma-váltásból, másfelől az egyház és a polgárosodás konfliktusából fakadt. A „hallgató” főpap, aki mindvégig a csendes egyházépítés híve volt a fordulatokkal teli években is, 1849 után is a helyén maradhatott, hűségesküt tett Bécsben. Elfogadta ugyan a Habsburg uralmat Magyarországon, de nem fogadta el annak önkényuralmi jellegét, különösen pedig az oktatás germanizációjára irányuló intézkedéseket. S a rend modernizációjával kapcsolatban is egyre több konfliktushelyzetbe került későbbi utódjával, Kruesz Krizosztommal. A kor egyházi vezetőire jellemző nagyon erőteljes rendi konzervativizmusa természetes módon került konfliktusba a magyar liberálisok egyházpolitikájával és a birodalmi konzervativizmussal egyaránt, hiszen elsősorban a magyar történelmi hagyományokat kívánta, kívánták megőrizni.

A következő szekcióban az egyházi társadalom középéréget érintő kérdéseket járt körül három előadás. JANKA GYÖRGY *A magyar görögkatolikusok önszerveződése a 19. században* című előadása nyitotta meg a szekciót. A 19. században a görögkatolikusok számára is előtérbe került a nemzeti nyelv kérdése, így a magyar ajkú görögkatolikusok számára a magyar liturgiáról, illetve ezzel összefüggésben a magyar püspökség kérdéséről, vágyáról szólt ez az időszak. „Népmozgalom”, hiszen alulról jövő kezdeményezés-sorozat irányult erre a 18. század végétől. Az előadó végigvezette ezt a folyamatot a magyar nyelvű liturgikus fordítások megjelenésétől (18. század vége) az első görögkatolikus értelmiségiek felbukkanásán keresztül az önálló magyar püspökség felállítására irányuló törekvésekig. 1881-ben lett volna esély az új egyházmegye alapítására, végül azonban ezt a célt csak 1912-ben sikerült elérniük.

BÁRÁNY ZSÓFIA *Kanonokok és a sajtó a 19. század első felében* című előadásában a kezdeti időszakra koncentrálva a reformkori katolikus periódikákat, illetve azok kanonoki kapcsolatait mutatta be. Számba vette a Magyarországon megjelenő sajtótermékeket, melyeknél általában szerkesztői pozíciókban látjuk a kanonokokat, akik lapszerkesztés mellett a könyvkiadásban is szerepet vállaltak. 1842-ben egy nagyváradi kanonok, Fogarassy Mihály kezdeményezte a későbbi Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat létrehozását, a Szent István Társulat elődjét. Az előadó megemlítette továbbá Szalai Imre veszprémi kanonok újszerű vállalkozását, egy hitszó-

noklati sorozat kiadását, mely *Magyar Egyházi Beszédok Gyűjteménye* néven jelent meg. Hangsúlyozta, hogy a magyar katolikus sajtó lábára állításában és talpon maradásában a kanonokok kiemelkedő szerepet játszottak. Különösen azon személyekre igaz ez, akik valamilyen kapcsolatba kerültek a magyar országgyűlés alsótáblájával.

DOBSZAY TAMÁS *Káptalani követek a kései rendi országgyűléseken* című előadása zárta a szekciót. Bár a közvélekedés az udvar hívei közé sorolta őket, volt példa ellenkező irányú felszólalásra, kiállásra is. Annak ellenére, hogy a káptalani követi csoport egy marginális szerepbe kerülő országgyűlési szereplő körnek számított, a káptalani küldöttek jelen voltak az egyre nagyobb szerepet kapó országgyűlési bizottságokban, s megmaradt protokolláris, ceremoniális szerepük is. Ami a káptalani felszólalások tartalmi vonatkozásait illeti, az első reformdiétán ugyanakkora súlyú volt a világi tárgyú megszólalás, mint az egyházi, 1843–44-re ez szinte teljesen az egyházi vonatkozás felé tolodott, tehát a káptalani követek visszaszorultak az egyház érdekképviselőnek pozíciójába. Ez feltehetően egyrészt a nagyon erős szerep-leértékelődésnek az eredménye, másrészt azé az erőteljes ellenszenvé, amelyet a követi kar nagyrésze velük szemben tanúsított, így igyekeztek csak akkor megszólalni, ha az nagyon indokolttá vált.

A késő délutáni szekcióban a 19. századi egyháztörténeti kérdések néprajzi megközelítésben kerültek megtárgyalásra, hiszen a kezdeményezés kifejezett célja az egyháztörténet interdiszciplináris vizsgálata és a különböző tudományterületek kutatóival való együttműködés. Így a különböző szemléletek mindegyike hozzáteheti a kutatásokhoz a maga eredményeit, a többszemponú vizsgálat pedig lehetővé teszi az egyháztörténet szélesebb körű értelmezését, ahogyan azt a szekció elnöke, Gózszy Zoltán is megfogalmazta.

BÁRTH DÁNIEL *Három pap – három attitűd. Századokon átívelő papi életutak keresztezései és elágazásai* című előadásának célkeresztjében három plébános állt, akiknek tudományos jellegű tevékenységét mutatta be, közös nevezőként említve a reformkori gondolkodók körében is fellelhető aktuális kérdésekkel való foglalatosságát. Pritz Antalnak a *Tudományos Gyűjteményben* jelent meg egy korai értekezése a magyar nyelvről, Krizsány Jánost büszkeséggel töltötte el magyar nyelvű publikációja, és Szuhányi Ferenc is grafománnak számított a korban. A fő kérdés mégis az, hogy mi ösztökélhette a papokat a reformkorban arra, hogy írjanak. Hogyan fogadta ezt a közvélemény? Külön érdekesség volt, melynek hatására a résztvevőkben is számos kérdés fogalmazódott meg, Szuhányi Ferenc egyházi tekintélyt is aláásó szerepvállalása az ún. Szent Miska-féle mozgalomban. Vajon a jozefinizmus utóhatását láthatjuk ebben a kilengésben vagy abszolút a lokális társadalom és a pap egyéni hozzáállását mutató jelenségről van szó? Erre nagy valószínűséggel a további kutatások adhatnak kielégítő választ.

A következő előadásban RADA JÁNOS vitaszituációk és különböző diskurzusok elemzésével keresett választ arra, hogy a liberális és antiklerikális felvetések mire sarkallták a katolikus papságot a katolikus autonómia kapcsán. *Plébánosok és káplánok az egyházi kérdések vitájában (1867–1895)* című előadásában azt a kérdést járta körül, hogy az alsópapság, illetve a plébános és püspök együttműködésének problémáit hogyan interpretálták a szembenálló felek. A felvonultatott szerzők (a teljesség igénye nélkül):

Horváth Mihály, Toldy István, Bezerédj Sándor stb.) nyomán arra hívta fel a figyelmet az előadó, hogy az alsópapság hazafias, szabadelvű, felvilágosult megítélése a korban jellemző volt. Ennek nyomán alakulhattak ki olyan sztereotip elképzelések is, mint hogy az alsópapság tagjai a szabadságharc során kivétel nélkül a nép és a szabadság kezdeményezése mellett álltak. A század végére azonban az alsópapságról szóló diskurzusok (például egyházon belüli erősödésük kívánalma) kikoptak az egyház autonómiáját érintő diskurzustérből.

A személyiségeket előtérbe helyező előadásokat követően GYÖNGYÖSSY ORSOLYA (*Papok és templomszolgák társadalmi szerepének változásai a 19. században*) a községi katolikus egyház fenntartását biztosító intézményesített szerepeket járta körül: a templomszolgák társadalmi helyzetét, tevékenységi körét és az ezekhez kapcsolódó 19. századi változásokat tárva fel. Az előadás után számos kérdés fogalmazódott meg a hallgatóságban a terminusokkal kapcsolatban, hiszen nem minden dokumentum említi őket azonos néven, melyből egy izgalmas diskurzus alakult ki.

Az első nap utolsó szekcióját BEDNÁRIK JÁNOS *Egyháztanácsok, iskolaszékek. A papság és a falusi társadalmak viszonyának változása a dualizmus korában* című előadása zárta, mely szorosan kapcsolódott Gyöngyössy Orsolya prezentációjához. A katolikus autonómia bevezetésének próbálkozásait, az átláthatóságra való törekvést és ennek vadhajtásait járva körül, Buda környéki települések iratait vizsgálva. Ez a kezdeményezés a lokális társadalmak hatalmi struktúráját átalakítja, ennek kezdeti lépéseit boncolgatta az előadó. A szabadságharc után meginduló változások a különböző szerepkörök professzionalizálását hirdették (jegyzői és tanító szerepkörök elválása); de az egyházi gazdálkodás átláthatóbbá tétele is kiemelt helyen szerepelt a reformok terén. Az autonómia kialakítását célzó intézkedések eleinte olyan tényeket rögzítettek, melyek a gyakorlatban már működtek (lásd: gondnoki szerepkör), de a népiskolai törvény (tanfelügyeleti rendszer ügye) vagy a vegyes egyháztanácsok létrehozását sürgető ideiglenes rendelet – mely gyakran érdemi változást nem teremt – célja az elemi iskolák felekezeti jellegének megtartása.

A következő napon, pénteken CSIBI NORBERT köszöntötte a konferencián megjelenteket. Az előadások sorát TAMÁSI ZSOLT kezdte *Az erdélyi katolikus egyházmegye papság társadalmi szerepvállalása és tervei az 1848-as zsinati készületek dokumentumai alapján* című előadásával. Kérdésfeltevése főképp az erdélyi egyházmegye sajátosságaira koncentrált, kiemelve a püspöki és papi szerepvállalások különbözőségeit. Külön érdekesség a katolikus püspökök előírása azzal kapcsolatban, hogyan kell viselkedni a változásokat illetően, továbbá, a politikai állásfoglalás (rendeletek felolvasása és értelmezése) is gyakran a papok elvárt tevékenységei közé sorolódott. Emellett a polgárosodás követése is kérdéseket vetett fel (nemzeti szimbólumok viselése), továbbá az egyházkormányzat demokratizált rendszerének működéséről is világos példákat mutatott be. Az előadás konklúziója, hogy a papság társadalmi szerepe '48 után nem tört meg, hiszen ők lettek a hívek érdekeinek közvetítői a felsőbb fórumok felé.

FARKAS MÁRTON (*Egy politikai vita háttere a hétköznapiakban – Vegyes házasságok a Váci Egyházmegye forrásanyagában*) korábban megjelent dolgozata kiegészítésének lehetőségeit taglalta. A vegyes házasságok ügye nemcsak társadalmi, de politikai kérdéseket is felvetett, így forrás-

anyagának vizsgálata során – mely a váci egyházmegye dokumentumaira korlátozódott – számszerűsített adatok segítségével vont le következtetéseket, felhíva a figyelmet arra, hogy a hétköznapi embert nem jogi-etikai kérdések vezérelték a reverzalist illetően, hanem gyakran gyakorlatiasan, saját érdekeit előtérbe helyezve közelítette meg a problémát.

SCHMELCZER-POHÁNKA ÉVA *A magyar katolikus könyvtárszervezés személyzetének hármasságú rendszere a 19. században* című előadásában a pécsi viszonyok kiemelésével tüzetesen vizsgálta és mutatta meg a könyvtári szakma sajátosságait és a nyilvános könyvtárak megjelenésével annak átalakulását is. A különböző, az előadó által kiemelt személyiségek életútjából jól látható, hogy bár határozott feladatellátást és fizetett alkalmazotti státuszt jelentett a könyvtárosi lét, az csak egy állomás életútjuk során. Mivel többségük tudományos fokozattal rendelkezett, így könnyebben érvényesülhettek más területeken is, de ez nem jelenti azt, hogy ne lett volna szívügyük a könyvtárak fejlesztése, amint erre Szepesy Ignác püspök példája is utal.

Az utolsó szekció nyitóprezentációja TENGELY ADRIENNÉ volt (*A klérus küzdelme a társadalom hitéleti megújulásáért a 19. század közepén*), melyben a társadalom vallásosságának vizsgálatát kiemelve, különös módon koncentrált az 1840-es években az alsóbb rétegeknél megfigyelhető elvallástalanodásra. A modern nyugati vallásossággal a katolikus romantika időszakának megújító küzdelmeit mutatta be, melynek eredménye a század végére jól láthatóvá vált, hiszen az új típusú társulatok meghonosítása, az új szertartások bevezetése (elsőáldozás, év végi hálaadás stb.) és a vallási élet egyházfegyelmi vonatkozásainak tisztázása (böjti fegyelem betartása, de kevesebb kiemelt böjti időszakkal) előkészítették a terepet a katolikus hit megújításának. Ezzel az előzetekintéssel az előadó megágyazott a következő konferencia 20. századi témáinak is.

Ezt követően KLESTENITZ TIBOR *A klérus és a nyilvánosság* című előadása a klérus sajtószabadsághoz való viszonyulását vizsgálta. A kezdeti elzárkózás és az anarchisztikus felfogás után lassan felismerte az egyház, hogy az egyházi sajtó fejlesztésére időt és energiát kell szánni, hiszen az a hitéleti ellenőrzésben is nagy szerepet játszhat. Az 1893-as pápai bulla mellett, ami az egyházi sajtó fejlesztését célozta meg, a későbbiekben a plébánosok és tanítók levelezői szolgálatának választásával a társadalmi helyzetre való könnyebb következtetés is előtérbe került a században.

VADERNA GÁBOR irodalomtörténész *Egyházalapítás mint eposzi téma a 19. század első felében* című előadásában kapcsolódott a korábban elhangzottakhoz, mégis más oldalról igyekezett megközelíteni az új típusú egyházi értelmiség létrejöttének kérdéskörét. A különböző egyházi szerzők (szerzetesek) eposzait bemutatva arra a következtetésre jutott, hogy a színes témaválasztásaik, a rendi reprezentáció és identitásképzés, a műveltség megállíthatatlansága révén az örök erények taglalására legkiválóbb műfaj az eposz, mely a kor elvárásainak megfelelően magyar nyelven íródott. Példáin keresztül ábrázolja azt, hogy a műfaj tulajdonképpen az elit aszimmetrikus ellenpontja a tömegek irodalmának, hiszen ennek segítségével szélesebb körben lehet hirdetni az egyház társadalmi legitimációját és rendi küldetését is.

A kétnapos programot GÓZSY ZOLTÁN és FORGÓ ANDRÁS könyvbemutatója zárta. Az előző évben megrendezett 18. századi egyháztörténeti konfe-

rencia tanulmánykötetének megjelenése egy olyan kezdeményezés immár harmadik kötete, mely az alapstruktúrát megőrizve a főpapok, kanonokok, az alsópapság és a szerzetesség helyzetét taglalja. A kötet borítóján nem véletlenül szerepel a Mária Terézia díszruhájából készült, Erdődynek ajánlékozott pluviale, hiszen ez is jól mutatja a 18. századi állam és egyház viszonyát, lenyomata az egyházi társadalomnak.

A konferencia anyaga a szervezők ígérete szerint egy év múlva fog megjelenni a korábbiakhoz hasonlóan egy új kötetben, ezzel is hozzájárulva az egyházi társadalom évszázadokon átívelő történetének bemutatásához.

(ism.: *Porpáczy Szabina – Szuly Rita*)

RECENZIÓK

HEGYI ÁDÁM: „... azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...” Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között.

Debrecen, TtRE Gyűjtemények, 2018. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai) 391 old.

A felvilágosodással jelentkező egyház- és vallásellenesség vizsgálata hosszú évtizedekig ideológiai szempontból terhelt területnek számított. A jelenség elemzése során csakis egyfajta eredmény születhetett: a reakciós egyházakkal szemben álló haladó eszmével azonosították. Ez a kényszer megszűnt, így lehetőség nyílik a források objektív bemutatására. Hegyi Ádám a legújabb kötetében a vallásellenesség elterjedését vizsgálja a történeti Békési Református Egyházmegye területén a 18–19. század fordulóján. A négy évtizedes időintervallum határait két évszám adja: 1781 – a türelmi rendelet kihirdetése és 1821 – az egyházmegye területi és szerkezeti átalakítása. A mai határok által háromfelé szakított esperesség területe a korábbi Csongrád, Békés, Csanád, Arad, Temes és Torontál vármegyékre terjedt ki, mintegy harminc anyaegyházat foglalva magában, viszonylag kevés filiával.

A monográfia nyolc nagyobb fejezete közül az első az olvasás és a vallásosság kapcsolatát vizsgálja. Ami a vallásellenes jelenségeket illeti, a felvilágosodás kutatójának jelentős adóssággal kell szembenéznie, s ennek ledolgozására jó lehetőség az egy földrajzi terület egy felekezethez tartozó lakosságának feltérképezése. A szerző elsőként a kegyesség és az olvasási szokások kapcsolatát vizsgálja, idekapcsolva az olvasással terjedő vallásellenesség vizsgálatát is. A vidékies életmódot folytató békési református lakosságra vonatkozó forrásokat kutatva két irányban indul el. Vizsgálja (a főként néprajzi módszerekkel feltárható) népi vallásosságot és beveti az olvasmánytörténet eszköztárát. Forrásait széles körből válogatja: az elsődlegesen fontos egyházközségi- és egyházmegyei iratok mellett az omniáriumokat, az iskolai iratokat, a canonica visitációs iratokat, a végrendeleteket és a világi igazgatási szervek által képzett hivatalos iratokat is vallatóra fogja. Ezek feldolgozásához az elmúlt években fél országésznyi területet bejár.

Hegyi Ádám elsőként az egyházmegye vezető lelkészeinek működését és a praxisukkal kapcsolatban keletkezett vallásellenességre utaló forrásokat kutatja. A traktus lekipásztorait vizsgálva felidézi Szőnyi Benjámint, aki a fizikoteologizmus lelkes hirdetőjeként indult, majd a felvilágosodás vallásellenes tendenciáinak hatására fordult ismét az isteni kijelentés bizonyossága felé. Szolgálati helyén, Hódmezővásárhelyen is észlelt olyan deista és naturalista irányú eseteket, amelyek az ortodox irányváltását magyarázhatják. A másik példa egy káplán-tanítóé, aki „borgózós mámorában” a feláradást tagadta és Mózeset becsmérelte.

A 19. század elején az egyházmegyében bekérték az újonnan szolgálatba álló lelkészek beszédeit, hogy azokat részben dogmatikai, részben „minőségellenőrzési” szempontból átvizsgálhassák, majd 1811-től az olvasott könyveikről is számot kellett adniuk. Az Úri Sándor gyomai segédlelkész esetében lefolytatott „heterodoxia-vizsgálat” is tartogat meglepetéseket. Úri állítólag emberi alkotásnak vélte a Bibliát, és tagadta Krisztus megváltó szerepét. Lehetséges azonban, hogy a vallásellenes filozófiai nézeteket a szószékről cáfoló prédikátor bonyolult okfejtését értette félre a közönsége, s ebből született a feljelentés.

A gyülekezetek nem voltak könnyű helyzetben, a török kiűzése után újjászervezett településeken gyakran nemzetiségi és felekezeti szempontból is markánsan különböző családok éltek együtt. A déli területeken eleve lazább volt az egyházfegyelem, és az sem javított a helyzeten, hogy II. József jelentősen szűkítette a presbitériumok mozgásterét az egyháztagok jó útra térítésében. Hegyi Ádám a Rittbergben tapasztalt templomkerülési ügygel szemlélteti, hogy a traktus területén nem volt szokatlan a vallási közömböség megjelenése, amelynek hátterében azonban személyes konfliktusok állhattak, s nem valamiféle filozófiai meggyőződés.

A 19. század elejére átalakult az egyházmegye népének vallásossága. Ennek egyik oka a különböző felekezetűek együttélése, egymásra hatása volt. Terjedt a vallási türelem, Szentesen például kifejezetten jó viszony alakult ki a katolikus és a református papok között. Nem volt ritka a több felekezet javára való végrendelkezés, vagyis a századfordulót követően elkezdődött a felekezeti határok lassú lebomlása. Ugyanakkor olyan esetet is megismerhetünk, ahol a katolikus plébános durva provokációval igyekezett csapdát állítani a protestánsoknak.

Az egyházmegyében észlelhető vallásellenességről megtudjuk, hogy alapvetően egyéni eseteket lehet felmutatni, tömeges jelenségről nem beszélhetünk. A radikalizálódás szemléltetésére a leginkább feltárható eset Fábián János békési rektor állam- és vallásellenes kátéja nyomán bontakozik ki. A természeti vallás visszaállításában hívó tanító a kereszténységet emberi alkotásnak vélte, s a dogmák megbizonyíthatatlansága mellett érvelt. Békési értelmiségiekből és polgárokból álló kört is szervezett a tanai népszerűsítésére, ügyének (mintegy isteni ítéletként) a börtön és a téboly vetett véget. Katekizmusai különböző filozófiai művek kompilációja volt, amelyben (paradox módon) bibliai idézetekkel bizonyította igazát. Nem volt sem ateista, sem deista, nézeteivel a felekezeti határok lebontásán dolgozott. Hegyi Ádám nem tartja szükségesnek a káté forrásait vizsgálni, ugyanakkor a szöveg függelékben való közlésével ennek is megteremti a lehetőségét. Vallásellenes művek után kutatva Fábián könyvtárát is vizsgálat alá vonták, a 290 könyvből kéttucatnyit talált gyanúsak a cenzor. Ennek azonban elenyésző része volt igazán „veszélyes”: néhány francia folyóiratszám és Diderot névtelenül megjelent vallásgúnyoló írása.

Pap Mihály köröstarcsai jegyző részegen okozott botrányt vallásellenes kijelentéseivel, majd az istentiszteletet is többször megzavarta. A vizsgálat során derült fény rá, hogy eszméinek hátterét különböző személyekkel folytatott beszélgetésekből merítette, vagyis közszájon forogtak a vallásellenes eszmék a térségben.

A békési református családok olvasmányaiába is betekintést nyerhetünk a kötet segítségével. Bibliák, zsoltárkönyvek, egy-egy imakönyv és a ponyvairodalom néhány darabját tárja elénk a szerző. Alig néhány intézményi (tanácsi, iskolai), illetve magánszemélytől (lelkész, rektor) származó könyvjegyzék maradt ránk. Ezt egészíti ki két könyvkötő eladásra kínált árukészlete, valamint Szalai Pál és Kis Bálint szentesi lelkészek könyvtárának a ma is fellelhető része. Meglehetősen vékony olvasói rétegről árulkodnak a források Békésben, és jellemzően nem a vallásellenes munkák forogtak kezében. A békési reformátusok számára a könyv a századfordulón inkább státuszszimbólum lehetett, mint a művelődés eszköze. A bibliaolvasás elterjedt volt, a lelkészek nagy többségének ekkor már volt Bibliája (az előző szá-

zadokban nem mindig jutottak hozzá). Egyéb olvasmányait tekintve mind mennyiségben, mind minőségben nagy eltérések lehettek. A gyülekezetek, iskolák is rendelkeztek már Bibliával a közösségi használat jeleként (leginkább kegyes ajándékozók jóvoltából), a laikusok körében gyakori volt a családi Bibliáról való végrendekezés.

A felkutatott források tanúsága szerint az egyházmegyében mindössze három (!) személy olvasott valláskritikai műveket. Bár olvasás útján alig terjedtek Békésben a vallásellenes eszmék, az elmaradott művelődési viszonyok nem szabtak gátat nekik. Azt is figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy tipikusan olyan művekről van szó, amelyek birtoklása vagy olvasása ritkán kerülhetett nyilvánosságra.

A szerző nem hiába rendszeres kutatója a magyar-svájci református kapcsolatoknak, példái közül jó néhány származik az ottani reformátussággal történő összevetésből. Gyümölcsöző lenne még a békésihez hasonló multietnikus és felekezeti sokszínű területekkel, például a mai szlovák-ukrán-magyar határvidékhez tartozó Beregi Egyházmegyével, esetleg a művelődéstörténeti szempontból jobban kutatható Nyugat-Dunántúllal való összevetés. Ehhez azonban még olyan, mikroszinten elvégzendő kutatások hiányoznak, mint amelyet a most ismertetett kötet tár elénk.

A törzsszöveget követik a források: Fábrián János kátéja és könyvjegyzéke, az egyházkerületben működő iskolák és települési tanácsok könyvjegyzékei, könyvkötők árukészletének lajstroma. A felhasznált források jegyzéke, gazdag irodalomjegyzék, valamint az elmaradhatatlan név- és helynévmutató zárja a kötetet. A Békési Egyházmegye 1820 körüli állapotát bemutató térkép hasznos kiegészítő a területet kevésbé ismerők számára.

Nagy nyereségnek tartjuk, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár és az egyházkerületi levéltárak mellett a kötet olvasóinak rálátása nyílik a nehezen hozzáférhető, szétszórt gyülekezeti forrásokra is. Néhány apróbb hiányosságot kivéve valóban hasznos, adatokban gazdag kötetet vehet kézbe az érdeklődő olvasó. Meg kell jegyezni például, hogy a kötetben leírt esetekben többször is megjelenik a francia felvilágosodás (radikálisabb) eszméit terjesztő „ismeretlen” vándordiák alakja. Ebből arra következtethetünk, hogy a református kollégiumok szupplikáló tanulói vagy az ünnepi legációba érkező teológushallgatók, esetleg a külföldről hazatérő peregrinusok fontos szerepet játszhattak a vallásellenes nyugat-európai eszmék terjesztésében csakúgy, mint korábban például a puritanizmus, a coccejanizmus és a karteziánizmus esetében.

A kötet szerkesztésével párhuzamosan Hegyi Ádám és munkatársai 2018 augusztusában újtára indítottak egy repozitóriumot.¹ A projekt során a vallásos élettel kapcsolatos, a gyülekezetek külső és belső kapcsolataira utaló, valamint a kulturális viszonyokat tükröző dokumentumokat gyűjtene össze. A fent említett szövegeket (például a Fábrián-féle kátét vagy az egyházközségi iratokat) „hasonmásban”, időnként PDF formátumban olvasható átirásban is megtaláljuk. Az adatbázisban közölt jelenleg több mint kétszáz dokumentum és a most bemutatott kötet hasznos forrás lehet a 18–19. század fordulójának egyháztörténete iránt érdeklődők számára.

(ism.: *Oláh Róbert*)

¹ A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711–1821 között. Letölthető a bekref.bibl.u-szeged.hu/ oldalról.

CSÍKY BALÁZS: Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása. Szerkesztette, lektorálta és sajtó alá rendezte: Tóth Krisztina. Budapest, MTA BTK TTI – MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018. (Collectanea Studiorum et Textuum, I/3. – Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 484 old.¹

2019. április elején került bemutatásra Csíky Balázs (†2016) Serédi Jusztinián bíborosról, hercegprímásról, esztergomi érsekről írt posztumusz monográfiája, melyet Tóth Krisztina, az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos munkatársa szerkesztett a rendelkezésre bocsájtott kézirat gondozásával, a szöveg könyvvé formálásával és a szükséges pontosításokkal, melyeket minden bizonnyal a szerző végzett volna el, ha korai halála közbe nem szól. A szerkesztő által tett betoldások döntően a kötetben, a törzsszövegben, szükség szerint szögletes zárójelben a lábjegyzetekben.

Az előszóban Tóth Krisztina szerkesztő röviden áttekintette a néhai szerző pályáját és jelen könyv megszületését, amelynek alapját Csíky Balázs 2010-ben megvédett doktori disszertációja adta. Továbbá köszönetet mondott mindazoknak az intézményeknek, melyek közösen a kiadásról gondoskodtak.

A kötet bevezetésében (ami az első fejezet) a szerző leszögezi, hogy mik voltak témaválasztási szempontjai, hangsúlyozza, hogy nem törekedett teljességre, lévén – ahogy meg is jegyzi – a kánonjogászati tevékenység elemzése alapos egyházi ismereteket igényel. Lefektette a kutatás szemléletét is, miszerint történettudományos, világi – nem pedig egyházi, teológiai tudományi – szemszögből kutatta a témát, nem elfelejtkezve természetesen, hogy figyelembe vegye azt is, miként tekint magára az egyház, amitől nem elválasztható a transzcendencia sem.

Csíky részletes áttekintést ad mind a feltárt forrásokról, azok jellegéről és eredetéről, valamint a Serédi bíborossal – akár csak érintőlegesen is – foglalkozó eddigi szakirodalomról 1945-től kezdve a közelmúltig. A historiográfiai áttekintés külön figyelmet szentel az egyetemi tankönyveknek is, továbbá annak, hogy elsősorban mely részművek esetében foglalkoztak eddig az egykori hercegprímás működésével. A nyomtatott forrásokkal és forráskiadványokkal is külön alfejezetben foglalkozik a szerző.

A kötet második fejezete a Serédi Jusztinián születésétől esztergomi kinevezéséig tartó időszakról szól. Képet kapunk gyermekkoráról, családi hátteréről, származásáról, bencés szerzetesi hivatásának kikristályosodásáról, tanulmányainak folytatásáról. Olvashatunk róla, hogy miként emelkedett ki kortársai közül kánonjogászati képességeinek, tudásának és rátermettségének köszönhetően, amely révén végül fontos szerepet tölthetett be az 1917-ben elfogadott *Corpus Iuris Canonici* (CIC) elkészítésében. Ezen római éveiről is áttekintést nyerhetünk a könyvből.

Fontos és különösen érdekes részlete a műnek, mely az esztergomi érseki székbe kerülésének körülményét tárja az olvasó elé. Miként kerülhetett egy Rómában szolgáló szerzetespap a Bíborosi Kollégium tagjai közé,

---

¹ Jelen recenzió az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretén belül készült el.

és lett a magyar kormány (gróf Klebelsberg Kuno királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter), valamint Fidelis von Stotzingen bencés prímás apát ellenzése ellenére esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása. Ebben Cesare Orsenigo budapesti apostoli nuncius javaslata is szerepet játszott, aki mindenképpen *homo novus* kinevezését szorgalmazta Csernoch János örökébe, tehát olyat, aki nem püspök még, de képességei és tudása erre megfelelővé teszik. Serédit így Orsenigo jó választásnak tartotta.

A harmadik fejezetben olvashatunk a hercegprímás egyházkormányzati szerepéről, a prímási méltóságról és az abból fakadó joghatóság mi-benlétéről, annak alakulásáról, létéről a két világháború közötti évtizedek során. Vázolja, hogy milyen változások történtek e téren is a trianoni határmódosulások következtében, és mi az, amiben megmaradt a hercegprímás korábbi szerepe. A prímás közjogi szerepét is áttekinti, történeti síkon is, egészen a középkorig visszanyúlva, rátérve a szent római birodalmi hercegi cím 1714-es adományozására, melynek során a hercegprímási cím megszületett. A szerző bemutatja, hogy a hercegprímási méltóságot viselő főpap milyen világi szerepeket töltött be a múltban és a 20. századra ezekből mi az, ami politikai síkon megőrződött számára, s lényegét tekintve a II. világháború végéig, illetve nyomokban a királyság végéig megmaradt, melyek iránt Serédi utóda, Mindszenty József már sikertelenül próbált igénytel fellépni.

A negyedik fejezetben Serédit, mint az embert igyekszik bemutatni a szerző, többeket citálva, hogy ők milyennek látták a hercegprímást, milyen benyomásaik, tapasztalataik és emlékeik maradtak meg róla. Csíky felvázolja a bíboros szerteágazó kapcsolatrendszerét példákkal színesítve, mind a családja, rendje, egyháza és a világi szféra egészét vizsgálva. Továbbá a tudós szerzetespap tudományos pályájának kiemelkedő momentumairól is képet kaphatunk, többek között ennek elismeréseként oxfordi díszdoktorrá avatásáról is. Szakértelmét különféle kánonjogi kérdésekben az éppen pontifikáló pápák is igénybe vették, elismerték.

A következő fejezet Serédi bíboros főpásztori szolgálatába nyújt betekintést. Csakúgy, mint bármely papnak, egy főpap szolgálatának is fontos része kell hogy legyen a lekipásztori teendők ellátása, noha esetükben magas hivataluknál fogva ez másmilyen, és gyakran hivatalos elfoglaltságaik ebben leszűkítik mozgásukat. Olvashatunk a korszak egyháztartományi és egyházmegyei zsinatairól, Serédi főpapi kötelezettségeiről, mint pl. a bérmlások, de nagy országos és nemzetközi vallási rendezvények megszervezéséről és lebonyolításáról is, mint amilyen a XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus vagy a Szent István-év volt 1938-ban. A lekipásztori mellett egy főpapnak fontos bemutatni egyházkormányzati tevékenységét, Csíky így is tett. Külön tárgyalta a bíboros személyi politikáját, de részlefejezetben írt az Actio Catholica megszületéséről és kibontakozásáról Serédi főpásztorsága idején. Külön alfejezet tárja elénk a hercegprímás meglehetősen ambivalens viszonyát a protestánsokkal, élükön az evangélikus és református egyházi közösségek püspökeivel. Részletesen elemzi a szerző Serédi házassági törvényjavaslatát és az úgynevezett Sztranyavszky-ügyet is. Csíky Balázs a hatodik nagy fejezetben foglalkozott az Árpád-házi szentek tiszteletével, tematikusan vázolva a Szent Imre-év, a már említett Szent István-év (és az Eucharisztikus Kongresszus) történetét.

A hetedik fejezet történeti kontextusba helyezve elemzi a felvidéki egyházkormányzat alakulását Trianont követően és a visszacsatolások fényében, azok következményét, taglalva a birtokügyek kérdéskörét is a vonatkozó peres eljárásokkal egyetemben. Mint tudjuk, az Esztergomi Főegyházmegye területét az I. világháborút lezáró békediktátum szétszakította: a déli területek megmaradtak a Magyar Királyság uralma alatt, míg az északiak a Csehszlovák Köztársaság fennhatósága alá kerültek. Értelemszerűen ez megnehezítette az esztergomi érsek számára, hogy érvényesítse joghatóságát az egész főegyházmegye felett.

Csíky a nyolcadik fejezetben a földkérdés elemzését és a katolikus nagyjavadalmások státuszát helyezte vizsgálata középpontjába. Történeti áttekintés után tér rá a Serédi alatti helyzet, a fennálló állapotok és változások bemutatására. A földkérdés rendezetlensége a korszak egyik legégetőbb társadalmi és gazdasági problémája volt. A szerző nem mulasztja el a politikai hátteret és elképzeléseket sem vázolni.

A kilencedik fejezet mutatja be részletesen a magyar állam és az egyház(ak) viszonyát a Horthy-korszakban: milyen mértékben függött egymástól a kettő, milyen kapcsolatban álltak az egyházak és kiemelten a Serédi vezette Magyar Katolikus Egyház klérusa a nemzeti, keresztény és konzervatív értékrendet valló állami nomenklaturával. Külön kitér a szerző a hercegprímás politikai kapcsolatainak elemzésére, továbbá hogy az évek, évtizedek előrehaladtával ha változott, akkor milyen mértékben és milyen szempontból a felek viszonyulása egymáshoz.

A tizedik fejezet taglalja Horthy Miklós kormányzó utódlásának a kérdését, melyben Serédi hercegprímás aktívan hallatta hangját. Csíky Horthy István kormányzóhelyettesi megválasztásának körülményeit és halálának következményeit is vázolja. A szerző Serédi legitimista szemléletét is bemutatja: a hercegprímás bízott benne, hogy angolszász győzelem után a II. világháborút követően Habsburg Ottó elfoglalhatja jogos helyét a magyar trónon, mint II. Ottó.

A tizenegyedik fejezet foglalkozik a Magyar Katolikus Egyház és a zsidóság kapcsolatával. A szerző számos problematikus kérdést tisztáz és rávilágít, hogy miként tekintett ténylegesen a szélsőjobboldali irányzatokra a katolikus egyház, és hogyan viszonyultak a zsidóságot diszkrimináló intézkedésekhez. Vácsolja, hogy miként értelmezték az antiszemitizmus fogalmát a korszakban. Bemutatja, hogyan látták az egyház részéről az egyes zsidótörvényeket és miként próbáltak védelmet nyújtani az üldözések idején a zsidóságnak a Magyar Katolikus Egyház főpapjai és papjai. Ennek a folyamatnak a nyilas diktatúra alatti betetőzéséről a tizenkettedik fejezet szól, amiképpen arról is, hogy hogyan várta már a háború mielőbbi végét a magyar lakosság, milyen körülményeket élt meg a német és szovjet megszállás alatt a hercegprímás, miként igyekezett szűkös lehetőségei közepette érzékeltetni jelenlétét. A beteg Serédi hosszas szenvedés után végül a többször gazdát cserélő magyar Sionban tért meg Teremtőjéhez, melyről szintén beszámolt írásában a szerző.

A tizenharmadik fejezetben Csíky Balázs összegezte a korábbiakat és levonta végső megállapításait, a tizenegyedik fejezetben pedig a szerkesztő Tóth Krisztina közli az olvasóval szerkesztési alapelveit, a szempontokat, amiket munkája során figyelembe vett és alkalmazott. Mindezt a rövidítések jegyzéke, a források és szakirodalom részletes felsorolása, valamint a

Fraknoi Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa, Sági György által összeállított személynév- és földrajzinév-mutató követi, végezetül pedig a 14 fotót felvonultató képmelléklet.

A könyv előlapján látható három keret, benne két oldalt Serédi egy-egy fotójával, középen az esztergomi bazilika képével, a Máltai Lovagrend Aventinuson álló palotájának kulcslyukát mintázza, melyen átnézve eredetileg a Szent Péter-bazilika kupoláját láthatja a szemlélő. Ez az alakzat fejezetválasztóként is vissza-visszaköszön a könyvön belül. A nevezetes római látnivaló nyitóképként történő felhasználása a már nagybeteg szerző kívánsága volt, e kérés kreatív megvalósításaként került ilyen formában a borítóra. A könyv hátlapján Csíky Balázs rövid bemutatása és a 2010-es doktori disszertációjából kiinduló jelen kötete megszületésének körülményei olvashatók.

Csíky Balázs a Fraknoi Kutatócsoport elődjének, az MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoportnak Bolyai-ösztöndíjas tudományos munkatársa volt 2015-től haláláig, szándékában állt disszertációjának könyvként való megjelentetése, de erre már sajnos, mint jól tudjuk, nem maradt ideje; így ezért kolléganője, Tóth Krisztina vállalta el a feladatot.

(ism.: *Sági György*)

„Püspök urat is őrizetbe veszem”. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről. II. Szerk.: Varga Tibor László.

**Veszprém, Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2018.
(A veszprémi egyházmegye múltjából, 31.) 731 old.**

A *Folytonos fegyverropogás közepette* címmel 2015-ben szintén Varga Tibor László szerkesztésében megjelent forráskiadvány (vö. *Századok*, 2017. 1. sz. 227–229. pp.) második köteteként látott napvilágot a veszprémi egyházmegye személyi veszteségeit bemutató kötet. Míg a forráskiadvány első része a gazdasági károokra fókuszált és elsősorban a plébániák szintjén, a földreformmal bezárólag elszenvedett veszteségeket jelenítette meg, addig itt az egyes papok és a hívek nagyobb csoportjainak szenvedései kerülnek bemutatásra.

A tíz nagyobb fejezet a szerkesztői koncepcióban három nagyobb tömbbe került. Elsőként a háborúval összefüggésben elhunyt papokra vonatkozó dokumentáció, majd a rabságot szenvedők és menekültek, végül az elüldözöttek iratanyaga kerül közlésre. A kötet 1944 és 1948 közé eső időhatárai jól átgondolt koncepciót tükröznek, felismerve, hogy a háborús veszteségektől elválaszthatatlanok a szovjetizálás első évei, a német kitelepítés és a hadifoglyok hazatérése. A források teljes körű közreadásából egy tétel hiányzik: szenzitív jellegük miatt a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakról szóló beszámolók kimaradtak a kötetből.

Az egyes fejezeteket rövid, de informatív iratismertető („iratlegenda”) nyitja, majd az összefoglaló dokumentumok, ezt követően pedig az egyedi esetek következnek, amelyek megrendítő olvasmányok még a korszakkal foglalkozó kutató számára is. Mindaz, amit a háborúról általában tudunk és egyházmegyei vonatkozásban is sejtünk, az a maga nyers brutalitásában köszön vissza: gyilkosság, hullarablás, templomok és civilek kifosztása,

Fraknoi Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa, Sági György által összeállított személynév- és földrajzinév-mutató követi, végezetül pedig a 14 fotót felvonultató képmelléklet.

A könyv előlapján látható három keret, benne két oldalt Serédi egy-egy fotójával, középen az esztergomi bazilika képével, a Máltai Lovagrend Aventinuson álló palotájának kulcslyukát mintázza, melyen átnézve eredetileg a Szent Péter-bazilika kupoláját láthatja a szemlélő. Ez az alakzat fejezetválasztóként is vissza-visszaköszön a könyvön belül. A nevezetes római látnivaló nyitóképként történő felhasználása a már nagybeteg szerző kívánsága volt, e kérés kreatív megvalósításaként került ilyen formában a borítóra. A könyv hátlapján Csíky Balázs rövid bemutatása és a 2010-es doktori disszertációjából kiinduló jelen kötete megszületésének körülményei olvashatók.

Csíky Balázs a Fraknoi Kutatócsoport elődjének, az MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoportnak Bolyai-ösztöndíjas tudományos munkatársa volt 2015-től haláláig, szándékában állt disszertációjának könyvként való megjelentetése, de erre már sajnos, mint jól tudjuk, nem maradt ideje; így ezért kolléganője, Tóth Krisztina vállalta el a feladatot.

(ism.: *Sági György*)

„Püspök urat is őrizetbe veszem”. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről. II. Szerk.: Varga Tibor László.

**Veszprém, Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2018.
(A veszprémi egyházmegye múltjából, 31.) 731 old.**

A *Folytonos fegyverropogás közepette* címmel 2015-ben szintén Varga Tibor László szerkesztésében megjelent forráskiadvány (vö. *Századok*, 2017. 1. sz. 227–229. pp.) második köteteként látott napvilágot a veszprémi egyházmegye személyi veszteségeit bemutató kötet. Míg a forráskiadvány első része a gazdasági károkra fókuszált és elsősorban a plébániák szintjén, a földreformmal bezárólag elszenvedett veszteségeket jelenítette meg, addig itt az egyes papok és a hívek nagyobb csoportjainak szenvedései kerülnek bemutatásra.

A tíz nagyobb fejezet a szerkesztői koncepcióban három nagyobb tömbbe került. Elsőként a háborúval összefüggésben elhunyt papokra vonatkozó dokumentáció, majd a rabságot szenvedők és menekültek, végül az elüldözöttek iratanyaga kerül közlésre. A kötet 1944 és 1948 közé eső időhatárai jól átgondolt koncepciót tükröznek, felismerve, hogy a háborús veszteségektől elválaszthatatlanok a szovjetizálás első évei, a német kitelepítés és a hadifoglyok hazatérése. A források teljes körű közreadásából egy tétel hiányzik: szenzitív jellegük miatt a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakról szóló beszámolók kimaradtak a kötetből.

Az egyes fejezeteket rövid, de informatív iratismertető („iratlegenda”) nyitja, majd az összefoglaló dokumentumok, ezt követően pedig az egyedi esetek következnek, amelyek megrendítő olvasmányok még a korszakkal foglalkozó kutató számára is. Mindaz, amit a háborúról általában tudunk és egyházmegyei vonatkozásban is sejtünk, az a maga nyers brutalitásában köszön vissza: gyilkosság, hullarablás, templomok és civilek kifosztása,

fanatizmus, politikai bűnözés – a szovjetizálás alulnézetben. Kontrasztként felsejlik azonban a hívek ragaszkodása és az egyházmegye papjainak egymás iránti testvéri szolidaritása is.

A nyitó, *Martyrologium* című fejezetben (15–56. old.) oral history forrásértékű kortárs visszaemlékezések olvashatók egy-egy pap halálának körülményeire. A veszprémi egyházmegyéből nyolc megölt pap, továbbá Apor Vilmos halálának körülményeit taglalják a közzétett források, amelyek bevallottan a hitükért és közösségükért elhunyt papok esetleges kanonizációs eljárását is segíteni hivatottak.

A második, *Mindszenty József püspök és papjai a nyilasok fogságában* című fejezet (59–122. old.) értéke, hogy valamennyi, ezzel kapcsolatos iratot közread a szerkesztő, így a dunántúli püspökök memorandumától a Sopronból történő szabadulásig minden ezzel kapcsolatos dokumentum hozzáférhetővé vált. A forráskorpusz ezidáig kevésbé ismert darabjai is – mint például a Vajna Gábornak, Szöllősi Jenőnek és Rajniss Ferencnek írt levelek – arra világítanak rá, hogy Mindszenty a leghetetlenebb helyzetekben is kiállt a rábízottakért.

A harmadik fejezet (127–172. old.) az *Egyházmegyes lelkészek hadifogsága* címet viseli. A nyolc hadifogságba került pappal – közöttük hét tábori lelkésszel – kapcsolatos dokumentumokból kiviláglik, hogy nem egyszer a fegyverszünet után estek fogságba, s a levelek feladási helyeiből kirajzolódik a szovjet hadifogságba vivő útvonal is. E levelezések az aggódó paptestvéri kutakodás és segítőkészség híu lenyomatai.

A negyedik részben az *1944–1948 között személyes szabadságukban korlátozott papok sorsáról* olvashatunk. Ez a könyv legterjedelmesebb (175–403. old.) s talán a legfontosabb része. Eleddig e kérdéskörrel tudtunk talán a legkevesebbet, de a közzétett dokumentumokból kirajzolódik, hogy miként intézményesült a kommunista diktatúra, s miként tették el már az ún. koalíciós időszakban az útból a szókimondó, az egyház érdekeiért kiálló papokat – megfélemlítve ezzel a közösségeket. Mint a felvezetőből kiderül, 1944-ben 30 egyházmegyes papot tartóztattak le a nyilasok és a németek, 1945 és 1948 között, békeidőben ez a szám 35 főre emelkedett, s szinte kivétel nélkül minden esetben valós ok nélkül történt a letartóztatás. A politikai rendőrség már a háború végét követően vegzálta a papokat, ezért Mindszenty már 1945 júniusában részletes jelentést kért ezekről az esetekről a kerületi esperesektől. Utódja, Bánáss László is arról panaszkodott Nagy Ferenc miniszterelnöknek, hogy „a rendőrségtől nem kapok alaposabb tájékoztatást. A vádak nem közlik velem, hanem csak felkérnek, hogy az őrizetbe vett pap pótlásáról gondoskodjam.” (188–189. old.) A vádak rendszerint olyan „bűnök”, mint a szovjetek előli menekülésre felszólítás 1944-ben, szószékről a „demokrácia elleni izgatás”, a hívek figyelemének felhívása, hogy a kommunizmus ateista, német nevű papok esetében Volksbund-szimpátia vagy a KALOT-szervezés mint fasiszta tevékenység. A szerkesztő az érintett személyek iratanyaga szerint haladva tette közzé a dokumentumokat, amelyek rengeteg részletgazdag vallomást, beszámolót tartalmaznak, amelyekből nemcsak a rosszindulat, a denunciació, a megfélemlítés és a manipuláció praktikái köszönnek vissza, de nem egyszer egy-egy település belpolitikai viszonyai is a maguk árnyaltságában jelennek meg.

Az ezt követő ötödik fejezet (*Iratok hadifogoly- és internálótáborokról, fogházakról és börtönökről*, 407–430. old.) tekinthető az előbbi folytatásaként is, ahol az elhurcolások, internálások problémája immár nem a papokra, hanem a társadalom egészére vonatkozóan exponálódik. Megrázó dokumentum Mindszenty fogalmazványa 1945 májusából, amelyben a fogságból még épp csak hazatért püspök arról ír, hogy „[a]z ország nagy börtön benyomását kelti. [...] A veszprémi fogházban mi 50-en voltunk, ma 800 felett vannak. [...] A kihallgatás előtt hülyévé gyötrik a lefogatottakat, üres papírlapokat íratnak alá velük.” (409. old.) Bíborosként Mindszenty 1945 végén beszámolót kért a püspökségektől, hogy az egyes egyházmegyékben hol vannak politikai foglyokat őrző fogdák, fogházak, internálótáborok. Az olvasó csak Dunántúlról már 1945–46-ból sokkal több internálótáborról, fogdáról szerezhet tudomást, mint amit valaha gondolt (Kaposújlak, Pápa, Nagykanizsa, Székesfehérvár, nyirádi bauxitbánya, várpalotai szénbánya, Keszthely, Devecser, Igal, Balatonfüred (GPU).

A hatodik fejezetet a *Civil internáltak és hadifoglyok ügyében tett kérelmek, közbenjárások* dokumentációjának szentelte a szerkesztő (433–484. old.), amelyben több mint 20 esetről olvashatunk. Miközben megrendítő az egyház segítségét kérő, sokszor népies megfogalmazású sorokat olvasni, Mindszenty egyenkénti válaszai mutatják, hogy a püspöknek még erre is volt gondja és ideje.

A hetedik fejezetben a front elől, illetve az újra berendezkedő csehszlovák, román és jugoszláv, s újként: a szovjet hatalom elől *Menekült és kiutasított egyházi személyek* (488–509. old.) jegyzékeit tette közzé Varga Tibor László 1944-ből és 1946-ból. E listák jó alapot kínálnak akár egy prozopográfiai vizsgálathoz is, amely segítségével kirajzolódhat, hogy milyen szociológiai jellemzőkkel bírtak az egykoron menekülni kényszerült papok. Feltehetően a menekülés a közös elem a nyolcadik fejezettel (*Igazoló jelentések plébánosok, káplánok tartózkodási helyeiről* (513–537. old.), amelyben azon papok (ön)igazolásai olvashatóak, akik Mindszenty 1944. őszi rendelkezése ellenére plébániájukat a front közeledtével elhagyták.

Az utolsó előtti, vaskosabb fejezet, a *Német „telepítések”* (539–635. old.) a kitelepítés időszakának papi vívódásaiba és bakonyi katolikus svábok meghurcoltatásának kortárs egyházi nézőpontjába enged betekintést. Az érintett plébánosok számára feloldhatatlan dilemma volt, hogy menjenek-e híveikkel vagy – főleg, ha magyarok – maradjanak-e az egyházmegye szolgálatában, s ehhez vártak főpásztori instrukciót. Bánáss László püspök nem támogatta a kitelepülést, tudva, hogy az új helyen nem maradhat majd egyben a közösség. Katona Lajos városi esperestől árnyalt beszámoló olvasható a még ott levő németek közé betelepített magyarok konfliktusairól, de szintén történeti antropológiai kutatás tárgyát képezhetnék a kislódi Felkl Viktor plébánosnak a levelekből mozaikszerűen összeálló vívódásai és küzdelme. Érdekesség a gannai németek kálváriája, ahol még a helyi kommunista párt is a kitelepítendő 34 személy maradása mellett nyilatkozott. Egyházi részről jellemző panasz, hogy a római katolikus németek kitelepítését követő magyar betelepüléssel sokszor a felekezeti arányok is megborulnak, amikor alföldi vagy Garam-menti reformátusok érkeztek.

A tizedik, *Körlevelek, köriratok, tiltakozások* című záró fejezetben (637–664. old.) az 1945 és 1948 közötti időszakból levelek, fogalmazványok, körlevelek kerültek közzétételre. A dokumentumok alapján világosan

kitűnik, hogy a püspöki kar, s ezen belül is elsősorban Mindszenty tisztán látta 1945 tétjét, azt, hogy a szociális szőlőmunkások farvizén megindult szovjetizálás a magyar társadalom tudatos tönkretételét hozza. Hasonlóan éles szemű a püspöki kar helyzetértékelése, hogy a párizsi békekötés után mit várhatnak az újra kisebbségi létbe kényszerült magyarok. A kötet záródokumentuma 1948 novemberében keletkezett, amelyben Mindszenty előre is feloldoz minden hívőt, aki arra kényszerült, hogy egzisztenciális okokból aláírja az ellene indított aláírásgyűjtő ívet.

A kötetet részletes rövidítésjegyzék, egy történeti szemantizmusként is forgatható névtár, személy- és helynévmutató zárja.

Varga Tibor László könyve egy világos szerkezetű, kifogástalanul megkomponált forráskiadvány, amelyben az egyes fejezetek terjedelme akaratlanul is tükrözi egy-egy probléma korabeli nagyságát, így nem csoda, hogy a fogsággal és a kitelepítéssel kapcsolatos rész a legvastkosabb. Látszik, hogy a háború utáni években a Mindszenty és Bánáss, ill. az Aula munkájának, iratforgalmának jelentős részét tették ki a szovjetizálás ellen-súlyozását célzó lépések, legyen szó egy-egy személy ügyében történő intervenálásról vagy általánosabb, egyház- és hitvédelmi ügyek képviseléről.

A kötet megkerülhetetlen nemcsak az egyháztörténet, de a diktatúrák működését vizsgáló politika- és társadalomtörténészek számára is, a helytörténetről nem is beszélve. A könyv azáltal, hogy nevesíti az áldozatokat, emléket is állít nekik, így e kötet méltán válhat a Pierre Nora-i értelemben vett emlékezeti helyé.

(ism.: *Horváth Gergely Krisztián*)